NATUR VÅRDS VERKET

Planering och förvaltning för friluftsliv

- en forskningsöversikt

RAPPORT 5468 • JUNI 2005

Planering och förvaltning för friluftsliv

- en forskningsöversikt

NATURVÅRDSVERKET

BESTÄLLNINGAR

Ordertelefon: 08-505 933 40
Orderfax: 08-505 933 99
E-post: natur@cm.se
Postadress: CM-Gruppen
Box 110 93
161 11 Bromma
Internet: www.naturvardsverket.se/bokhandeln

NATURVÅRDSVERKET
Tel: 08-698 10 00 (växel)

Internet: www.naturvardsverket.se

Postadress: Naturvårdsverket
106 48 Stockholm
Författare: Lars Emmelin, Peter Fredman och Klas Sandell, med medverkan av Ebba Lisberg Jensen och Liselotte Eriksson
Projektledare: Anders Lundvall och Per Wallsten, Naturvårdsverket
Foto, omslag: Mas Wilhelm/N

ISBN 91-620-5468-6.pdf
ISSN 0282-7298

© Naturvårdsverket 2005

Elektronisk publikation

Naturvårdsverkets förord

Naturvårdsverket har enligt sin instruktion det nationella ansvaret för att bevara och utveckla förutsättningarna för friluftslivet. Ökad kunskap om planering och förvaltning för friluftsliv är en viktig bas för detta arbete. I sin skrivelse En samlad Naturvårdspolitik från 2002 lyfter regeringen fram friluftsliv och naturturism som centrala delar i naturvårdsarbetet och att det finns behov av vetenskapligt underlag för genomförandet av naturvårdspolitiken.

Mot bakgrund av ovanstående uppdrog Naturvårdsverket 2004 åt Lars Emmelin, Klas Sandell och Peter Fredman att skriva denna forskningsöversikt, den första i sitt slag i Sverige. Den har bidragit till Naturvårdsverkets arbete inför regeringens forsknings- och miljömålspropositioner. Den utgör ett centralt underlag för verkets pågående arbete att ta fram ett samlat program för forskning om friluftsliv. Det är Naturvårdsverkets förhoppning att forskningsöversikten ska komma till användning också av andra aktörer i samhället som arbetar med friluftslivsfrågor.

För att bygga vidare på det imponerande arbete författarna utfört och ytterligare sprida kunskap om planering och förvaltning för friluftsliv, kommer översikten att utvecklas till en lärobok på högskolenivå inom området.

Naturvårdsverket i maj 2005

Björn Risinger
Direktör, Naturresursavdelningen

Författarnas förord

Denna rapport är resultatet av ett uppdrag från Naturvårdsverket till undertecknade. Uppdraget utgår från det faktum att friluftsliv sedan 2003 åter ingår som ansvarsområde för Naturvårdsverket.

Uppdraget var att göra en översikt över svensk och internationell forskning inom området "planering och förvaltning av natur för friluftsliv och naturturism". Uppdragsbeskrivningen från Naturvårdsverket innehöll två huvudmoment: redovisning av kunskapsläge och en analys av behov av forskning och metodutveckling för planering och förvaltning.

Följande utgör den tolkning som vi i samråd med Naturvårdsverket gjorde av uppdraget och som har varit vägledande för arbetet.

> "Utredningen skall ge en överblick över kunskapsläget i Sverige med utblickar mot internationell forskning. Denna utblick måste av praktiska skäl i allt väsentligt begränsas till engelskspråklig litteratur. Utredningen skall ge underlag för programskrivning i form av rekommendationer rörande forskningsbehov men i uppdraget ingår inte att producera programskrivning.
>
> Området för uppdraget bör när det gäller kunskapsläget enligt vår mening vidgas något jämfört med uppdragsbeskrivningen av två skäl: Dels behövs en del bakgrund och sidobelysning av huvudfrågorna för att i rekommendationerna göra ändamålsenliga avgränsningar. Dels tror vi att det kan vara i Naturvårdsverkets intresse att få underlag för diskussioner med andra forskningsfinansiärer för att stärka forskning och rekrytering till friluftslivsforskning också utanför den tillämpade forskning som är Naturvårdsverket direkta intresse och ansvar. Behovet av vidgning kan man också se i beskrivningen av relationen mellan naturvård och friluftsliv i Regeringens skrivelse (2001/02:173) om "En samlad naturvårdspolitik". När det gäller friluftsliv utgår vi från den definition som etablerades i "Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer" (1999:78) där man skriver: "Friluftsliv bör definieras som `vistelse och fysisk aktivitet utomhus för att uppnå miljöombyte och naturupplevelse utan krav på prestation eller tävling´". Men utredningen måste arbeta med en relativt vid tolkning då vi har all anledning att tro att olika "gråzoner" runt en sådan avgränsning ofta är mycket viktiga att uppmärksamma när det gäller forskning och framtidstrender relevanta för planering för friluftsliv. Som ett exempel på en sådan gråzon kan vi peka på "multisporttävlingar" och "livsstilssporter". Naturvården ansvarar för den resurs som gör miljöombyte och naturupplevelse möjlig både direkt genom förvaltning av områden men också genom påverkan, kunskapsförsörjning osv. på friluftslivet, på samhällsplaneringen osv." (PM 2003-06-24).

Ansvariga för arbetet är Professor Lars Emmelin (projektansvarig), Institutionen för fysisk planering, BTH & ETOUR; forskningsledare Peter Fredman Turismforskningsinstitutet, ETOUR och docent Klas Sandell, forskargruppen turism och fritid, Karlstads universitet. Ansvarig institution är ETOUR, Mittuniversitetet, Campus Östersund. Även om vi har försökt spänna över mycket vida områden i vårt urval av material och alla tre har arbetat med ganska breda frågeställningar inom friluftsliv, naturvård och turism så

präglas rimligtvis både urval och framställning av våra ämnesmässiga och institutionella tillhörigheter: Emmelin inom planering, Fredman inom turism och ekonomi och Sandell inom miljöhistoria och kulturgeografi.

Arbetet har utförts av oss tre i nära samarbete. Även om en av oss har haft huvudansvar för ett visst avsnitt har alla texter ingående diskuterats, kompletteringar skrivits osv. Rapporten är därför en kollektiv produkt.

Inledningsvis las två uppdrag att göra sammanställningar av material ut. Dr Ebba Lisberg-Jensen skrev en sammanställning om forskning inom temat "Friluftsliv och naturvård: Samverkan, samspel och målkonflikter". Arbetet bekostades av Institutionen för fysisk planering, BTH som led i då pågående diskussioner om ett forskningsprojekt om svensk naturvård. Jägmästare Liselott Eriksson, LE Konsult, gjorde en kunskapssammanställning om forskning och utredning om tätortsnära natur. Detta uppdrag finansierades inom projektramen. Båda rapporterna har vi använt som underlag tillsammans med annat material.

Några avgränsningar

Tid och resurser för arbetet har varit starkt begränsade. Uppdraget får betraktas som både mycket stort och svåravgränsat – en "mission impossible" om man så vill. Några av de avgränsningar som vi inledningsvis eller efterhand gjorde förtjänar att särskilt påpekas.

Generellt kan sägas att vi försökt göra avgränsningen av vår rapport relevant i förhållande till Naturvårdsverkets uppdrag och verksamhetsområde. Uppdraget att ge en forskningsöversikt innebär att referenser till en del kvalificerad utredning och annat myndighetsmaterial kan saknas.

Geografiskt har vi avgränsat ämnet så att den "natur" som i form av parker, trädgårdar, koloniträdgårdar finns i tätorternas bebyggda miljö inte tagits med. Det finns en omfattande litteratur om planering och skötsel av sådan natur, om hälsorelaterade aspekter, betydelse för luftkvalitet, om trädgårdskonsten och parkernas historia, planering, skötsel, brukande osv. Avgränsningen är gjord både av kapacitetsskäl och med hänvisning till Naturvårdsverkets primära ansvarsområden när det gäller naturvård. Nationalstadsparken är ett exempel på att avgränsningen inte är alldeles självklar.

Forskningen om rekreation och fritid är mycket omfattande, som egna ämnen och t.ex. inom det sociologiska ämnesområdet. Vi har i huvudsak begränsat oss till det som i internationell litteratur betecknas som "outdoor recreation" även om den mera allmänna fritidsforskningen av och till måst beröras. På motsvarande sätt har en avgränsning måst göras mot allmän turismforskning.

Forskning om naturvårdsbiologi berörs enbart där frågeställningar om upplevelse, utbyte av friluftsliv mm diskuteras. Detta innebär också att viktig forskning av betydelse för jakt och fiske inte ingår i rapporten. Skälet är att sådan forskning redan sker som led i Naturvårdsverkets kunskapsförsörjning. Vi understryker dock vikten av forskning inom det som internationellt vuxit fram som en egen gren "recreation ecology", som en kunskapskälla för planering och förvaltning; ämnesområdet hör till dem som vi ser som väsentliga att satsa på. Motsvarande gäller miljöeffektforskning där frågor om slitage, erosion, störningar på vilt osv. bara kort berörs. Biologisk forskning med mera direkt inriktning på skötsel av tätortsnära natur och parkmark är ett annat viktigt område som vi

enbart snuddar vid. Allt detta sagt som kommentar till de forskningsprioriteringar vi för fram i rapportens sista kapitel.

Beträffande planeringsforskning ligger tyngdpunkten på naturvårdens planering och förvaltning. Den rumsliga avgränsningen av rapportens område svarar här mot att den planering som i Sverige bedrivs främst av kommunerna och inom Plan- och bygglagens ram endast kortfattat berörs. Dock har vi funnit skäl att något beröra planeringsteoretiska frågor som är gemensamma.

Inriktningen på det tillämpade och instrumentella medför som bl.a. påpekas i de inledande kapitlen att viss forskning behandlas relativt kortfattat: t.ex. friluftshistoria, idéhistorisk forskning om friluftsliv, turismhistoria osv. Vi har förhoppningar om att bredare kunna återkomma till dessa frågor om planering för friluftsliv och naturturism. Vi är därför mycket tacksamma för synpunkter, kommentarer och förslag till förbättringar både på rapportens innehåll och vad ett bredare angreppssätt borde innebära.

Karlskrona, Östersund och Katrineholm i maj 2005.

Lars Emmelin Peter Fredman Klas Sandell

Innehållsförteckning

1. Friluftslivets framväxt – nutidens och framtidens jordmån 11
Friluftsliv som kulturhistoria 11
Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900 12
Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet 12
Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet 13
Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000 14
Friluftsliv som metod, egenvärde och markör 15

2. Friluftsliv som operationellt och ideologiskt begrepp 18
Om att definiera friluftsliv 18
Två fokuseringsbilder 18
Friluftslivets landskapsrelation – en begreppsram 20

3. Några av friluftslivets många relationer 25
Friluftsliv: Ett samhällsfenomen med många relationer 25
Friluftsliv och idrott 25
Friluftsliv och turism 27
Friluftsliv, folkhälsa och samhällsekonomi 30
Friluftsliv, lokal livskvalitet och regional utveckling 31

4 Friluftslivets ekonomiska relationer 34
Friluftslivets upplevda värden 35
Kommersiella värden och regionalekonomiska effekter 37
Kostnadseffektivitet och finansiering 39
Det fria tillträdet, turismens paradox och friluftslivets externa effekter 41
Friluftsutrustning – en tillväxtbransch? 43

5. Brukarstudier 45
Från aktivitet till upplevelse och utbyte. 45
Allmänna rekreationsstudier 48
Specifika friluftslivsaktiviteter 49
Behavioral approach och benefits-based management 49
Svenska studier – en metodstrukturerad överblick 53
Områdesstudier 54
Befolkningsstudier 55
Longitudinella studier 57
Nordiska studier 59
Några teman som dominerat brukarstudier 61
Trängsel 61
Brukarstudier för förvaltning – metodologiska reflexioner 63
Några problem att använda brukarstudier för förvaltningsåtgärder 66
En notering om miljöengagemang 70

6. Landskapspreferenser 71
Evolution eller konstruktion? 71

Några aspekter på landskapspreferenser 73
Miljökvalitet – tillfredsställelse som funktion av miljöns egenskaper 74
Fredningsinstrumenten som "markörer" 75
Purismskalan och frågan vem förvaltar vi naturen för ? 76

7. Friluftslandskapets tillgäng-lighet och allemansrätten 80
Tillgänglighet: en grundbult och ett tillämpningsområde 80
Några tillgänglighetsdimensioner 80
Allemansrätt och tillgänglighet som kulturhistoria 81
Probleminventeringar och lägesrapporter 82
Allemansrättens innehåll och roll 84
Allemansrättens ekostrategi 86
Eventuell allemansrättslag och andra planeringsrelaterade framtidsfunderingar 88

8. Hinder för friluftsliv – speciella gruppers behov 91
Etnicitet och genus 92
En modell över hinder för friluftsliv 93
Forskning kring hinder i Sverige 95

9. Det organiserade friluftslivet från ideella aktiviteter till naturturism 97
Introduktion 97
Stor bredd och mångfald 97
Förslag på huvudgrupper 98
Trender och förändring? 100
Samspel, friluftskarriärer och överlappningar? 101

10. Friluftsliv och miljöpåverkan 103
Några inledande anmärkningar och avgränsningar. 103
Påverkan från anläggningar 104
Direkt påverkan 105
Slitage 105
Störning på djurliv 108
Bärkraft och produktionsförmåga. 110
Rekreativ bärkraft 110
Miljövänligt friluftsliv och turism? 111
Ekoturismens miljöeffekter. 111

11. Konflikter 113
En konfliktmodell 113
Olika typer av konflikter 114
Effekter av och kunskap om konflikter 116

12. Natur för tätortsnära friluftsliv 118
Den tätortsnära naturens fysiska och psykiska inverkan på människor. 118
Rekreation och friluftsliv i tätorten 119
Den tätortsnära skogens upplevelsevärden 121
Den tätortsnära skogens samhällsekonomiska värde 121
Planering och förvaltning av den tätortsnära naturen 122
Participation 124

13. Friluftsliv i skyddade områden 125

14. Planering och förvaltning 129
Friluftslivets läge idag: Ett försök till planeringsrelevant sammanfattning 129
Vad är planering och förvaltning 132
Planeringsdoktriner 132
Modeller för planering och naturförvaltning för friluftsliv 134
ROS – recreation opportunity spectrum 136
LAC – Limits of Acceptable Change 138
Relationen mellan ROS & LAC 140
ROS i Sverige 142
Två ytterligare modeller: VIM och VAMP 142
Jämförelse mellan modeller 145
Förvaltning för utbyte – BBM, benefits based management 145
Krav på planeringunderlag och MKB? 150
Nya områdesinstrument 151
Utveckling av planeringsdoktriner och metoder – några teoretiska reflexioner 151
Samråd och kollaborativ planering 154
Varför samråd? 154
Samrådsformer 155
Samråd och tillit 155
Tekniska hjälpmedel för samråd och participation 156

15. Naturförvaltning 157
Metoder för naturförvaltning 158
Att styra besökare 159
Strategier för att minska påverkan 162
Typer av beteenden som medför problem 163
Information och utbildning som styrmedel 164
"Low impact" utbildning 166
Att förutsäga reaktioner på förvaltningens åtgärder 167
Brittiska planerings- och förvaltningserfarenheter 170
Lokal förvaltning – lokalt bestämmande 173
Samförvaltning 175
Verktyg för lokal förvaltning i en projektekonomi? 178
Monitoring av friluftslivets påverkan i naturområden 179
Olyckor och skador i samband med friluftsliv 182
Några Nordamerikanska förvaltningstrender 183

16. Ett forskningsprogram om och för naturförvaltning för friluftsliv 184
Inledande anmärkningar 184
Tre nivåer av forskningsbehov 184
Forskning om och för friluftsliv och natur 185
Forskning eller utredning? 185
Forskningsbehov 187
Friluftslivets som samhällsfenomen: framväxt, begrepp i samhällsplanering och förvaltning och relationer 187

Brukarstudier.....188
Landskapspreferenser 190
Allemansrätt och tillgänglighet.....190
Speciella gruppers behov och hinder för friluftsliv.....191
Det organiserade friluftslivet. 192
Friluftslivets miljöpåverkan 193
Friluftsliv, naturvård och ekonomi.....193
Konflikter.....195
Tätortsnära natur. 195
Friluftsliv i skyddade områden 196
Planering och förvaltning.....196
Nio forskningsområden.....198
Forskningsområden – inte friluftsvetenskap 198
Friluftsliv som samhälligt och kulturellt fenomen 198
Brukarstudier.....199
Tillgänglighet, hinder och konflikter 199
Friluftslivets och naturturismens ekonomi.....199
Planering och förvaltning av naturområden.....200
Rekreationsekologi 200
Friluftsliv och naturvård i fysisk planering.....200
Friluftslivs- och miljöpedagogik.....201
Friluftsliv, motion och hälsa 201
Om forskningsuppbyggnad och forskningsorganisation.....201
Friluftsliv: akademiskt ämne eller akademiskt kompetensfält? 201
En modell för forskningsuppbyggnad.....202
Relevans och kvalitet 204
17. Referenser 206

1. Friluftslivets framväxt – nutidens och framtidens jordmån

Friluftsliv som kulturhistoria

I den nyutkomna Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation (Jenkins & Pigram, 2003:350) skriver man under sökordet Outdoor Recreation bl.a. så här:

> "The 'leisure explosion' in the developed world has been paralleled by a striking upsurge in all levels of recreation activity. Institutional, technological, and socioeconomic factors have been influential in this upsurge. A number of interrelated events and social and political developments, arising from global, regional, and local forces, have led to growth and increased diversity in outdoor recreation participiation and tourist travel, and in the establishment of public, statutory, and private (including voluntary) recreation organizations and programmes."

Denna välbekanta men likafullt dramatiska framväxt av ett nytt förhållningssätt till natur och landskap i det västerländska industrisamhället under de senaste 100-150 åren under begrepp som fritid, friluftsliv, turism, utomhuspedagogik och rekreation måste ses som själva referensramen för här aktuellt arbete om planering för friluftsliv. Det är alltså nödvändigt att även om summariskt rekapitulera några viktiga karaktärsdrag i de svenska parallellerna till denna "explosion" och vi kommer också här att nämna en del av den forskning som gjorts kring denna framväxt. Resten av detta kapitel ger därför först en snabböversikt över det svenska friluftslivets framväxt vilken avslutas med ett avsnitt om återkommande perspektiv knutna till dess roll som metod för olika syften respektive som mål i sig självt, samt några ord om friluftslivets koppling till social stratifiering utifrån klass och kön. Huvudreferens för detta kapitel är den breda antologin Sandell & Sörlin, 2000; men vi vill också t.ex. peka på olika tematiska arbeten som Ödmann m.fl., 1982; Sehlin, 1998; Mels, 1999; Lisberg Jensen, 2002; Hillmo & Lohm, 1992; och regionala historiska arbeten som Nilsson, 1999; eller Holm & Schantz, 2002. Denna historiska översikt görs i första hand utifrån vad som uppfattas som samhällets motiv för att stödja och intressera sig för friluftsliv (alltså inte i första hand individens eller familjens motiv) i linje med uppdragets inriktning mot Naturvårdsverkets rioll. Historieskrivningen görs också utan att försöka dra någon skarp gräns dras mot nära relaterade fenomen som idrott, naturvård och turism. Kapitel två respektive tre tar därför upp några olika sätt att se på hur friluftsliv bör definieras respektive hur man kan se på friluftslivets relation till några närliggande teman. Sammantaget vill dessa tre inledande kapitel ge en bakgrund som något kastar ljus på dagens friluftsliv i termer av vad som görs, var det görs, varför det görs och av vem det görs.

Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900

Friluftslivets historia i Sverige är i huvudsak drygt hundra år. År 1885 etablerades Svenska Turistföreningen (STF) med övergripande syfte att genom praktiska arrangemang och information göra det svenska frilufts- och fritidslandskapet uppskattat och tillgängligt för allmänheten. Det som idag heter Friluftsfrämjandet startade 1892 under namnet "Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige" och i början av 1900-talet startade scoutrörelsen (t.ex. Sveriges Scoutförbund 1912). Alla dessa rörelser hade tydliga internationella inspirationskällor och friluftslivets etablering i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var något som återfanns inte bara i Norden utan också i t.ex. England och Nordamerika (se t.ex. Nash, 1982; Oelschlaeger, 1991; Schmitt, 1969; Callicott, & Nelson, 1998). Men det finns också anledning att tala om en nordisk friluftstradition med egna karaktärsdrag som t.ex. en omfattande allemansrätt. Också folklighet och enkelhet lyfts ofta fram som särskilt framträdande i det nordiska friluftslivet (se t.ex.: Wiklund, 1995; Tordsson, 2003; Breivik, & Løvmo, 1978; Sandell, 1997; Sandell, & Sörlin, 2000; Nedrelid, 1991; Kaltenborn; Haaland & Sandell, 2001; Gelter, 2000; Eichberg, & Jespersen, 1986).

Ett viktigt drag både i Sverige och internationellt var kopplingen mellan friluftsliv, naturturism och nationell identitet. Friluftsliv blev i dess start inte minst ett mobiliseringsprojekt för att etablera nationell enhet och en gemensam självbild. Så här skrev t.ex. en av STFs grundare, Svenonius, (1886; emfas i original): "om ej fosterlandskärlekens heliga eld vaknar hos den, som är i tillfälle att med egna ögon se sig omkring i vårt härliga fädernesland, då kan intet väcka den till lifs, då är den mannen eller kvinnan ej värd att kallas svensk.". Andra exempel på forskning med aknytning till denna period är: Rantatalo, 2002; Rantatalo & Åkerberg, 2002; Sörlin, 1995b.

Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet

Under framför allt 1930-talet skedde en påtaglig demokratisering av friluftslivet till att i större utsträckning omfatta bredare befolkningslager. Det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 och dess organisationer hade varit dominerade av överklass och särskilt av män. De platser som då särskilt hade lyfts fram för friluftsliv var inte minst de mer utmanande landskapen som fjäll och kust. När Sverige demokratiserades i större utsträckning en bit in på 1900-talet och med semesterlagstiftning i kombination med högre materiell välfärd blev det möjligt för större befolkningsgrupper att ägna sig åt naturkontakt på fritiden. Cykelsemester, vandrarhem och camping blev typiska inslag i denna friluftslivets breddning. Hälso- och rekreationsperspektiven var tydliga och kvinnorna liksom närmiljön blev synligare jämfört med tidigare. Myndigheterna blev mer engagerade och förutom skolans friluftsverksamhet, som då varit viktig sedan länge, uppmärksammades också den breda allmänhetens fritid och friluftsliv. En fritidsutredning tillsattes 1937 med uppdrag att lämna "förslag rörande underlättande och tryggande av möjligheterna för den icke jordägande befolkningen att idka friluftsliv m.m.". Förutom bredare referenser angivna ovan kan här nämnas t.ex. Eskilsson, 1995a.

Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet

Parallellt med efterkrigstidens materiella välfärdssamhälle blev också friluftslivet alltmer "materialiserat" i form av fritidshus, husvagnar, fritidsbåtar och avancerad friluftsutrustning. Under rubriken "Utomhus i konsumtionssamhället" skriver Ahlström (2000:170):

> "Förbättrade ekonomiska och sociala förhållanden under 1950- och 1960-talen fick stor betydelse för friluftslivets utveckling. Allt fler hushåll fick råd att skaffa bil, och massbilismen fick sitt genombrott. Den svenska bilparken ökade från en kvarts miljon bilar år 1950 till över en miljon på tio år. Ytterligare ett drygt decennium därefter rullade över två och en halv miljon bilar på de svenska vägarna. Bilen gav fritiden och friluftslivet nya dimensioner. På helgerna åkte hela familjen på `bilutflykt´ till `naturen´."

Statens intresse för att planera och styra friluftslivet blev också mer påtagligt, bl.a. som ett led i den fysiska riksplaneringen som påbörjades 1967 (se t.ex. Bäck & Hedblom, 1991; Hägerstrand, 1965; Almstedt, 1998; Emmelin, 1997). Naturvårdsverket som inrättades samma år fick exempelvis friluftsfrågor som ett av sina viktigaste områden att arbeta med. Friluftsanläggningar, kanalisering till vissa områden och att undanröja hinder i form av t.ex. brist på information, parkeringsplatser, vandringsleder eller vindskydd, var inslag i den offentliga friluftspolitiken. För att återknyta till Ahlström (2000:169) så skriver han så här om 1970-talets uppladdning när det gäller samhällets friluftsengagemang:

> "Allt var klappat och klart för en utbyggnad av Friluftssverige. I ett huj försågs riket med motionscentraler, friluftsgårdar, vandringsleder och välskyltade friluftsområden med motionsspår i standardiserade längder. Sörmlandsleden, färdigställd i mitten på 1970-talet, blev den första "riktiga" vandringsleden utanför fjällen. Den följdes under den kommande tioårsperioden av ytterligare ett femtiotal låglandsleder. Utvecklingen för kanotleder var ungefär densamma. I mitten på 1980-talet var grunden lagd för friluftslivet och Naturvårdsverkets utvecklingsarbete och bidrag till friluftsanläggningar upphörde. Delar av anslaget fördes över till Sveriges Turistråd och i övrigt blev det kommunernas sak att ta huvudansvaret för friluftslivet."

Den s.k. "Nära till naturen" kampanjen som gick ut på att uppmärksamma allmänheten på möjligheterna att besöka olika skyddade naturområden – som ju hade skyddats bl.a. av sociala skäl – kan ses om höjdpunkt för det här perspektivet. Vi kan också notera att i mitten av 1970-talet inrättades 25 s.k. primära rekreationsområden och staten övertog 460 mil markerade leder i fjällen. Se vidare om dessa frågor i t.ex. tidsvittnet Emmelins rapport till Naturresurskommitén om planering med ekologisk grundsyn (Emmelin, 1983). Den här dramatiska utvecklingen med ökad materiell välfärd, motorisering och kommersialisering som element i friluftslivet var förstås något som det traditionella friluftslivet måste förhålla sig till. En del grupper var öppet kritiska som t.ex. "Argaladei – friluftsliv en livsstil" som av Sandell (2001b:186) karaktäriseras så här:

> "Argaladeis kärna är mer en stämning och ett förhållningssätt än en organisation och en viktig motståndare var från första början kommersialismen. Särskilt gällde det kommersialism riktad till barn och ungdom och med inriktning mot fritid, natur och turism. Också den strategi som man tyckte sig se från myndigheternas sida i form av

> ännu "mjukare soffor" för att locka ungdomar till fritidsgårdar och föreningar, ville man ersätta med utmaningar, uppförsbackar (både bokstavliga och bildlika), känsla, äkthet och naturnärhet."

Men i allmänhet kan man nog säga att den ökade planeringen och standardhöjningen sågs som något positivt även av friluftslivets företrädare och inte minst sågs då ett planerat friluftsliv med t.ex. leder, färdiggjorda eldstäder, informationstavlor etc. som ett realistiskt motmedel mot de "mjuka soffor" (i citatet ovan) som de mer radikala grupperna också reagerade mot. I den här periodens inledning, 1961, kunde man t.ex. läsa följande i en ledare i Friluftsfrämjandets tidskrift:

> "Man kan tycka, att det är onödigt, att bilen skall kunna köras ända fram till knutarna [på raststugan i naturen]. Men så ser inte bilägarna på saken. --- Detta är ett faktum, som vi måste rätta oss efter, i varje fall vi, som vill verka för friluftsliv åt så många som möjligt. --- Vi har all anledning att se positivt på bilen."

Det framväxande moderna miljöengagemanget riktade dock allmer myndigheternas intresse mot miljögifter, övergödning, sopberg m.m. och inte minst som en del i en kärvare samhällsekonomi tonade myndigheterna sedan successivt ner sitt engagemang för friluftslivet. Som en illustration av den här förskjutningen av det offentligas friluftsengagemang se t.ex. Sandells studie av de relaterade regionala organisationerna Ångermanlandskommittén och Mitt Sverige Turism, och utvecklingen från socialt lokalt engagemang till att marknadsföra regionen på externa turismmarknader (Sandell, 2002).

Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000

Det är alltid svårt att uttala sig om sin samtid, men vi vill påstå att friluftslivet i Sverige vid sekelskiftet 2000 kännetecknas av bl.a. en ökande kommersialisering och en koppling mot äventyrs- och ekoturism. Men som bred fritidssysselsättning i enklare former håller också friluftslivet sina ställningar hyggligt även om dess organisationer gått tillbaka en del – liksom de flesta andra idéburna och traditionella rörelser. Vi kan t.ex. notera att knappt 80 procent av den vuxna befolkningen "ofta" ägnar sig åt friluftsliv enligt SCBs s.k. "friluftsindex" och att detta legat relativt konstant under perioden från mitten på 1970-talet till början av 1990-talet (SCB, 1993b). Det är dock också noterbart (ibid) att den grupp som ligger lägst (60-70 procent) är ungdom i åldern 16-24 år, och det är också i den gruppen vi ser en minskning under det senare decenniet (se vidare om longitudinella studier i kap 5). Som noterades ovan så har också myndigheterna snarast tonat ner sitt engagemang för friluftslivet jämfört med t.ex. 1970-talet.

Man får generellt ett intryck av att när friluftslivet ses som en aktivitet och ett planeringsobjekt bland andra och de mer högstämda och tydligt socialt och ideologiskt grundade friluftsmotiven med högperioder i de två första perioderna (sekelskiftet 1900 och 1930-talet) kommer i bakgrunden – då får friluftslivet också svårare att hävda sig. Angående bildandet av Naturvårdsverket 1967 (med friluftsliv som ett av sina ansvarsområden), skriver Olsson (1987:15-16) :

> "Statens fritidsnämnd, som 1963 `för undvikande av missförstånd´ hade bytt namn till *Statens friluftsnämnd*, skulle enligt förslaget läggas ned och ärenden rörande fonden

> för friluftslivets främjande skulle föras över till det nya verket. --- Kanske var det trycket från en allt starkare opinion för en mer handfast kamp mot miljögifterna, som gjorde att regeringen lät det av utredningen föreslagna ordet `friluftsnämnd´ utgå i det nya verkets namn. Rachel Carson kom, så att säga, emellan."

För att anknyta till miljöfrågorna så är samtidigt det miljöpedagogiska intresset för närnatur och enkelt friluftsliv, inte minst i verksamhet för barn, idag dock påtagligt. Vi kan spåra rötterna till detta i de tidiga friluftsorganisationernas ungdomsverksamhet från seklets början. Pedagogiskt präglades dessa bl.a. av den s.k. reformpedagogiken där egna upplevelser och självstyrande grupper var viktiga. Efter andra världskriget var framför allt nuvarande Friluftsfrämjandets barnverksamhet ("Mulleskolan"; se t.ex. Rantatalo, 2000) en viktig inspirationskälla för intresset för naturkontaktens värde inom förskolan, och successivt även inom skolan. Detta verksamhetsområde – friluftsliv och utomhuspedagogik som väg till miljömedvetenhet, hälsa och upplevelsebaserade kunskaper – ser ut att bli ett allt viktigare professionellt fält för t.ex. lärare och fritidsledare. Indikationer på detta är bl.a. skolans styrdokument, intresset för "I Ur och Skur"-dagis och en ny folkhögskolebaserad utbildning till "friluftslärare" (se t.ex. Sundberg & Öhman, 2000; Öhman, 2003).

Vid sidan av den här typen av bredare aktuella friluftsperspektiv (friluftsorganisationer, skolans och förskolans verksamhet, allmänhetens oorganiserade friluftsliv) så är det förstås också viktigt att försöka notera de mer speciella trender som kanske kommer att få avgörande betydelse för framtidens friluftsliv. Vi vill här i all korthet lyfta fram några som vi tror särskilt intressanta teman (bygger på Sandell & Sörlin, 2000; Sandell, 2000a; Sandell, 2004b):

- stora inslag av ungefär: "hastighet, adrenalin, globalisering och kommersialisering" som ett led i olika typer av internationell äventyrsturism;
- att aktiviteter har en tendens att i ökande utsträckning lyftas ur sin landskapskontext och renodlas i syntetiska miljöer som redan skett i form av t.ex. äventyrsbad och klätterväggar och som ser ut att ske i allt större utsträckning i form av t.ex. inomhusskidåkning och olika typer av data- eller cyberspacemiljöer;
- en allt bredare gråzon mellan sportkultur och friluftskultur där å ena sidan traditionella friluftsaktiviteter som t.ex. att vandra, paddla och simma sportifieras i form av multisporttävlingar, samtidigt som å andra sidan en del sportaktiviteter som t.ex. telemarksskidåkning och snowboard liksom av tradition t.ex. sportdykning, mer verkar kännetecknas av friluftskulturens livsstils- och naturmötesorientering.

Friluftsliv som metod, egenvärde och markör

Som en första ihopknytning av den här historiska översikten skall vi nu lyfta fram några återkommande motiv för friluftsliv. I förordet till "Boken om friluftslif" från 1910 kan man bl.a. läsa:

> "I naturen finnes hvilan och lugnet, där är luften ren, där blåser det friska vindar, som har förmågan både att svalka en het panna och att jaga bort tröttande tankar. Mycket har gjorts för att särskilt ungdomen, på hvilken vårt lands framtid hänger, skall

> dragas ut till ett friskt och stärkande lif i Guds fria natur. /.../ Men det är ej blott ungdomen, som behöfver friluftslif. Ofta är det fullt ut lika nödvändigt för äldre. Trötta, utarbetade, nervösa skola de genom ett ordnadt friluftslif långt lättare återvinna hälsa och krafter än genom hundratals mediciner."

Det är inte svårt att i detta citat känna igen några av de vanligaste motiven även bakom dagens intresse för friluftsliv. Friluftslivets legitimering – alltså varför man skall "ut" – kan i huvudsak återföras till två motiv:

- att det i friluftsliv och naturkontakt ligger ett *egenvärde*, en livskvalitet, som inte går att finna i det brusande och kulturtyngda urbaniserade industrisamhället; respektive
- att friluftslivet är en bra *metod* för olika syften som t.ex. kroppslig och själslig hälsa, gruppgemenskap och känsla för naturen.

Varför vi har dessa motiv, alltså varför vi tror på friluftslivets egenvärde och/eller friluftslivet som en metod, kan i sin tur spåras tillbaka till två typer av skäl, nämligen:

- Att friluftsliv är en *kulturell konstruktion* och knuten till de ideal och förebilder som är rådande i en viss kulturell situation. Alltså att vårt intresse för att söka upp naturen i första hand hänger ihop med hur vårt samhälle ser ut och vilka perspektiv som där framgångsrikt drivits av olika grupper.
- Mot detta kulturellt grundade motiv kan man ställa ett annat skäl för dagens friluftsliv. Nämligen att människan måste återknyta kontakten till naturpräglade landskap, då det är där hennes *evolutionära utveckling* sedan urminnes tider skett. Detta för att må bra och utvecklas på ett riktigt sätt.

De här grundperspektiven (egenvärde och/eller metod, kulturella eller evolutionära skäl) kan sedan spåras på olika sätt under friluftslivets framväxt fram till idag. Egenvärdet i friluftsupplevelserna är t.ex. troligen en viktig orsak till många människors oorganiserade friluftsliv. Friluftsliv som metod för förebyggande hälsoarbete, "team-building" och miljöengagemang är samtidigt högaktuellt. Att dessa värden i mycket är kulturella konstruktioner är ganska uppenbart. Men att vi människor också är biologiska varelser är likaså självklart och även det evolutionära motivet kan spåras i t.ex. argumenteringen för varför det idag är så viktigt att barn och ungdom har tillgång till naturkontakt i dagis och skola.

Avslutningsvis i detta inledningskapitel om friluftslivets framväxt så vill vi peka på dess stora betydelse som markör av social tillhörighet och dess starka koppling till vad som förväntas av olika grupper i olika tidsperioder. Det handlar om t.ex. det tidiga friluftslivets knytning till det urbana samhällets högre stånd som i samband med friluftsliv mötte ruralt förankrade grupper från andra samhällsklasser. Ett tidsvittne, Carl Fries, skriver 1935 i boken "Vi och vår natur" om förskjutningen från det tidiga friluftslivet runt sekelskiftet 1900 till den ökade bredden på 1930-talet som noterades ovan:

> "För den som minns den idylliska förkrigstiden på landet stå sommargästerna fram som uppenbarelser från en annan värld. ... [De dök upp] mitt i den enkla lantligheten

> med stort bagage, märkvärdiga fasoner och nya fina kläder. De promenerade omkring i hagarna, badade i sjön, satte sig att meta i solgasset vid en strand, där det aldrig nappade. ... Nu är allt förändrat. Från alla städer och samhällen söka sig nu – lördag, söndag, vecka efter vecka, året igenom – hundranden och tusenden ut i markerna, till skogar, hagar och stränder."

Att friluftslivet också i stor utsträckning har varit en manlig domän och att vissa typer av friluftsliv ofta kopplas till manliga respektive kvinnliga könsroller är också uppenbart. Som exempel kan vi notera hur det faktum att om iögonfallande äventyrsprestationer görs av en kvinna lyfts det fram som en viktig sak i sig (Sandell, 2000a) och att däremot det mer närområdes- och barnorienterade inte sällan associerats till förväntningarna på den kvinnliga könsrollen (Rantatalo, 2000; Eskilsson, 1996; se även t.ex. Pedersen, 1999). De här markör- och förväntningsaspekterna är förstås något som också har stor relevans inför framtiden, t.ex. när det gäller de nya svenskarna.

2. Friluftsliv som operationellt och ideologiskt begrepp

Om att definiera friluftsliv

Det finns anledning att diskutera åtminstone tre olika dimensioner av friluftsbegreppet: (i) som samhällsfenomen och studieobjekt, (ii) som politikområde och idédebatt, och (iii) som personligt och pedagogiskt förhållningssätt (Sandell, 2003). Och i regel är det viktigt att hålla isär dessa dimensioner och diskutera olika alternativs för- och nackdelar i förhållande till respektive dimensions behov, i stället för definitionsdiskussioner om vad "friluftsliv egentligen är" och vad som bör definieras in i "bra" respektive "dåligt" friluftsliv. Inte minst den tredje kategorin ovan om personligt förhållningssätt har sannolikt en stor betydelse för t.ex. samhällsplaneringens friluftsengagemang genom olika aktörers personliga bevekelsegrunder. Det här behöver förstås inte vara någon nackdel, tvärtom, men är något som medvetet måste hanteras av t.ex. tjänstemän som har att utforma allmänhetens friluftsmöjligheter (jfr. Emmelin, 2000).

I resten av det här kapitlet kommer vi dock att koncentrera oss på friluftsbegreppet som samhällsfenomen och studieobjekt genom att först ge två fokuseringsbilder som på olika sätt försöker indikera friluftslivets innehåll, karaktärsdrag och avgränsningar. Sedan kommer vi att presentera en begreppsram i form av Sandells ekostrategier för friluftslivets natur- och landskapsrelation. Och inte minst här betraktar vi friluftslivet i mycket bred bemärkelse då inte minst begreppets utmarker och förändringar av innehållet över tiden är av intresse, t.ex. när det gäller framtida friluftsforskning. I nästa kapitel, kapitel tre kommer vi så att fokusera friluftsbegreppet mer som politikområde och idédebatt i samband med att vi där kommer att diskutera friluftslivets relationer till sådana fenomen som idrott, turism och naturvård.

Två fokuseringsbilder

I figur 2:1 nedan har vi med hjälp av den norska definitionen av friluftsliv (se t.ex. Friluftsliv, 1985:22; Faarlund, 1978) och en tolkning av denna i Emmelin (1997:3) gjort ett försök att peka ut dels några av friluftslivets centrala komponenter och värden och dels ge några exempel på i vilka kontexter detta blir aktuellt. I den norska definitionen och i Emmelins tolkning av denna så är fritid en förutsättning för friluftsliv, men med tanke på den stora roll som friluftsliv måste anses ha också som pedagogiskt element i t.ex. skola och förskola, friluftsliv som professionell verksamhet, liksom diskussionerna om naturkontaktens betydelse för t.ex. folkhälsa så kan fritidsförutsättningen ses om en onödig insnävning.

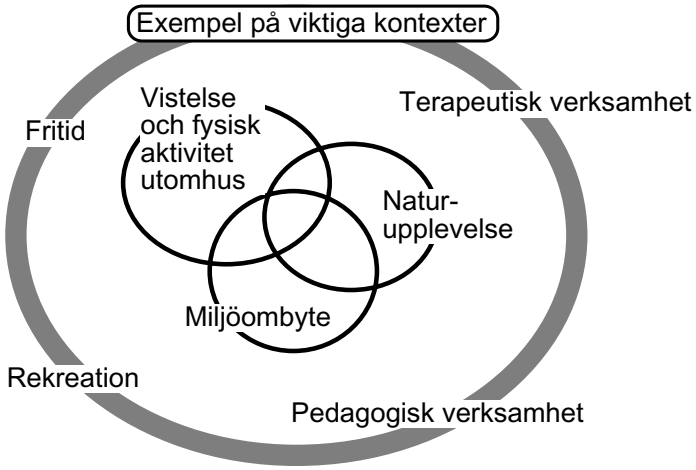

Fig. 2:1. Några av friluftslivets centrala komponenter och värden liksom några exempel på i vilka kontexter detta blir aktuellt (gjord med utgångspunkt i den norska definitionen av friluftsliv; se t.ex. Friluftsliv, 1985:22 och utifrån en tolkning av denna i Emmelin, 1997:3).

Ovan påpekades behovet av att när det gäller friluftsbegreppets användning för att fokusera och avgränsa studier och diskussioner om samhällsfenomenet friluftsliv så är det viktigt att kunna höja blicken och inte minst se begreppets utmarker och förändringar av innehållet över tiden. Friluftsliv som miljöhistoria, civilisationskritik, klassperspektiv, regionalpolitik, välfärdsfråga, turismnäring, föreningsaktivitet, pedagogisk tradition osv. är ett på många sätt underbeforskat område och det intressanta riskerar att hamna utanför fokus om vi gör för snäva avgränsningar. I nedanstående figur 2:2 (som bygger på Sandell, 2003) görs ett försök att peka på några av de centrala komponenterna i ett sådant brett perspektiv:

- Fritid och pedagogik utomhus i relativt naturpräglade landskap som friluftslivets *"förutsättningar"*.
- Och där vi i friluftslivets *"gränsland"* hittar t.ex. sådan som turism, fritidshus, idrott, trädgårdsskötsel, camping, utförsåkning, motorbåts- och skoteråkande.
- Exempel på friluftslivets *"aktiviteter"* kan då vara: kanotpaddling, vandra i skog och mark, segling, scouthajk, fjällvandring, bergsklättring, jakt, fiske, plocka bär och svamp, naturstudier, skidåkning...
- Bland friluftslivets *"värden"* återkommer dess roll som dels metod för olika syften (kunskapsväg, social och personlig utveckling etc.), och dels dess roll som mål i sig självt (livskvalitet och egenvärde); och där fysisk aktivitet och hälsa liksom motvikt mot det urbana och industrialiserade samhället är återkommande teman.
- Som element i något som kanske kan kallas friluftslivets *"kärna"* kan man då se materiell enkelhet och naturupplevelser.

Men även den här typen av bred konkretisering riskerar att missa kanske för framtiden avgörande tendenser. Ett exempel är det återkommande fenomenet att lyfta ut friluftsakti-

viteter ur sin landskapskontext och renodla dem i särskilt uppbyggda syntetiska landskap (klättervägger, äventyrsbad, skidåkning inomhus, cyberspacemiljöer etc.). Ett annat exempel är den växande gråzonen mellan friluftskultur och sportkultur i form av livsstilsporter (vars värden inte sällan beskrivs i termer som verkar ligga nära friluftskulturen) och multisporttävlingar (där traditionella friluftsaktiviteter som att klättra, paddla etc. sportifieras).

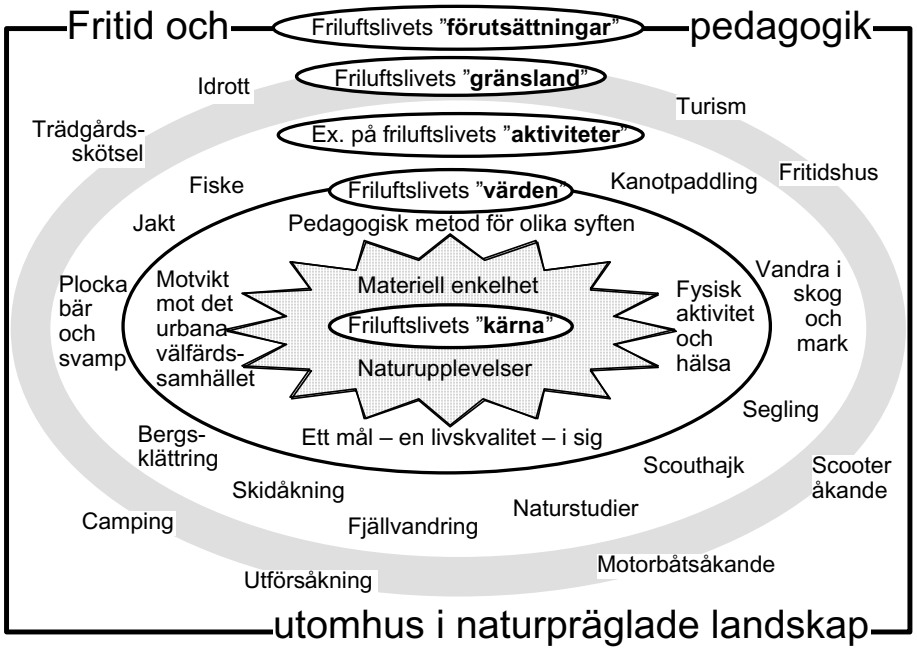

Figur 2:2. Figur gjord utifrån förslag på fokusering av friluftsbegreppet som studieområde (Sandell, 2003).

Friluftslivets landskapsrelation – en begreppsram

Avslutningsvis i detta kapitels försök att illustrera hur friluftsbegreppets innehåll och karaktär kan presenteras när vi som i detta fall ser det som ett forsknings- och planeringsfält så vill vi här lyfta fram en begreppsram över olika övergripande mönster och mer principiella förhållningssätt när det gäller natur och landskap i form av olika s.k. "ekostrategier" (bakgrund, principer, referenser och exempel i t.ex. Sandell, 1988; 1995e; och 2001c, jfr. t.ex. Meyer, 1999). Begreppsramen tar sin utgångspunkt i spänningen mellan de två grundläggande landskapsperspektiven *mångbruk* och *funktionsspecialisering.* Det handlar alltså om en dikotomi mellan (i) anpassning av människans aktiviteter till det lokala natur- och kulturlandskapet; respektive (ii) storskalig anpassning av landskapet till människans aktiviteter. Den senare, storskaliga anpassningen av landskapet till människans aktiviteter, sker genom att man specialiserar olika landskap för olika syften och fraktar sig själv eller sina varor mellan dessa platser och parallellt bygger man om (effektiviserar, kultiverar, utvecklar etc.) respektive specialiserat landskap så att det

allt effektivare uppfyller den önskade funktionen. Förutom denna spänning mellan territoriellt anpassat mångbruk respektive aktivitetsorienterad funktionsspecialisering längs den vågräta axeln (fig. 2:3) så innehåller begreppsramen en uppdelning längs den lodräta axeln. Den senare uppdelningen gäller spänningen mellan ett perspektiv som aktivt nyttjar och förändrar landskapet, respektive ett perspektiv där människan, åtminstone i princip, försöker att inordna sig i naturen och bara passivt betrakta, avnjuta, studera och (t.ex. när det är dåligt väder) klara av det aktuella landskapet. Sammantaget har vi då fått en fyrfältsfigur över olika principiella förhållningssätt till landskapet (t.ex. vid planerings- och utvecklingsarbete).

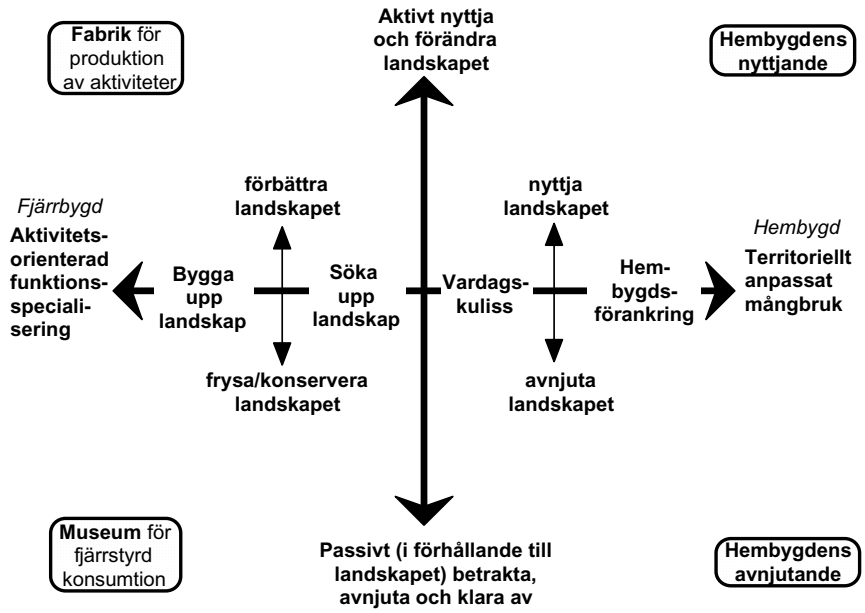

Figur 2:3. Den ekostrategiska begreppsramen i form av en fyrfältsfigur utifrån de två axlarna: att utgå från det lokala landskapet vs. att storskaligt dominera och specialisera landskapet; respektive: att aktivt nyttja och förändra landskapet vs. att passivt betrakta, avnjuta och klara av det aktuella landskapet. De gråtonade fyra fälten i figurens hörn är rubriceringar av respektive kvadrant (Sandell, 200be).

Ekostrategin att vilja "passivt funktionsspecialisera" naturen och landskapet – "museum för fjärrstyrd konsumtion" i figur 2:3 – låter närmast som en paradox, men är en rätt bra beskrivning av ambitionerna kring naturskydd, naturvård, fridlysningar, nationalparker, naturreservat etc., ett landskapsperspektiv som vi vet har stor betydelse i ett modernt industrialiserat samhälle. Det handlar alltså inte bara om att passivt betrakta och avnjuta olika platser och fenomen i det landskap där man bor ("hembygdens avnjutande") utan att i stor (inte sällan global) skala bestämma att vissa områden skall bevaras och skyddas.

Då ett landskap alltid förändras beroende på både naturens egna krafter och genom människans aktiviteter så måste man i praktiken alltid bestämma sig för i vilket skick man i så fall vill försöka "frysa" eller "konservera" landskapet. Det man önskar kan vara t.ex. en "orörd urskog" (där man i princip försöker hindra all mänsklig påverkan) eller man kanske önskar "ett kulturlandskap som i 1900-talets början med småskaligt jord- och

skogsbruk" (som då kräver att hagar betas, ängar slås med lie, skogar plockavverkas etc.). Det "museala" perspektivet handlar alltså i princip om att planerat och storskaligt försöka dominera naturen och landskapet men utan att nyttja det annat än passivt t.ex. för studier eller skönhetsuppleveler.

Delvis handlar de olika positionerna i den här begreppsramen om en historisk utveckling i riktning från det lokala mångbruket mot en alltmer storskalig funktionsspecialisering. Men även om vårt samhälle rört sig alltmer i riktning av "fabriksstrategin" och "museala perspektiv" så är alla ekostrategierna i högsta grad aktuella även idag. Mycket av den radikalare miljödebatten handlar t.ex. om behovet av anpassningsstrategier – inte av förmodernt snitt utan mer i linje av lokalt "Agenda 21" arbete för miljön och "postmodern livskvalitet" nära naturen. Ambitionerna att integrera naturvårdshänsynen i det aktiva skogsbruket ("Grönare skog" etc.) är ett intressant exempel på aktuella strategier i mångbrukets riktning. Generellt sett är det nog rimligt att se den historiska utvecklingen som i huvudsak en rörelse mot funktionsspecialisering, men hela tiden ackompanjerad av motrörelser i riktning av mer territoriell anpassning. Alltså som en historiens "strömfåra" med t.ex. ett alltmer effektivt, mekaniserat och storskaligt skogsbruk ackompanjerat av "kontrapunkter" i form av plädering för småbrukets förtjänster, naturvårdshänsyn, blädningsskogsbruk etc. (uttrycken strömfåra och kontrapunkt från Hettne, 1982b, med samma utvecklingsteoretiska anslag).

Det är här viktigt att påpeka att vissa ekostrategier är inte självklart bättre än andra. När det gäller människans grundläggande behov av försörjning (mat, skydd etc.) så kan vi tillspetsat säga att det mer är ett val mellan (i) det storskaliga beroendet av sårbarheten hos mer eller mindre globala system för funktionell specialisering, respektive (ii) det småskaliga beroendet av förändringar i det lokala landskapet (t.ex. vädret när det gäller jord- och skogsbruk). Som figur 2:3 indikerar så är inte heller de olika ekostrategierna några fixa positioner utan det handlar mer om riktningar och strävanden ("-strategier") för vår natur- och landskapsrelation ("eko-"). En illustration till detta är att i en principiell mening så är det i stor utsträckning en fråga om olika geografiska skalor – även i det lokala och ur mänskligt perspektiv överblickbara landskapet sker förstås en viss specialisering av olika platser för olika funktioner. Men, även om en individ eller ett samhälle alltså alltid kombinerar olika inslag från dessa strategier så är ändå balansen mellan dem av avgörande betydelse för hur naturrelationen ser ut och vilka effekter den får (i termer av t.ex. miljöproblem, rekreationskvaliteter, platsidentitet eller lokal utveckling). Ett exempel på tillämpning av denna begreppsram på olika friluftsrelaterade fenomen är att se hur olika pedagogiska förhållningssätt – friluftsstilar – kan illustreras (bl.a. relevant mot bakgrund av den vidgning av den norska friluftsdefinitionen som gjordes ovan mot bakgrund av just olika pedagogiska friluftsambitioner; hämtad från Sandell, 2001c).

I forskning kring friluftsliv, naturturism, utomhuspedagogik och rekreation så finns förstås en mängd försök att kategorisera olika grupper och aktiviteter. Som ett exempel kan nämnas Jacksons (1986) uppdelningen mellan friluftsaktiviteter som är: *"appreciative"* (t.ex. cross-country skiing, hiking), *"consumptive"* (hunting, fishing) eller *"mechanized"* (snowmobiling, trail biking). Utifrån hittillsvarande studier tycker vi oss se två generella nackdelar med dessa kategoriseringar. Dels att man ofta bara kategoriserar i grupper utifrån vad man gör (ung. åker man skoter så är man "skoteråkare" vilket t.ex.

blir en underkategori av mekaniserat friluftsliv) samtidigt som det finns stor anledning att tro att dessa på så sätt ihopslagna personer kan ha mycket olika "mentala landskap" (varför man ägnar sig åt denna aktivitet, hur, med vilka etc.; se t.ex. Sandell, 2000b). Dels att själva landskapsdynamiken riskerar att komma i bakgrunden på så sätt att det i huvudsak handlar om vilka landskap man söker sig till och hur man där uppfattar att man får sina intressen tillgodosedda eller inte, respektive hur man vill att ett visst område bör utformas. Det här hänger sannolikt samman med uppdelningen av forskning och planering i dessa frågor på dels ungefär "turism" och dels ungefär "samhällsplanering". En av poängerna med den ekostrategiska begreppsram som vi ser det är att den försöker inkludera båda dessa utgångspunkter – något som naturligtvis kan ha avgörande betydelse när konflikter inte sällan gäller t.ex. skillnader mellan turismintressen och ortsbefolkning.

En ofta användbar kategorisering av olika turisttyper (alltså till vänster om den lodräta axeln i figuren då en turist per definition sökt upp ett nytt landskap) är uppdelningen mellan "urbanister" och "purister" (se Emmelin, 1997 och avsnittet om purismskalan i kap 6). Den motsvarar i Sandells begreppsram indelningen mellan strategierna att förbättra vs. frysa/konservera landskapet (fig. 2:4). Urbanisterna är beteckningen på de som gärna ser olika tillrättaläggningar för friluftsliv, pedagogik och turism och i betydligt mindre utsträckning störs av påminnelser om andra besökare eller samhället utanför friluftsområdet. Purister, å andra sidan, vill helst inte se några kulturavtryck alls annat än de som man anser skall ingå i områdets "frysta" läge (inkl. t.ex. "traditionellt" jordbruk eller fiske). – Att det sedan inte är orimligt att tänka sig en parallell till denna kategorisering även när det gäller "hembygds-" perspektivet är just en av poängerna med den ekostrategiska begreppsramens utgångspunkt i grundläggande förhållningssätt till landskapet i stället för t.ex. i turism. I figur 2:4 har också lagts in begreppet "ekoturism" som näring (ekoturisten är ju alltid per definition i ett fjärrlandskap) vilken ofta anses karakteriseras av sin lokala förankring (att aktiviteter, personal, ekonomi etc. är förankrade i det lokala natur- och kulturlandskapet).

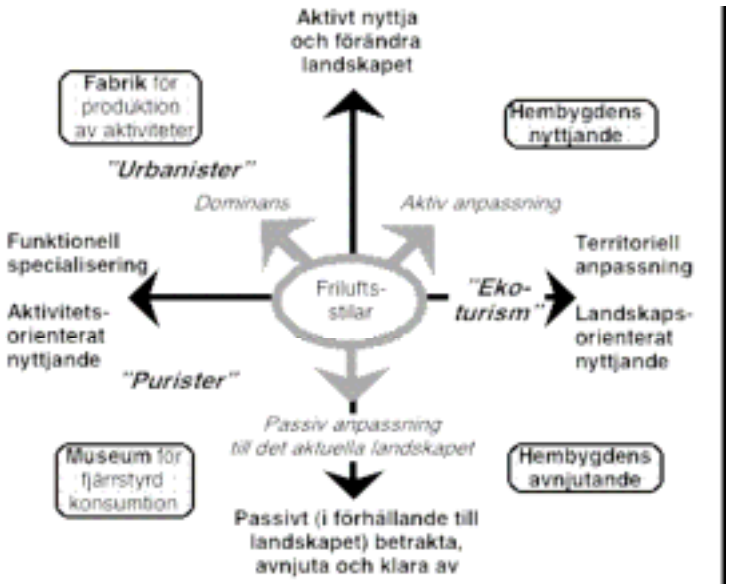

Figur 2:4. Den ekostrategiska begreppsramen applicerad på friluftsstilar. Dels i form av de kontextuella landskapsperspektiven (de svarta pilarnas fyrfältare med huvudpositionerna: fabrik, hembygdens nyttjande, hembygdens avnjutande respektive museum). Dels i form av de tre grå pilarna som visar principiella aktivitetsorienterade "friluftsstilar" när det gäller val av aktiviteter, utrustning etc. på plats i ett visst landskap.

På plats i landskapet är ändock valet mellan de tre ursprungliga ekostrategierna: dominans och aktiv respektive passiv anpassning fortfarande i högsta grad en viktig avvägning, t.ex. vid pedagogiskt och naturturistiskt arbete (Brügge m.fl., 2002). Dessa friluftsstilar (friluftsliv i bred bemärkelse, inte som beteckning på en särskild nordisk tradition) kan då sammanfattas i överensstämmelse med den ursprungliga ekostrategiska begreppsramen (fig. 2:4), nämligen:

- "dominans" där landskapet får anpassa sig till aktiviteten genom t.ex. olika anläggningar och tillrättalägganden (skidanläggningar, äventyrsbad, klätterväggar etc.);
- "aktiv anpassning" där aktiviteten underordnar sig landskapet (t.ex. i termer av topografi, årstid och väder) samtidigt som man accepterar att man aktivt nyttjar och förändrar landskapet (jakt, fiske, stockvedsbrasor etc.);
- "passiv anpassning" (versionen "passiv dominans" innebär ju liknande typ av aktiviteter när man väl är på plats i landskapet) där man passivt i förhållande till det landskap man är i avnjuter, betraktar, studerar och klarar av landskapet med den topografi, årstid, väder etc. som där råder.

Poängen med den här typen av begreppsram för friluftslivets natur- och landskapsrelation är inte minst att vara ett underlag för diskussioner och ställningstaganden när det gäller konsekvenser av olika strategier och olika förskjutningar. Det kan vara konsekvenser i termer av som ovan pedagogiska effekter, men det kan också vara t.ex. i konflikttermer, i miljö- och resurstermer eller i termer av planeringsbehov.

3. Några av friluftslivets många relationer

Friluftsliv: Ett samhällsfenomen med många relationer

I kapitel två poängterades inte bara behovet av att reflektera över personliga förhållningssätt till friluftsbegreppet och behovet av breda fokusdiskussioner när det gäller friluftsliv som forsknings- och planeringsobjekt. Där lyftes också fram behovet av normativa – idéburna – bestämningar av friluftsbegreppet. Typiskt för sådana definitioner är att de i stor utsträckning skapas i relation och konflikt med andra begrepp och andras intressen av att definiera friluftsbegreppet. I det här och avslutande inledningskapitlet ska vi därför fördjupa oss i några av friluftslivets relationer som vi ser som särskilt relevanta, nämligen idrott, turism, naturvård, folkhälsa och regional utveckling. Men först bör vi notera följande viktiga markering när det gäller det offentliga samhällets intresse för friluftsliv. I SFS 2003:133 om Statsbidrag till friluftsorganisationer så skriver man om friluftsliv som "vistelse utomhus i natur- eller kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelser utan krav på tävling" och i förordningen om Statsbidrag till friluftsorganisationer i § 3 har man skrivit in som ett villkor för att man skall få bidrag "att friluftsorganisationen värnar det enkla, naturnära och långsiktigt hållbara friluftslivet". Det här är bra exempel på ambitionerna att fokusera friluftsbegreppet utifrån mer normativa syften och där mer övergripande sociala och miljömässiga mål tillåts påverka inriktningen (jfr. t.ex. "enkla, naturnära och långsiktigt hållbara"). Vi vill här också påminna om de tydliga ideologiska aspekter som inte sällan är med i diskussionen om den nordiska friluftstraditionens karaktärsdrag som refererades inledningsvis i kapitel ett.

Friluftsliv och idrott

Olson (1987:18) påpekar att när en idrottsutredning läggs fram 1969 så får "Idrott ... stå som den `samlade beteckningen´ för både idrott och friluftsliv". Det här var ett perspektiv som var mycket främmande för många av friluftslivets företrädare och vi kan se en tydlig reaktion i den definition av friluftsliv som sedan görs i en departementsskrift 20 år senare – en skrift som samtidigt kan ses som en viktig startpunkt för det ökade statliga engagemanget för friluftsliv som i mycket är denna rapports referensram. I denna skrift från 1999 kan vi bl.a. läsa:

> "Friluftsliv bör definieras som `vistelse och fysisk aktivitet utomhus för att uppnå miljöombyte och naturupplevelse utan krav på prestation eller tävling´....En given utgångspunkt [för utredningsgruppens arbete] har varit att det statliga friluftsstödet inte längre skall ses som en del av statens stöd till idrotten. ...[detta] har sin grund i förslagen från den senaste idrottsutredningen [SOU 1998:76] ... Tävlingsinslaget i flertalet friluftsförbund är, enligt utredningen, helt frånvarande eller starkt nedtonat. Utöver att stimulera till ett ökat friluftsliv handlar det för friluftsorganisationerna mer om att värna miljön eller främja säkerhet." (Statens stöd..., 1999:9 och 19)

Definitionen av "idrott" blir här förstås central i en sådan här "kulturkamp" (för det kan man med fog påstå att det är). Så här står det t.ex. i utlysningstexten till akademiska tjänster i idrott: "Vi definierar idrott som `all fysisk aktivitet genomförd med målet att främja fysisk och psykisk hälsa, rekreation, tävlingsprestation och estetisk upplevelse´". Det är ju uppenbart en mycket bred definition och många skulle inte ha någon svårighet att definiera in även t.ex. "friluftsliv" i detta.

Det är då viktigt att också lyfta fram ett viktigt principproblem när det gäller ords definitioner och det är skillnaden mellan formella definitioner (som den återgivna ovan) och samma ords "laddning". Om vi t.ex. tar ett centralt ord inom vetenskap som "paradigm" så är det uppenbart att Kuhns ursprungliga användning och definition av detta ord bara är en del av hur det uppfattas och används idag. Ordet är också laddat genom otaliga användningar, inte sällan långt från dess ursprungliga. Vi kan ta ett annat exempel från den mer allmänna debatten och t.ex. erinra oss att begreppet "folkhem" från början myntades från konservativt håll i det svenska 1900-talets början. Men det är även här uppenbart att all användning av detta ord i dag måste ta hänsyn till dess senare helt centrala roll inom det socialdemokratiska samhällsbyggandet. Skall man använda dessa ord, paradigm respektive folkhem, i olika vetenskapliga och populärvetenskapliga sammanhang idag så är det uppenbart nödvändigt att på olika sätt väga in inte bara ordens ursprungliga och/eller givna definitioner. Man måste också på olika sätt väga in ordens "laddning" och inte sällan upptäcka att detta innebär att något annat ord, alternativt kompletterande suffix eller prefix, sannolikt är nödvändigt för att ordet skall fylla sin tänkta roll. Laddningens betydelse är förstås särskilt stor om vi diskuterar begrepp som både är allmänt använda i samhällsdebatt och media och som de flesta människor personligen på olika sätt stiftat närmare bekantskap med. Idrott är uppenbart ett sådant begrepp som det finns all anledning att tro är mycket svårt att "ladda om" för att t.ex. tillfredsställa friluftslivets företrädare – vilket den svenska moderna friluftsideologiska debatten som här refererats tydligt visat.

Vi kan här också referera idrottsfilosofen Claudio Tamburini vid Götebors universitet (Feldreich, 2000): "Idrottsfilosofin har vissa vedertagna definitioner vad idrott är: Idrott ska vara en fysisk verksamhet, den ska finnas i tävlingsform, den ska vara historiskt etablerad och utbredd och den ska vara organiserad med idrottsledare, domare, aktiva och med eget regelverk". Det är bara att konstatera att flera av dessa fundament står i direkt konflikt med vad många anser är mycket av "friluftslivets" och "naturkontaktens" egenart (t.ex. idrottens tävlingsform och regelverk). Att det sedan finns många viktiga överlappningar innebär naturligtvis inte att man för forskning och utvecklingsarbete kring det ena, på ett enkelt sätt kan ta det andra som sin utgångspunkt.

Friluftsliv och turism

Det har förhoppningsvis framgått av det inledande kapitlets historiska översikt att turism och friluftsliv på många sätt varit tätt associerade under hela 1900-talet. Generellt kan sägas att det mesta som denna rapport tar upp av t.ex. planeringsmodeller, brukarundersökningar och referenser minst lika mycket rör turism (och då förstås särskilt naturbaserad turism) som friluftsliv. Samtidigt finns det viktiga skillnader, vilka inte sällan ger upphov till principiella och konkreta motsättningar. Om man exempelvis studerar effekter av besökare i ett visst naturområde är det ofta av underordnad betydelse huruvida de är att betrakta som turister eller inte. Om man däremot anlägger ett system- eller producentperspektiv är skillnaden mellan friluftsliv och turism många gånger av större betydelse, inte minst ur en kommersiell synvinkel. Samtidigt bör tilläggas att det utifrån ett politiskt perspektiv (t.ex. vad som bör stöttas respektive kontrolleras) är av avgörande betydelse vilka avgränsningar och inriktningar man lägger i olika begrepp.

Figur 3:1 är ett försök att strukturera relationerna mellan friluftsliv och turism utifrån ett konsument eller individ perspektiv. Observera att storleken på cirklarna inte speglar de olika fältens betydelse eller omfattning, utan syftet är att visa på deras inbördes relationer. Notera även att vi här primärt försöker illustrera aspekter av friluftsliv knutna till fritiden, och således förbiser t.ex. pedagogiska och hälsorelaterade kontexter. Figuren visar att friluftsliv kan betraktas som en delmängd av all den rekreation människor ägnar sig åt, något som i sin tur antas ske under fritiden. Liksom för friluftsliv följer definitionen av turism inte några tydliga rågångar, även om det i någon mening handlar om människors aktiviteter när de reser till och vistas på plaster utanför sin vanliga omgivning. I internationella sammanhang talar man ofta om tillfälliga besökare som stannar åtminstone i 24 timmar i landet för ledighet, affärer, familj, uppdrag, sammanträde. Statistik kring turismen i Sverige baseras på resor om minst 100 km enkel väg som inkluderar minst en övernattning, i tjänsten eller på fritiden. Uppenbart är att turism dels omfattar en förflyttning i rummet, dels omfattar mer än enbart det resande som sker under fritiden. Det innebär att den streckade cirkeln som illustrerar turism delvis överlappar med fritidscirkeln (den del av turismen som sker på fritiden) och delvis överlappar med friluftslivet (den del av friluftslivet som sker utanför individens vanliga omgivning). Många aktiviteter som sorterar under benämningen naturturism ligger således i det överlappande fältet mellan friluftsliv och turism – exempelvis fjällvandringar, kanotpaddling och cykelsemester.

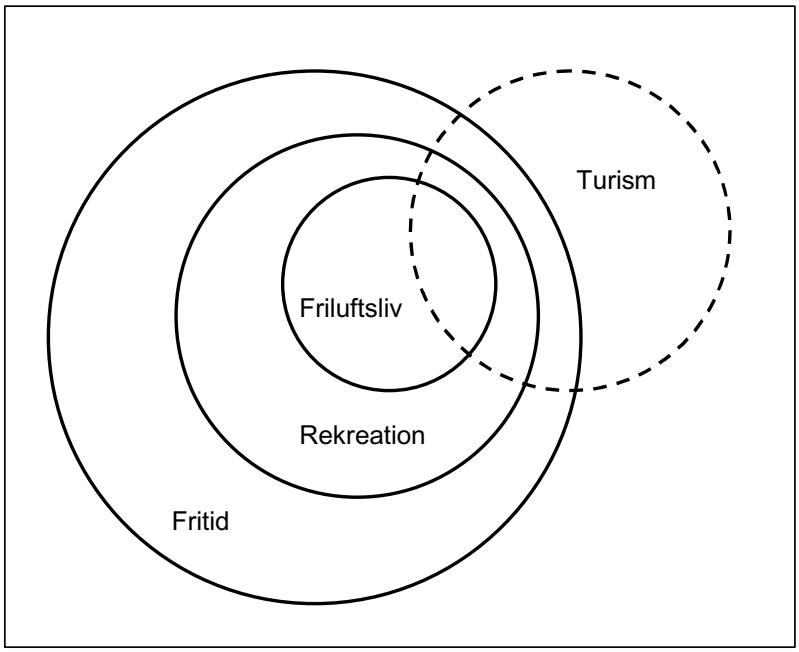

Figur 3:1. En modell över sambanden mellan fritid, rekreation, friluftsliv och turism. Modifierad efter Butler (1999) och Almstedt (1998). Notera att vi här primärt illustrerar aspekter av friluftsliv knutna till fritiden, och således förbiser t.ex. pedagogiska och hälsorelaterade kontexter.

Om vi istället ser på relationen mellan friluftsliv och turism ur ett system- eller producentperspektiv kan denna illustreras med hjälp av figur 3:2 nedan. Utgångspunkten här är besök i naturpräglade landskap, men vi betraktar det ur två olika dimensioner – huruvida det sker under organiserade former respektive med kommersiella drivkrafter. Ett besök i naturen kan ske i form av en organiserad resa långt bort från hemorten på kommersiella grunder – exempelvis en charterresa till Borneos regnskogar (övre vänstra kvadranten). Ett besök i naturen kan också utgå från exempelvis det egna fritidshuset, beläget långt bort från bostaden. Detta besök är inte organiserat, men kan ändå sägas ske på kommersiella grunder i och med att besöket bland annat förutsätter köp av en fritidsbostad (övre högra kvadranten). Besök i naturen som sker på icke kommersiella grunder men i organiserad form kan exemplifieras med turer arrangerade av olika friluftsorganisationer (nedre vänstra kvadranten). Slutligen kan ett besök i naturen ske oorganiserat och på icke kommersiella grunder, exempelvis en skogspromenad från den egna bostaden (nedre högra kvadranten). Det kommersiella inslaget blir ur detta perspektiv särskiljande för turismen, medan både turism och friluftsliv kan ske såväl organiserat som oorganiserat. Samtidigt bör påpekas att gränsdragningen för vad som är att betrakta som kommersiellt eller inte i sig är ganska diffus, men också därför ofta viktig (jfr. Naturvårdsverket, 1995). Att den som köper en resa till annat land genom en turistbyrå där boende och aktiviteter ingår torde otvivelaktigt delta i ett kommersiellt arrangemang. Samma sak torde gälla en fjällvandrande familj som på egen hand bilat från södra Sverige upp till fjällen för att bo på någon anläggning eller stugby, även om detta inte bokats i förväg. Men var placerar man kompisgänget som cykelsemestrar på Gotland medhavt egna cyklar, tält och

stormkök? Där den senare gruppen dessutom sannolikt har haft utgifter för utrustning – vilket förstås blir en viktig del i samhällsekonomin – och som vida överstiger den fjällvandrade familjen. Oberoende av svaret på detta så kommer i samtliga tre fall resan att inkluderas i den officiella turismstatistiken.

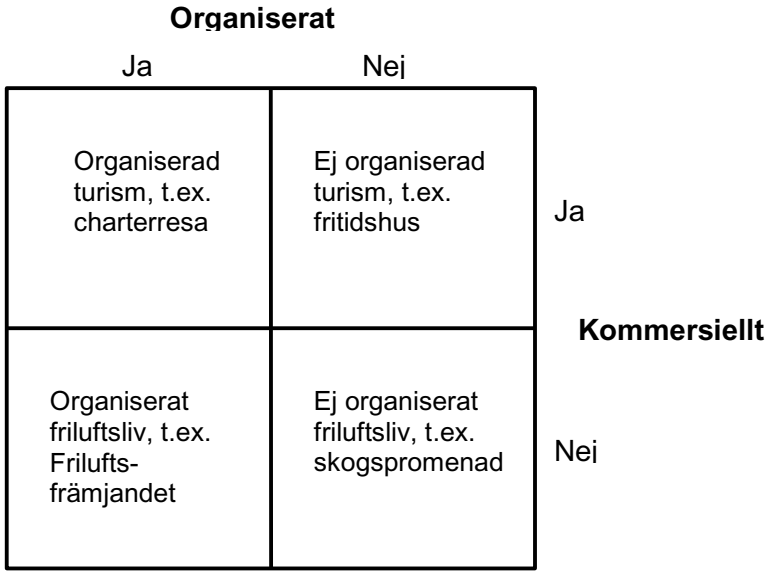

Figur 3:2. Friluftsliv och turism utifrån ett system- eller producentperspektiv. Modifierad efter Sandell (2001c)

Ytterligare ett spänningsfält i detta sammanhang är i vilken utsträckning och på vilka grunder samhället bör stödja olika former av friluftsliv och turism. Det går enkelt att identifiera såväl sociala som arbetsmarknadspolitiska och näringspolitiska motiv för offentliga åtaganden inom de olika cirklarna och kvadranterna i figurerna ovan. Det blir närmast en ideologisk fråga var gränsdragningen går i dessa avseenden, men inte desto mindre så har det stor betydelse för utformandet av friluftspolitiken – något som i sig kan utgöra en intressant fält för framtida forskning (t.ex. relaterat till det nyinrättade Friluftsrådets verksamhet).

Sammanfattningsvis kan vi med hjälp av några nyckelord visa hur vi ser på friluftslivets och turismens relation genom att bryta dem mot några centrala teman;

Förflyttning från sin vardagliga miljö?
Friluftsliv: Ofta inte, men det är heller inte alls ovanligt.
Turism: Alltid, utifrån vedertagna definitioner av turism.

Kommersiellt?
Friluftsliv: Det kan det vara men ofta är det inte det.
Turism: Det är det i regel och om man ser turism som ett system (med resor, uppehälle inköp etc.) så är det svårt att tänka sig turism utan kommersiella inslag.

Naturintresse?
Friluftsliv: Lyfts i regel fram som ett helt centralt element.
Turism: Kan förekomma men som regel inte ett fokus.

I en diskussion kring relationen mellan friluftsliv och turism (liksom de angränsande fälten fritid och rekreation) är det också viktigt att notera hur båda dessa områden karaktäriseras av tvär- och mångvetenskap snarare än en akademisk disciplin. Forskare inom ekonomi, sociologi, biologi, statsvetenskap, geografi, fysisk planering osv. har gjort studier utifrån olika metoder och angreppssätt. Något som i sin tur suddar ut gränserna mellan de olika fälten eftersom en och samma teoribildning kan appliceras inom flera områden, och varje område kan studeras utifrån flera olika teoribildningar. Den flerdimensionella relationen mellan friluftslivet och turismen blir således inte mindre komplex ur ett akademiskt perspektiv, samtidigt som spänningar dem emellan kan utgöra fruktbara forskningsfält i sig, t.ex. olika aspekter och konsekvenser av friluftsaktiviteters kommersialisering som del i en växande turismnäring.

Friluftsliv, folkhälsa och samhällsekonomi

Att hälsorelaterade ansatser är en av friluftslivets viktigaste relationer idag är knappast någon överdrift. Det gäller både att vilja bibehålla och understödja hälsa till att vilja behandla sjukdom. Som exempel på den första understödjande ansatsen kan vi nämna en så grundläggande sak som att röra på kroppen – t.ex. genom att bedriva friluftsliv. Som exempel på det andra behandlande ansatsen kan vi peka på t.ex. den gamla traditionen att dricka brunn på kurorter eller att andas frisk luft på sanatorier som ett led i sjukdomsbehandling (i det senare fallet särskilt tuberkulos – vilket också visar på behovet av att metoden kritiskt utvärderas mot andra metoder). I vilket fall är det idag självklart att olika typer av fysisk kroppsrörelse i naturpräglade landskap (friluftsliv, jogging, stavgång, skidåkning, skogsvandringar etc.) är en huvudstrategi när det gäller att få en urban befolkning att röra på sig. Från dessa medicinska och naturvetenskapliga perspektiv på friluftsliv och hälsa kan vi sedan se ett långt kontinuum av olika mål och ambitioner bort mot mer subjektiva och mentala synsätt i linje med mer existentiella teman i linje med att se friluftslivet mer som ett egenvärde som nämndes i kapitel ett. (Se vidare om svensk forskning kring friluftsliv, hälsa och pedagogik i t.ex.: Grahn, 1991b; Grahn m.fl., 1997; Nordström, 1994; Norling, 1995; Åkerblom, 2003; när det gäller internationell forskning se t.ex. referenser och diskussion i Sandell, 2002; Schantz & Silvander, 2004) Om vi återknyter till kapitel etts diskussion om hur friluftsliv kan ses både en metod och ett egenvärde och där vi också pekade på spänningen mellan en evolutionärt och en kulturellt grundat tolkningsmönster så gör hälsofrågan förstås ett antal olika reflektioner möjliga. Exempelvis:

- att det är en evolutionär nödvändighet att röra på kroppen för att inte bli sjuk är ett relativt självklart påstående och relativt lätt att vetenskapligt bevisa, men att däremot påstå att det är evolutionär nödvändighet att röra på sig just i naturpräglade landskap är betydligt svårare att bevisa;

- däremot kan man på olika sätt belysa hur man på olika sätt, bland olika grupper, i olika tidsperioder och med olika argument har ansett det nödvändigt att ha kontakt med naturpräglade landskap;
- - man kan också genom redovisningar av hur olika personer och grupper upplever att vara i naturpräglade landskap, t.ex. genom friluftsliv, belysa dettas betydelse för dessa personer och grupper;
- huvudfrågor om man i första hand ser friluftslivet som en metod (i detta fall för hälsa) blir då t.ex. att försöka bevisa dess för- och nackdelar i förhållande till andra metoder (i termer av t.ex. samhällskostnader, individuella kostnader, motivation, uthållighet, andra värden, utrustnings- och kunskapskrav, miljökonsekvenser, möjligheter och svårigheter att nå olika grupper);
- det är här förstås viktigt med ett brett och mångvetenskapligt perspektiv på hälsa (understödjande, behandlande, för stressåterhämtning, kroppslig, mental etc.);
- om man, t.ex. utifrån utsagor från olika grupper, i första hand ser friluftslivet som ett mål och egenvärde som inte minst synes inkludera hälsobefrämjande och läkande egenskaper då blir det viktigt att dels belysa hur detta upplevs, vad som verkar vara hindrande och befrämjande för att det skall fungera för dessa (landskap, aktiviteter etc.).

Sammanfattningsvis förefaller det viktigt att när det gäller utvärderingar av friluftsliv som metod för hälsa inte bara försöka beskriva dess effekter (underförstått jämfört med att inte använda friluftsliv) utan i större utsträckning utvärdera friluftsliv relativt andra tänkbara metoder (typ: konst, musik, sociala arrangemang, kroppsrörelse inomhus etc. etc.) för vad för hälsounderstödjande eller sjukdomsbehandlanden effekt man är intresserad av.

Folkhälsa, sjukskrivningar och livskvalitet är inte minst relaterade till olika ekonomiska aspekter och att friluftslivets i sin helhet har en mängd ekonomiska effekter är uppenbart – från hela överlappningen mot turismens lokala, regionala, nationella och globala ekonomi, till friluftsrelaterat mode och som sagt som del i ekonomiskt relaterade livskvalitetsfrågor.

Friluftsliv, lokal livskvalitet och regional utveckling

Om vi lägger följande två citat bredvid varandra (hämtade från Sandell, 2001a) så framgår det med all önskvärd tydlighet hur olika synen på friluftsliv, naturvård och turism kan te sig från olika horisonter och på motsvarande sätt som med turismrelationen berörd ovan kan påstås att friluftslivets relation till lokal, regional och nationell utveckling är att se som en röd tråd i denna rapport. Så här skriver Lage Karlsson i Fjällklubbsnytt (2/87) som inledning till sin artikel om det då aktuella förslaget om en ny stor nationalpark i Kirunafjällen.

> "Tänk om hela fjällkedjan vore nationalpark! Då hade Stora Sjöfallet fortfarande gjort skäl för sitt namn. Ingen Suorvadamm, inga kraftverk i Ritsem, Vietas eller Seitevare. Inga stora kraftledningar som korsar landskapet. Inga stora turistanläggningar i Riksgränsen, Björkliden och Kvikkjokk. Inga liftar, slalombackar och annan

turistisk infrastruktur. Ett enda stort rekreationsområde för naturälskare, fjällvandrare och forskare utan risk att bli störda av motorbuller. Vilken önskedröm! Vilken utopi!"

Vi kan jämföra detta med t.ex. följande citat från en insändare i Norrbottens-Kuriren om samma fråga och från samma tidsperiod:

"Om det skulle bli så olyckligt, att Kiruna kommuns naturområden skulle bli nationalpark, då skulle Kiruna kommun tappa sin nuvarande `identitet´, sin `dragningskraft´ och `nuvarande lockelse´ till total `frihet´ att jaga, fiska, ströva samt göra fjällvandringar och erhålla naturupplevelser under naturliga förhållanden i en för Europa ovärderlig kvarvarande natur. Bara ordet `nationalpark´ tar bort friheten till naturen, oavsett de aktuella uppluckrade reglerna gällande nationalparksförhållanden."

Innan vi går över till att försöka summera dessa tre inledningskapitel så kan vi avsluta den här summariska genomgången av friluftslivets relationer med att återknyta till den ekostrategiska begreppsram som introducerades i kapitel två och applicera den på samhällsplanering och regional utveckling (hämtad från Sandell, 2001c). Om vi tittar på generella perspektiv i samhällsplanering så kan vi se en stor parallellitet i t.ex. hur markanvändningsplanering ofta blir en fråga om "exploatering" respektive "bevarande" vilket förstås ligger nära Sandells indelning i den lodräta axelns dikotomi mellan att "aktivt nyttja och förändra landskapet" respektive "passivt (i förhållande till landskapet) betrakta, avnjuta och klara av". Parallelliteten är också mycket stor mellan den vågräta dikotomin ("funktionell specialisering" vs. "territioriell anpassning") och de huvudsakliga planeringsteoretiska traditionerna "rationalism" respektive de kritiska motrörelser mot detta med begrepp som "social learning", "social mobilization" och "kommunikativ planering". De senare lyfter i regel explicit fram lokalsamhället och innevånarnas egen roll i planeringen. Den förra, rationalistiska, traditionen inkluderar både en marknadens rationalitet respektive en social rationalitet definierad utifrån kollektiva intressen. Men i båda fallen kännetecknas rationalismen just av att utgå ifrån funktionalism (vilken funktion man är intresserad av att sätta i centrum), följt av funktionsspecialisering och funktionsseparering. Funktionsseparingen innebär förstås att olika funktioner åtskiljs i rum och/eller tid; typ: cyklar för sig och bilar för sig i stadslandskapet, men också t.ex. "natur" för sig (genom något reservat) och "skogsbruk" för sig (som då i sin tur funktionsspecialiseras så långt som möjligt utifrån något övergripande mål t.ex. stort antal kubikmeter massaved).

I mer konkreta termer, och med en snegling åt den svenska fjällregionen, så skulle en lite spekulativ och tillspetsad kategorisering kunna se ut som det som är skrivet med fetstil i samma figur (fig. 3:3). Vi bör här notera både den grundläggande orienteringen längs den vågräta axeln, alltså i vilken utsträckning som den storskaliga produktionsspecialiseringen eller de lokala förhållandena är utgångspunkt för utvecklingssträvanden. – "Top/Trickling Down" vs. "Bottom-up"; "Internationell konkurrenskraft" vs. "Lokal självtillit" etc. etc. Men här bör också påpekas den principiella skillnad som ligger i orden "eller..." respektive "med..." då den funktionella specialiseringen i princip handlar om att i större utsträckning välja vad som har högst prioritet (åtminstone för ett område, men inte sällan även på regional och även nationell nivå). Detta till skillnad från mer "underifrån" orienterade utvecklingsperspektiv som i regel lyfter fram en mångfald av näringar och

betydelsen av integration och "mångsyssleri" (typ: det förindustriella jordbrukarsamhällets kombination av areella näringar, eller hur detta i dagens kust-, skogs- och fjällbygder inte sällan kombineras med turism och anställningsförhållanden).

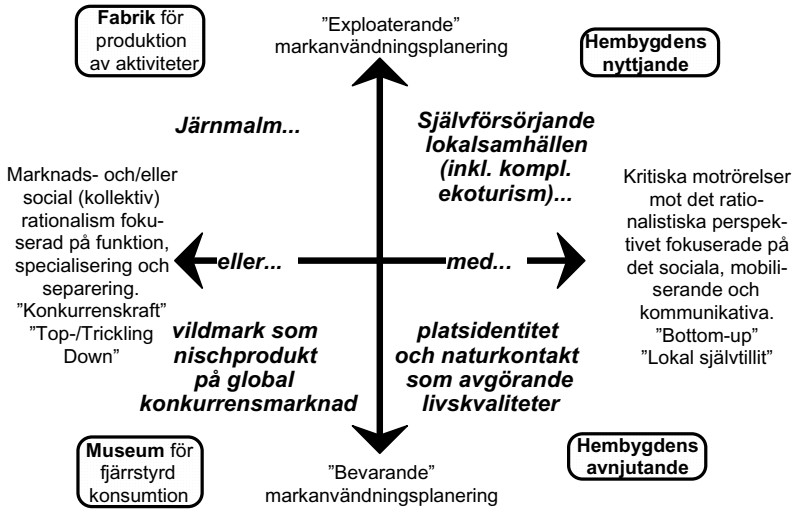

Figur 3:3. Den ekostrategiska begreppsramen preliminärt applicerad på en del nyckelbegrepp inom utvecklingsfrågor, samhällsplanering och regional utveckling (se vidare i texten).

4 Friluftslivets ekonomiska relationer

Såväl friluftsliv som turism är var för sig stora forskningsfält vilka närmast kan beskrivas som tillämpningsområden även om utvecklingen på senare tid gått i en riktning mot etablering av vetenskapliga discipliner (Butler, 1999). I detta avsnitt betraktas friluftslivet och naturturismen ur ett ekonomiskt perspektiv. Vi har valt att samla den ekonomiska analysen i ett eget avsnitt eftersom den dels vilar på egna teoretiska grunder och begrepp, dels har stor betydelse för både politiska och privata beslut kring friluftsliv och naturturism. Internationellt finns dessutom en ganska omfattande forskning kring friluftslivets ekonomiska relationer (Loomis & Walsh, 1999).

Ur ett ekonomiskt perspektiv kan friluftsliv och naturturism betraktas som en del i det större problemkomplexet hur knappa resurser på bästa sätt ska fördelas i samhället. Den samhällsekonomiska analysen syftar till att öka välfärden hos individerna utifrån antagandet att individen själv fattar rationella beslut och avgör välbefinnandet i varje given situation. Detta innebär enligt den neoklassiska ekonomin bland annat att individen har preferenser för olika varor och tjänster (nyttigheter) enligt särskilda kriterier och att dessa preferenser kan uttryckas i en så kallad nyttofunktion. Som vi tidigare konstaterat finns en rad viktiga samband mellan friluftslivet och naturmiljön, varför den ekonomiska analysen av friluftslivet många gånger kan betraktas som en underavdelning till miljö- och naturresursekonomin. Utgångspunkten för den miljöekonomiska analysen är marknadsekonomin. Teorin lyfter fram hur ekonomi och ekologi samspelar med varandra och dess roll i välfärden (Brännlund & Kriström, 1998)[1] . Det är således naturen som utgör den knappa resursen i den bemärkelse att den inte kan användas för alla ändamål på samma plats vid samma tillfälle. Notera också att det kan förhålla sig på liknande sätt med den sociala miljön, men att denna sällan går att helt separera från naturmiljön då det handlar om rekreation utomhus.

Två frågeställningar är centrala i den friluftsekonomiska analysen: dels hur förvaltningen av områden för friluftsliv kan förbättras och bli mer effektiv, dels hur samhällets resurser ska allokeras för friluftsliv (eller andra ändamål) för att uppnå störta möjliga nytta. Det senare är av speciellt värde att studera då olika typer av markanvändning eller friluftsutövande står i konflikt med varandra. Mer specifikt kan den ekonomiska analysen bidra till kunskap om regionalekonomiska värden från exempelvis friluftsliv eller turism i skyddade områden, hitta metoder för kostnadstäckning inom skötsel och förvaltning, ta fram underlag för subventioner och offentliga åtaganden, kvantifiera positiva och negativa externa effekter eller jämföra kostnader med nytta vid olika typer av investeringar.

[1] Det finns ett till miljöekonomin närbesläktat ämne som heter ekologisk ekonomi. En viktig skillnad mellan de två är att miljöekonomin i högre grad vilar på strikta definitioner kring individens beteende och marknadens funktion. Ekologisk ekonomi integrerar i högre grad olika discipliner och perspektiv i syfte att hitta ekologiskt och ekonomiskt hållbara lösningar. Det finns också de som menar att ekologiska ekonomer är mer skeptiska till den teknologiska utvecklingens möjligheter jämfört med neoklassiska ekonomer

Ur ett ekonomiskt perspektiv kan friluftslivet betraktas som en process där upplevelser produceras av besökare i naturen genom en kombination av naturresurser, förekomst av fasta anläggningar och service samt besökarens egen tid, kunskap och utrustning (se figur X). Genom en kombination av de olika insatsvarorna skapas ett utbud av rekreationsmöjligheter, men för att dessa ska efterfrågas krävs att besökaren själv är delaktig genom exempelvis resor, tid och utrustning. När väl besökaren är i området leder detta till olika effekter – dels för besökaren själv genom exempelvis fysisk ansträngning eller avkoppling, dels genom en omsättning på varor och tjänster relaterat till turistnäringen. Målet med den ekonomiska analysen blir således att uppskatta värdet för individen av att utöva friluftsliv och att identifiera de ekonomiska effekterna av detta för besöksnäringen i regionen och för samhället i stort.

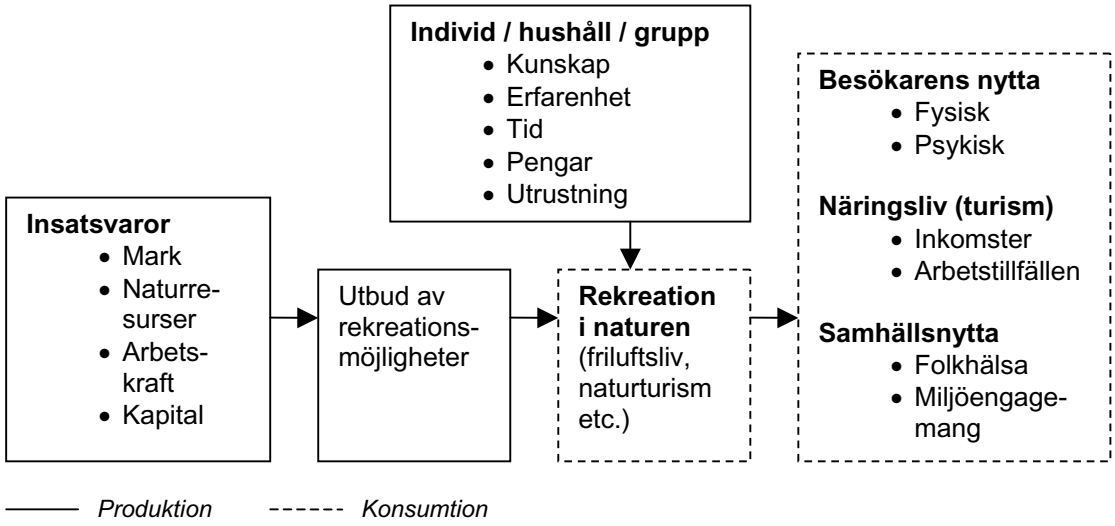

Figur 4:1. Friluftslivets produktion och konsumtion. Modifierad efter Loomis & Walsh (1997).

Friluftslivets upplevda värden

Utgifter och betalningsvilja är två olika ekonomiska begrepp som är viktiga att särskilja, inte minst inom friluftsliv och naturturism där attraktioner i form av vacker natur, storslagen utsikt, vandringsleder, rastskydd etc. ofta utgörs av mer eller mindre fria nyttigheter som inte prissätts på någon marknad (se stycke om kollektiva varor nedan). Utgifter är de pengar en individ faktiskt betalar för att besöka naturen för att utöva olika aktiviteter. Det kan vara skidåkaren som köper en paketresa till Dalafjällen eller fågelskådaren från Kalmar som delar bensinkostnaden med kamraten och köper en glass på naturum i Ottenby. Betalningsviljan däremot är vad individen maximalt är villig att betala för respektive resa och aktivitet innan man beslutar att inte alls genomföra den. Differensen mellan betalningsvilja och utgifter är ett så kallat konsumentöverskott, d.v.s. det belopp individen är villig att betala hellre än att inte besöka området men som inte

behöver betalas eftersom de faktiska kostnaderna är lägre än maximala betalningsviljan (Loomis & Walsh, 1997). Medan de faktiska utgifterna är ett mått på friluftslivets eller turismens kommersiella volym representerar konsumentöverskottet individens upplevda ekonomiska värde av en frilufts- eller turismaktivitet. Det senare värdet ingår då samhällsekonomisk nytta ska kvantifieras i relation till kostnader genom att summera beloppen för alla individer inom den studerade populationen. Resonemanget kan illustreras med hjälp av figur 4:2 som visar en klassisk modell av en möjlig efterfrågekurva (linjen *df*) hos en individ för besök i naturen. Rektangeln *abde* representerar de faktiska utgifterna och triangeln *bcd* konsumentöverskottet. Det finns ett direkt samband mellan de faktiska utgifterna och konsumentöverskottet vilket bland annat styrs av efterfrågekurvan vilken visar antalet besök individen gör beroende på kostnaden för besöket. Lutningen på efterfrågekurvan motsvarar den marginella betalningsviljan för varje ytterligare besök och den negativa lutningen innebär att varje ytterligare besök värderas lägre än det föregående. Ju lägre kostnaden är för ett besök, desto fler besök. Om besöken inte är förenade med några kostnader kommer individen att göra 20 besök, medan en kostnad på 100 kr innebär att individen väljer att inte göra något besök alls. I det här hypotetiska fallet är kostnaden satt till 50 kr (vilket kan tolkas som ett motsvarande pris) och individen företar 10 besök. Ytterligare besök kommer inte att genomföras eftersom kostnaden per besök (50 kr) överstiger individens betalningsvilja för ytterligare ett besök. Däremot överstiger betalningsviljan den faktiska kostnaden upp till det tionde besöket, vilket alltså motsvarar konsumentöverskottet. Genom att summera konsumentöverskottet för alla individer som besöker ett visst område eller deltar i en aktivitet erhålls det samhällsekonomiska värdet eller nyttan. Det är detta mått som kan ställas i relation till annan markanvändning för att exempelvis väga friluftslivets värden mot annat nyttjande av ett naturområde.

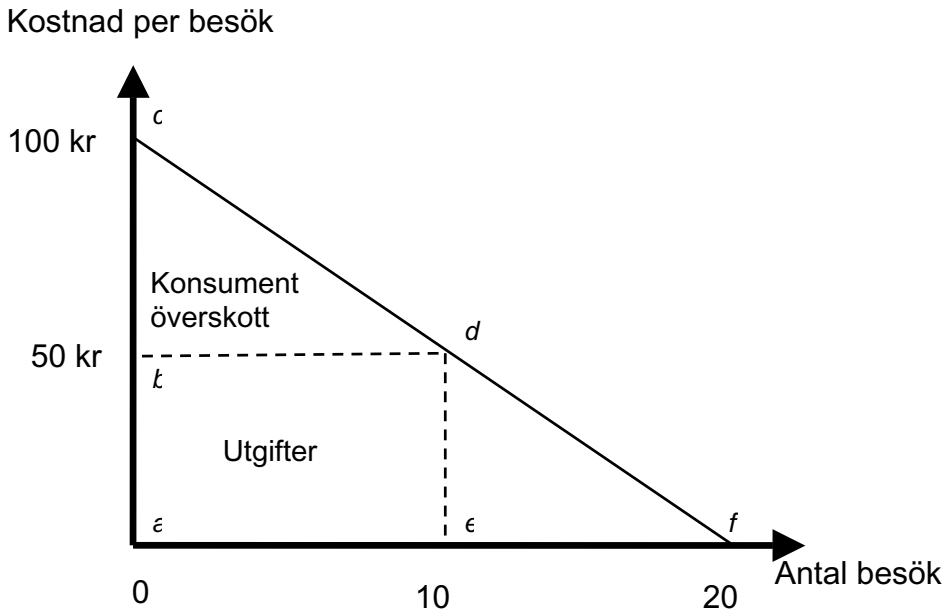

Figur 4:2. Friluftslivets efterfrågekurva.

Det finns olika metoder för att uppskatta individers betalningsvilja. Den inom forskningen mest använda är betingad värdering (Eng. contingent valuation) som bygger på någon form av enkät- eller intervjuundersökning där individen direkt uppger sin betalningsvilja för den vara man värderar. Andra metoder som används är resekostnadsmetoden och fastighetsvärdemetoden vilka indirekt ger miljön ett ekonomsikt värde uttryckt i kostnaden för att ta sig till exempelvis ett rekreationsområde eller att närhet till naturmiljöer speglas i fastighetspriserna (Mitchell & Carson, 1989; Loomis & Walsh, 1997; Fredman, 1997; Brännlund & Kriström, 1998; Garrod & Willis, 1999).

Den internationella forskningen på detta område har utvecklats kraftigt de senaste 20 åren, både i form av tillämpningar och metodutveckling. I Carson (2004) finns över 5000 betalningsvillighetsstudier upptagna från mer än 100 olika länder. I USA förekommer även nationella värderingsstudier av bland annat fiske, jakt och fågelskådning med uppskattningar av ekonomiska värden för respektive delstat (U.S. Fish & Wildlife Service, 2001). Dessa undersökningar has upprepats med jämna mellanrum sedan mitten av 1980-talet vilket gör det möjligt att studera de ekonomiska värdenas förändring över tiden. Något liknande har inte förekommit i Sverige (se även avsnittet om brukarstudier). Sundberg & Söderqvist (2004) har gjort en sammanställning av ekonomiska miljövärderingsstudier genomförda i Sverige. Av totalt 171 dokumenterade studier har 37 (22%) ett värderingsobjekt som direkt kan relateras till friluftsliv eller naturturism. Majoriteten av studierna fokuserar på någon av aktiviteterna fiske (9), skogsrekreation (8), vatten relaterad rekreation och miljö (7) eller jakt (5). Flertalet studier har använt betalningsvilja som mått på det objekt eller den miljöförändring man sökt värdera. I sammanhanget bör noteras att värdet av ett rekreationsområde som regel omfattar mer än enbart de värden besökarna själva uppger relaterat till själva besöket i området. Förutom direkta och indirekta brukarvärden (som är relaterade till ett besök i området) talar man även om optionsvärden (möjlighet till framtida användning) och existensvärden. Dessa värden är mer abstrakta och svårare att mäta eftersom de även kan tillskrivas icke-besökare, men kan inte desto mindre vara av stor betydelse. Den metod som framför allt används för att uppskatta options och existensvärden är betingad värdering (Fredman, 1995, 2000).

Från resonemanget ovan kan vi dra slutsatsen att ett besök i naturen många gånger är att betrakta som en nyttighet sammansatt av både marknadsprissatta varor och tjänster (bensin, mat, boende, utrustning etc) och icke-marknadsprissatta nyttigheter (upplevelser av naturmiljön). Vi har sett att det finns metoder att uppskatta de värden den senare kategorin representerar. Det bör i sammanhanget påpekas att storleken på dessa värden bland annat beror på naturens utseende, vilket i sin tur kan påverkas genom skötsel och förvaltning. Hörnsten (2000) har exempelvis visat hur olika skogsmiljöer skiljer sig åt i attraktivitet för rekreation.

Kommersiella värden och regionalekonomiska effekter

Vi har sett ovan att i den rekreationsekonomiska analysen är det viktigt att skilja på å ena sidan besökarnas nytta eller värdering av ett besök i naturen, å andra sidan de utgifter man har i samband med besöket. Besök i naturen består som regel av både en icke-marknadsprissatt del (upplevelsevärden) och en del som består av konsumtion av

marknadsprissatta varor och tjänster (resa, bo, äta etc.). Det är framför allt den senare kategorin som ger en ekonomisk omsättning i turismnäringen, medan de upplevda värdena är mer eller mindre gemensamma för alla typer av besökare i naturen.

Turismen har i modern tid vuxit fram som en av världens ekonomiskt mer betydelsefulla näringar och uppskattningar säger att den utgör cirka tio procent av den totala världshandeln. I Sverige omsätter turismen 165 miljarder kronor (motsvarande ca 2,6 % av Sveriges BNP) och skapar cirka 126.000 årsverken (Turistdelegationen, 2004). I Sverige finns idag ingen motsvarande statistik över naturturismens eller friluftslivets kommersiella värden. I Turist- och resedatabasen (TDB) samlas kontinuerligt data in kring svenskarnas utgifter i samband med turistresor i landet, men någon samlad redovisning av naturturism förekommer inte. Enskilda studier, bland annat av fjällturister, har analyserat utgiftsmönster i olika upplösning (Fredman, 2005). Gray et al. (2003) visar i en studie av inhemsk naturbaserad rekreation i Kanada att den omsätter 11 miljarder dollar (1996) fördelat på utrustning (28 %), transporter (23 %), mat (18 %), boende (13 %) samt övriga utgifter.

Den direkta ekonomiska betydelsen av ett naturområde kan uppskattas genom att mäta antal besökare och storleken på de ekonomiska utgifter de har som kan relateras till besöket i området. Till detta kan sedan läggas olika indirekta effekter som uppstår då exempelvis turistentreprenörer verksamma i området köper in råvaror lokalt eller anställer personal vilka i sin tur konsumerar lokala varor och tjänster. De senare effekterna kan i vissa fall vara större än den direkta ekonomiska effekten, lite beroende på den geografiska avgränsningen för analysen. Forskning från bland annat Australien, Nord- och Centralamerika har visat på naturens ekonomiska betydelse för friluftsliv och turism. Till exempel har det direkta ekonomiska värdet av skyddade områden i Kanadas västliga provins British Columbia uppskattats till 430 miljoner dollar för år 1993, medan besökarnas värdering utöver de utgifter man haft var cirka 50 procent högre. En studie i de fem världsarvsområdena Great Barrier Reef, Wet Tropics, Uluru National Park, Kakadu National Park och Tasmanian Wilderness har uppskattat besökarnas utgifter till 1,4 miljarder australiensiska dollar (Driml & Common, 1995). Andra exempel är nationalparkerna i Utah, USA, som beräknats generera i storleksordningen 550 miljoner dollar i direkt konsumtion av turister i delstaten (Voorhees et al., 1996), och provinsiella parker i Ontario, Kanada, i storleksordningen 830 miljoner kanadensiska dollar. Baserat på uppgiften om 2,6 miljarder besökare årligen i USAs och Kanadas system av nationalparker, delstats- och provinsiella parker så har Eagles & McCool (2002) uppskattat värdet av denna turism till mellan 240 och 370 miljarder dollar.

Nu kommer emellertid en del av turisternas utgifter för exempelvis boende och mat att används för inköp av råvaror och att betala anställda. Denna arbetskraft kommer i sin tur spendera en del av sin inkomst på konsumtion av varor och tjänster. I den utsträckning dessa transaktioner sker lokalt på orten eller i regionen så talar man om en indirekt och inducerad ekonomisk input. Vissa varor och tjänster som besökarna efterfrågar kommer däremot importeras och den lokala eller regionala ekonomin får därigenom ett läckage. Kvoten mellan summan av dessa ekonomiska transaktioner som sker lokal eller i regionen och besökarnas direkta utgifter utgör en så kallad multiplikator, vilken blir större ju mindre importen av varor och tjänster är. Exempelvis har en relativt hög multiplikator (2,8) beräknats för naturturism i delstaten Montana, USA, medan kryssningsturism i

Jamaica har uppskattats till närmare 1. Ett problem med att göra den här typen av ekonomiska beräkningar på lokal nivå är ofta brist på data, dels om besöksantal och utgifter men kanske framför allt i beskrivningen av flöden i den lokala ekonomin (Eagles & McCool, 2002; Loomis & Walsh, 1997). Ett sätt att åstadkomma en hög multiplikator är att utveckla turismnäringen i riktning mot mer lokal produktion av varor och tjänster. Ett exempel på detta är den svenska ekoturismmärkningen "Naturens bästa" som i ett av sina sex grundkrav säger att varje arrangemang ska bidra till resmålets ekonomi genom övernattningar på orten, lokala guider, lokalt inhandlade varor och tjänster (Ekoturismföreningen, 2004). Naturbaserad turism, ekoturism etc. är en globalt sett växande industri och kan på olika sätt öka naturens ekonomiska betydelse och skapa nya arbetstillfällen, inte minst i anslutning till skyddade naturområden (Ceballos-Lascurain, 1998; Lindberg, 1998; Wells, 1997). Samtidigt bör man vara uppmärksam på de skillnader som föreligger mellan Sverige och de länder där många av de ovan refererade studierna har genomförts där naturens tillgänglighet är mer begränsad och friluftsutövare i högre utsträckning är styrda till särskilda områden (t.ex. nationalparker, naturreservat, offentligt ägda skogar etc.). Förekomst av substitut innebär att efterfrågan på besök i ett visst område blir lägre, vilket i sin tur påverkar områdets ekonomiska värden negativt. Detta är sannolikt också ett skäl till att det i Sverige finns få exempel på forskning kring naturområdens ekonomiska betydelse.

I ett större perspektiv är det naturligtvis intressant att se om det finns ett samband mellan förekomst av attraktiv natur och ekonomisk utveckling. Detta har bland annat hävdats av den amerikanske ekonomen Michael Power som menar att naturlandskapet är av stor betydelse för ett samhälles långsiktiga ekonomiska utveckling. Han pekar bland annat på betydelsen av naturturism, och då inte i första hand på grund av dess direkta ekonomiska betydelse, utan mer som ett sätt för människor att upptäcka nya platser till vilka de senare i livet återvänder för att permanent bosätta sig (Power, 1996). Lorah & Southwick (2003) studerade sambanden mellan förekomst av skyddade naturområden, befolkningsutveckling och sysselsättning i västra USA. Denna studie visar på flera positiva samband, vilket i sig inte bevisar att förekomst av skyddade naturområden leder till tillväxt utan snarare att förekomst av dylika områden är korrelerat med en ekonomisk vitalitet hos de kommuner (counties) som använder naturmiljön i syfte att attrahera turister, nya invånare och företag.

Kostnadseffektivitet och finansiering

Att planera för friluftsliv och naturturism omfattar även olika typer av service, tjänster och fasta anläggningar inom eller i anslutning till naturområden för att på bästa sätt dels möjliggöra för besökare att uppleva området, dels minska eventuella konflikter, slitage etc. Naturum (visitor center), guidade vandringar, markerade leder, broar, stugor, guideböcker och kartor är exempel på den rekreativa infrastruktur ett område kan ha utöver den naturgivna miljön. Mängden av denna infrastruktur varierar naturligtvis beroende på områdets syfte och belägenhet. Olika delar av ett område kan också förvaltas för att ge olika upplevelser, vilket i sin tur medför ett behov av en differentierad nivå på service och infrastruktur. De fyra zonerna i Fulufjällets nationalpark – orörd zon,

lågaktivitetszon, högaktivitetszon och anläggningszon – är ett exempel på detta (Naturvårdsverket, 2002). Själva tanken bakom en diversifierad förvaltning av naturområden i syfte att möta olika gruppers önskemål följer en ekonomisk rationalitet i den bemärkelse att fler besökare blir mer nöjda (Wagar, 1974; Miller, 1977; Vincent & Binkley, 1993). Något som också har visats i en studie av besökare i Rogen-Långfjället där den totala betalningsviljan ökade vid en förändring av områdets förvaltning mot en ökad diversifiering i enlighet med tre olika besöksgruppers önskemål (Fredman & Emmelin, 2001). Eagles & McCool (2002) anger följande syften med att ge service och utveckla infrastrukturen inom skyddade naturområden;

- att förbättra rekreationsmöjligheterna
- att öka den turistiska kapaciteten
- att öka säkerheten
- att minska underhållskostnader
- att öka intäkterna
- att skydda och underhålla ekologiska värden
- att skydda och underhålla kulturella värden
- att bevara hög kvalitet på luft, vatten och jord
- att tillmötesgå förvaltningspersonalens behov.

Flera av punkterna ovan berör på olika sätt ekonomin kring skötsel och förvaltning av naturområden. Internationellt finns exempel på olika system för självfinansiering av rekreationsområden i den mening att förvaltningen i olika grad tar betalt för tillträde, service eller andra tjänster. Ytterst är det en politisk fråga huruvida service och infrastruktur i naturområden ska vara fritt tillgängliga och finansierade genom skattesystemet eller om besökarna själva ska stå för hela eller delar av kostnaden.

Entréavgifter till naturområden förekommer i flera länder, men det är sällan intäkterna ger en fullständig kostnadstäckning för skötsel och förvaltning. Att ta ut en avgift för tillträdet till ett naturområde kan dels vara ett sätt att reglera antalet besökare, dels att förbättra naturskydd, förvaltning och service i området. Detta kan vara särskilt intressant i områden som har höga besökstryck vilket i sin tur kräver kostsamma förvaltningsåtgärder för att bibehålla områdets naturmiljö och rekreativa kvaliteter. Även där avgifter förekommer har de som regel satts relativt lågt mot bakgrund av att ingen ska utestängas från naturen av ekonomiska skäl. Något som naturligtvis kan ifrågasättas då varje avgift, hur låg den än är, kan utestänga vissa individer. Det finns även studier som visat att införande av en avgift inte varit ekonomiskt rationellt i den mening att de individer som i och med avgiften utestängdes från området hade en värdering (förlorad nytta) som översteg intäkterna från avgiften (Huszar & Seckler, 1974). Det finns en relativt omfattande forskning kring besöksavgifter, inte minst från Nordamerika där avgifter förekommer i olika skala (Loomis & Walsh, 1997; Manning, 1999; Watson, 1999). Denna forskning visar att effekterna från avgifter på besök i naturen är komplexa och beror bland annat på faktorer som priselasticitet (efterfrågans relation till priset), områdets betydelse (dignitet) i förhållande till andra områden (substitut), avgiftens storlek

i relation till besökets totala kostnad och hur avgifter är utformad. Man har också funnit att acceptansen för besöksavgifter ökar om intäkterna reinvesteras i områdets skötsel, om besökarna inte är lokala och om besökaren får tydlig information om avgiftens syfte. Utöver entréavgifter kan andra exempel på inkomstkällor för skötsel och förvaltning av naturområden vara speciella service- och guidningsavgifter, boende, mat, parkeringsavgifter, uthyrning och försäljning av utrustning, souvenirer, licenser, donationer och sponsring (Eagles & McCool 2002; Lindberg & Huber, 1993). I Sverige förekommer inte besöksavgifter till naturområden, möjligen undantaget några fall där en parkeringsavgift tas ut (exempelvis vid fjällparkeringarna i Kläppen och Storulvån i södra Jämtlandsfjällen). I den utsträckning besökarna är hänvisade till bilen för att ta sig till området kan de betraktas som en form av inträdesavgift. För speciella aktiviteter, exempelvis utförsåkning och snöskoteråkning, förekommer avgifter – men då i form av liftkort eller en kostnad för att nyttja speciellt utvecklade ledsystem.

Det avgiftsbelagda skoterledsystemet i västra Härjedalen som varit i drift sedan vintern 2000/01 (Anon, 2001) är ett exempel hur man kan söka lösning på en konflikt mellan olika besöksgrupper (turskidåkare och snöskoteråkare i det här fallet) samtidigt som man skapar ekonomiska förutsättningar för turismutveckling. Det återstår fortfarande att utvärdera systemet men i ett examensarbete framkommer att över 80 procent av de tillfrågades skoteråkarna tycker det är bra eller mycket bra att finansiera prepareringen av ledsystemet genom en tillträdesavgift. Knappt 40 procent anser att konflikterna mellan skoteråkare och skidåkare blivit färre sedan skoterledsystemets införande (Johansson, 2003). Driftsbolaget "Funäsdalsfjällens skoterled AB", som har bildats för skötsel och underhåll av lederna har haft en årlig omsättning på drygt en miljon kr. En studie från södra Jämtlandsfjällen visar att turskidåkarna har en betalningsvilja i storleksordningen 50 – 70 kr per dag för att undvika snöskotrar när man vistas i området (Lindberg et al., 2001). Dessa belopp kan ställas i relation till kostnaden för exempelvis en separation av leder.

Det fria tillträdet, turismens paradox och friluftslivets externa effekter

Av betydelse både för det naturturistiska företagandet och befolkningens tillgång på rekreationsområden är statsmaktens inflytande över förvaltning och skötsel av naturen inklusive allemansrätten som ger var och en fritt tillträde till rekreationslandskapet på ett sätt som inte förekommer i många andra länder. Ur ett producentperspektiv innebär detta att företaget inte har fullständig kontroll över produktionsresurserna då attraktionerna åtminstone delvis ligger utanför företagarens kontroll. Det medför att den del av turistprodukten som har stort upplevelsevärde får ett litet ekonomiskt värde – turisterna betalar för att äta, bo och resa, men inte för upplevelserna. Detta fenomen har kallats "turismens paradox" (Kamfors, 2001).

Såväl det fria tillträdet som naturens "produktion" av upplevelser kan i ekonomiska termer betraktas som en form av kollektiva nyttigheter. En översikt av kollektiva nyttigheter i relation till naturmiljöer ges i Bostedt (1997). Kollektiva nyttigheter

karaktäriseras av två egenskaper; i) icke-rivalitet i konsumtionen – att en individs konsumtion inte är beroende av andra individers konsumtion och ii) icke-exkluderbarhet – att ingen kan utestängas från konsumtion när väl den kollektiva varan finns tillgänglig. Varor som fullt ut har dessa egenskaper betraktas som "äkta" kollektiva varor – exempelvis ren luft, försvaret eller själva existensen av djur och natur. Mer vanligt är emellertid att någon av dessa egenskaper inte gäller fullt ut. En vara med full exkluderbarhet men utan rivalitet i konsumtionen är exempelvis kabel-TV (alla som betalar anslutningsavgiften har fri tillgång till kanalerna). Havets fiskbestånd däremot rör sig fritt utan hänsyn till några gränser (ingen exkluderbarhet) men med uppenbar risk att överutnyttjas (rivalitet i konsumtionen). Själva existensen av ett naturområde för rekreation kan med denna systematik betraktas som en äkta kollektiv vara (Krutilla, 1967). Rekreationen i sig är däremot i de flesta fall att betrakta som en kollektiv vara utan exkluderbarhet (genom allemansrätten) men med viss rivalitet i konsumtionen (genom trängsel, slitage etc.). Man kan betrakta kollektiva varor som ett specialfall av en positiv externalitet. En externalitet är en icke-prissatt "sidoeffekt" från en aktör som påverkar en eller flera andra aktörer i en ekonomi – positivt eller negativt. Luftföroreningar (negativ) och biodling (positiv) är klassiska exempel. Nu är emellertid inte alla kollektiva varor att betrakta som sidoeffekter i ekonomin utan de kan i sig vara ändamålet, exempelvis åtgärder för att bevara hotade arter (Bostedt, 1997). På samma sätt kan man se naturens fria tillgänglighet genom allemansrätten som en delvis kollektiv nyttighet inom friluftslivet.

Allemansrätten har sina rötter i det agrara Sverige som karaktäriserades av stora arealer med lågt befolkningstryck där fri färdsel över annans mark var viktigt för samhällets funktion. Det är när koncentrationen av besökare överstiger den nivå som kan anses ekologiskt eller socialt acceptabel som problem kan uppstå. Det kan exempelvis bero på en ökad befolkningskoncentration (urbanisering) eller turism, som jämte annan markanvändning leder till överutnyttjande. Hultkrantz (1995) betraktar det allemansrättsliga nyttjandet av naturen som ett ekonomiskt resurshushållningsproblem. Därvidlag kommer naturen dels att överutnyttjas i brist på lämpliga kontrollmekanismer, dels framstår fria nyttigheter som företagsekonomiskt värdelösa för markägaren vilket inte ger några incitament till investeringar för att förbättra tillgängligheten eller mildra effekterna av ett överutnyttjande. Allemansrätten sänker priset på friluftsliv (jämför turismens paradox) vilket gynnar efterfrågan men missgynnar det indirekt genom att hämma utbudet. En lösning på problemet som föreslås är aktiva åtgärder för naturvård och turismutveckling genom ekoturism som bygger på att upplevelserna görs exklusiva, vilket i sin tur gör det möjligt att ta betalt och stimulerar investeringar. Detta bör ses mot bakgrund av Naturvårdsverkets utredning "Allemansrätten och kommersen" där det konstateras att tillträdet till naturen inte kan avgiftsbeläggas men att avgifter kan tas ut när särskilda anordningar ställs till förfogande och när särskilda tjänster erbjuds (Naturvårdsverket, 1995).

Ur perspektivet om positiva externa effekter finns emellertid en rad motiv att hämta för naturens fria tillgänglighet i syfte att gynna friluftslivet, inte minst ur ett social-rekreativt perspektiv. I 1962 års fritidsutredning konstaterades bland annat att den främsta anledningen till att samhället ska ägna omsorg åt friluftslivet är dess betydelse för människors kroppsliga och andliga välbefinnande. Friluftsliv utgör en form att förebygga

kroppslig och mental ohälsa och bör därför ställas i relation till samhällets kostnader för hälso- och sjukvård (SOU, 1965:19). Friluftsliv kan således ses som både ett mål i sig och ett medel att uppnå önskvärda målsättningar inom andra sektorer, exempelvis folkhälsa och miljö men kanske också inom turismen. Utredningen konstaterar att samhällets huvudansvar på friluftslivets område är att tillse att den yttre miljön är så beskaffad att den ger så många som möjligt förutsättningar för ett rikt friluftsliv. Detta tar även 1999 års utredning om statens stöd till friluftslivet fasta på. "Offentliga insatser för att säkra marker, vatten, anläggningar är förhållandevis lätta att motivera. Det handlar, med nationalekonomisk vokabulär, om s.k. kollektiva nyttigheter av samma typ som exempelvis försvaret, rättsväsendet, naturskyddet, kulturmiljövården och vissa delar av vägnätet. När det gäller sådana nyttigheter kan den privata marknaden inte uppfylla alla politiskt prioriterade mål." (Ds 1999:78). Den senaste utvecklingen inom naturvårdspolitiken pekar också tydligt i denna riktning. I regeringens skrivelse (2001/02:173) om en samlad naturvårdspolitik betonas vikten av att skapa goda förutsättningar för människor att nyttja naturen för friluftsliv och upplevelser. Friluftsliv har stor betydelse för folkhälsa, bidrar till livskvalitet och ger en social dimension till naturvården. Regeringen betonar även turismens betydelse i skrivelsen och konstaterar att naturturismen och naturvården ska utvecklas till ömsesidig nytta. Aktiviteter inom naturturismen innebär ofta friluftsliv och den svenska naturen i allmänhet, och skyddade områden i synnerhet, utgör en tillgång med utvecklingspotentialer.

Studier från USA har visat att invånare i regioner som lyckats utveckla en framgångsrik naturturism samtidigt har en mer positiv inställning till naturvård och skyddade naturområden (Lindberg & Enriquez, 1994). Naturturismen som näring betraktad kan också ge positiva externa effekter i form av arbetstillfällen och gynnande av lokala ekonomier, inte minst i glesbygden. Detta kan i sin tur vara motiv för offentliga åtaganden eller subventioner för att utveckla en socialt och ekonomiskt hållbar turistnäring. Uppenbart är att friluftslivets positiva externa effekter kan ta sig många olika uttryck och på olika sätt tillfalla individen själv, samhället i stort, samhällsekonomin eller miljön (Driver et al., 1991). Personliga fördelar kan vara bättre fysisk och mental hälsa. Sociala fördelar kan vara förbättrad familjerelation eller minskad social utslagning. Ekonomiska fördelar kan omfatta ökad produktivitet eller minskade sjukvårdskostnader. Fördelar för miljön kan vara minskad nedskräpning eller ökat skydd för hotade arter. Hur dessa positiva effekter är relaterade till individens motiv och deltagande i olika friluftsaktiviteter är emellertid mycket komplext och svårt att direkt mäta. Det finns studier som har identifierat sådana samband men till stora delar är detta ett outforskat område (Stein & Lee, 1995; Manning, 1999).

Friluftsutrustning – en tillväxtbransch?

Till friluftslivets indirekta ekonomiska betydelse hör också tillverkning och försäljning av utrustning. Sverige har ett antal företag inom området och för flera av dem är exportande-

len betydande. Figur 4:3 visar omsättningen hos ett antal svenska tillverkare 2003 och 2001.[2]

Figur 4:3 Friluftsliv – exempel på företag

	Fenix Outdoor	**Haglöfs**	**Silva**	**Craft**	**Hestra**	**Lundhags**	**Ullfrotté**
2003	350	341,4	264	160	93	50,7	44,9
2001	313	274,6	323	108	87	43,3	40
Ökning	37	66,8	-59	52	6	7,4	4,9
Huvudkontor	Örnsköldsvik	Avesta	Sollentuna	**	Gislaved	Järpen	Östersund
Trangia	**Hilleberg**	**Mover**	**Extrem**	**Optimus**	**Klättermusen**	**Zytt**	**SUMMA**
35,2	34,4	14,7	13,3	11	7,6	2,6	1304,0
31,6	25,6	9,4	12,9	10,8	4,8	3,3	1188,9
3,6	8,8	5,3	0,4	0,2	2,8	-0,7	115,1
Trångsund	Östersund	Stockholm	Åre	Stockholm	Åre	Åre	

* Äger varumärkena Fjällräven, Tierra & Primus Källa: SvD Näringsliv 2004-12-31

** ej angivet i artikeln

Figur 4:3 Omsättningen i ett urval av svenska företag som tillverkar utrustning för friluftsliv. (Källa: SvD Näringsliv 2004-12-31)

Om man undantar Silva, som har minskat kraftigt, visar företagen en samlad omsättningsökning på ca 18 % från 2001. Till omsättningen hos tillverkare kommer naturligtvis också omsättningen i handeln där t.ex. Fenix Outdoor Retail som äger Naturkompaniet omsatte 202 Mkr. Hur stor del av omsättningen i handeln med friluftsutrustning som sker i storstadsområdena saknar vi uppgifter om. Ett allmänt intryck är att t.ex. vissa fjällsportorter har en betydligt större utbud av utrustning än andra. Generellt bör dock noteras både beträffande tillverkning och försäljning att friluftskläder i stor grad är modekläder och "street wear" dvs. i begränsad utsträckning faktiskt används för friluftsliv.[3] På tillverkningssidan kan man notera att många företag har huvudkontor utanför Stockholmsområdet och att en ansats till "kluster" förefaller finnas i Åre.[4] Exemplen gör naturligtvis inte anspråk på vetenskaplighet men är en indikation på ett fenomen som förefaller värt att studera närmare och noggrannare i Sverige bl.a. på grund av den i turistnäringen utbredda föreställningen att "friluftsliv" och "ryggsäcksturism" inte har någon ekonomisk betydelse.

[2] Uppgifterna är hämtade från två artiklar i Svenska Dagbladet Näringsliv 2004-12-31 & 2005-01-03.
[3] Fjällräven har i märkesreklam t.ex. anspelningar på ”urban jungle” osv.
[4] Klättermusens marknadschef anger i artikeln att man medvetet flyttat från Umeå till Åre för närhet till ”kollegor i samma bransch”. Det är naturligtvis inte möjligt att avgöra om skälet är ”kluster”-tankar eller en rationalisering av mera privat motiverade val av lokalisering till en vintersportort.

5. Brukarstudier

En ändamålsenlig och effektiv skötsel av naturområden för friluftsliv och naturturism förutsätter goda kunskaper om besökarna. I detta avsnitt uppmärksammas olika sätt att samla in kunskap om besökare i naturområden. Avsnittet inleds med en översikt av olika metoder följt av en genomgång av olika studier – i huvudsak svenska – som gjorts med utgångspunkt från besök i ett visst område eller deltagande i en viss friluftsaktivitet. Det bör också påpekas att detta är ett mycket omfattande område inom friluftslivsforskningen, inte minst internationellt, och det finns ett stort antal undersökningar genomförda vilka omöjligt låter sig omfattas av denna rapport. Åtskilliga studier når heller aldrig den internationella vetenskapliga litteraturen, och det kan ibland finnas anledning att ifrågasätta det vetenskapliga värdet i en del studier. Studiet av friluftsutövare kan te sig relativt okomplicerat vid en ytlig betraktelse, men inte sällan är de studier som görs behäftade med en rad mer eller mindre allvarliga metodproblem.

Från aktivitet till upplevelse och utbyte.

Friluftslivsforskningen i USA koncentrerades tidigt på studiet av deltagande i olika aktiviteter. Deskriptiva, empiriska studier som kartlägger olika aspekter på deltagande i friluftslivsaktiviteter, olika gruppers deltagande och intressen, omfattning i tid och rum av aktiviteter osv finns i stor omfattning från och med 60-talet och framåt (Manning1986). Metodik för sådana studier utvecklades och många nationalparker och andra skyddade och myndighetskontrollerade naturområden införde olika program för monitoring av besökare och deras aktiviteter ofta kopplat med mer eller mindre omfattande data om sociala faktorer, attityder osv. Dessa studier har idag främst intresse i den grad de innebar utveckling av metodik eller har legat till grund för upprepningar, longitudinella studier som ger en bild av utvecklingen av t.ex. aktivitetsmönster, attitydförskjutningar osv.

Skälen till den stora omfattningen av aktivitetsstudier är många. Grundläggande är ett behov av att kartera friluftslivet som fenomen både för förvaltning och som en forskningsgren inom den framväxande forskningen om fritiden. Att delta i en aktivitet uppfattades av ansvariga naturresursförvaltningar i USA, liksom för övrigt i stor grad i Sverige, som det centrala i fenomenet friluftsliv . I en utbudsfokuserad förvaltning som ser naturen som en arena för olika aktiviteter blir marknadsundersökningar av omfattningen av deltagande i olika aktiviteter också ett sätt att legitimera verksamheten. Detta har varit en viktig drivkraft för den grupp av naturresursförvaltande myndigheter i USA, som i samarbete med universitet och forskningsinstitutioner, haft stor betydelse för framväxten av systematisk och omfattande friluftslivsforskning (Emmelin 1997). Kopplingen till naturvårdsansvar förstärker behovet att känna omfattning och inriktning av aktiviteter: för att följa och kontrollera påverkan på naturen i form av störning, slitage osv krävs aktivitetsdata. Intresset för frågan om "trängsel" i amerikanska vildmarksområden och risken inte bara för ekologiska skador men också för negativ påverkan på upplevelsen är en viktig faktor.

De empiriska, deskriptiva studierna av aktivitet reste analytiska frågor om personliga eller sociala faktorer som påverkade deltagande i olika aktiviteter. Forskningen om motiv och motivation att delta i aktiviteter spirade enligt Manning (1999) i USA på 60-talet för att kulminera under 70- & 80-talen men är fortfarande en livaktig gren av friluftslivsforskningen. Denna forskning parallelliserade en mera allmän forskning om människors "fritidsbeteenden" (Iso-Ahola 1999). Den stora omfattningen av deskriptiva, empiriska studier av friluftsaktiviteter i USA tycks ha fått få motsvarigheter i Sverige där aktivitetsstudier i någon omfattning börjar göras under 70- och 80-talen men då ofta med mera utvecklade analytiska frågeställningar.

En forskning om motiv för och utbyte av friluftsaktiviteter som har fått stor betydelse för amerikansk naturförvaltning och också påverkat nordisk friluftslivsforskning ligger inom den teoretiska ram som betecknas som "behavioral approach" och bygger på socialpsykologisk teori, "expectancy theory". Teoribildningen ser människor som medvetet och målinriktat handlande för att uppnå kända, förväntade och uppskattade resultat och bygger på arbeten av t.ex. Lawler (1973) och framförallt av Fishbein & Ajzen (1974) med senare modifieringar (Ajzen & Fishbein, 1980; Ajzen, 1991; 1988). Inom friluftslivsforskningen var det speciellt Beverly Driver och medarbetare vid US Forest Service, som utvecklade en begreppsapparat och genomförde empiriska studier av motivationen för friluftslivsaktiviteter. Deras forskning var helt från första början inriktad på att med hjälp av etablerad socialpsykologisk teori skapa underlag för naturförvaltning: ett tidigt och ofta citerat arbete av Driver och Tocher (1970) ingår i Elements of Outdoor Recreation Planning för vilken Driver var redaktör. Forskning om motiv kopplades till forskning om efterfrågan och om metoder för förvaltning för att tillfredsställa efterfrågan på olika upplevelser (Emmelin 1997).

I den begreppsapparat där friluftslivsaktiviteter betraktas som ett medel att uppnå ett utbyte i form av tillfredsställelse och uppfylla bestämda och medvetna behov utvecklades också en hierarki bestående av fyra nivåer av efterfrågan på friluftsliv (Driver & Brown 1978; Haas et.al 1980a): aktivitet, arena/situation, motivation och utbyte. I figur 5:1 nedan sammanfattas grupper av motiv och de indikatorer som använts i denna typ av forskning.

Den beteendeorienterade tillnärmningen utnyttjades i stor omfattning och visade sig speciellt på nivåerna 1-3 empiriskt verifierbar. De observationer som bland annat låg till grund för den tidiga forskningen om motivation och motiv – att t.ex fiskare kunde uppge att de haft en god och tillfredsställande upplevelse trots dålig eller utebliven fångst – verifierades. Motiven bakom även sådana aktiviteter, som i förstone kan se enkelt utbytesinriktade ut, kan vara allmän naturupplevelse, samvaro med familj eller vänner, motion osv. Dock är det här viktigt att vara medveten om ett metodproblem. Efterhandsrationalisering och fenomenet "kognitiv dissonans" kan medföra att både motiven för en aktivitet och upplevelsen av tillfredsställelse och utbyte justeras i efterhand.

Undersökningar visade också att motiven bakom olika aktiviteter som kan förefalla väsensskilda kan vara de samma. En mängd olika faktorer bestämmer vilka uttryck dessa underliggande motiv tar sig: önskan om "vildmarksupplevelse" och "frihet" kan ta sig uttryck i långtur på skidor eller snöskoter. Detta kan förefalla trivialt men att acceptera att motivationen kan vara densamma för aktiviteter som i olika avseenden skiljer sig med hänsyn till miljöpåverkan, resursanvändning, konflikter med annan markanvändning osv.

är en viktig förutsättning för konflikthantering, planering och förvaltning baserad på samrådsmodeller.

Nivå	Exempel
1. Aktivitet	vandring;
2. Arena/situation*	
Miljömässig	vildmark
Social	få människor
Förvaltningsmässig	fri tillgänglighet
3. Motivation	motion utmaning naturupplevelse
4. Utbyte	
A. Personligt	stärkt självkänsla
B. Social	minskad brottslighet
C. Ekonomiskt	minskade sjukvårdskostnader
D. Miljömässigt	ökat intresse för naturvård

* den engelska termen är "setting" dvs närmast "inramning"

Figur 5:1. Exemplifiering av efterfrågehierarki för friluftsliv (Bearbetad efter Haas et al 1980 & Manning 1999)

Försöken att reducera deltagande i en aktivitet till ett enda motiv har visat sig i stort sett fruktlösa. Egentligen är detta varken teoretiskt eller erfarenhetsmässigt något att förvånas över. Gruppering av motiv har däremot visat sig ge intressanta insikter i skillnader mellan olika aktivteter och gruppers deltagande. Kopplat till grupper av motiv finns också andra faktorer som tidigare erfarenhet av aktiviteten, platsanknytning (Meyer 1999) osv. Däremot har klassiska sociala indikatorer som ålder, utbildning, inkomst osv. visat sig ha betydligt lägre koppling och förklaringsvärde när det gäller att skilja mellan olika aktiviteter (Vistad 1993 ger en översikt). Dessa indikatorer har däremot betydelse för om man utövar någon form av friluftsliv överhuvudtaget.

Manning (1999) påpekar att forskningen länge fokuserades på nivåerna 1-3 eftersom indikatorerna på utbyte ofta var abstrakta och metodologiskt svårfångade. En orsak är dessutom att de, som exemplen i figuren visar, ofta var starkt normativa när det gäller utbyte ovanför den individuella nivån. Senare forskning har däremot i betydande grad försökt fånga "utbytesnivåns" karaktäristika men då gärna med fokus på individen eller entreprenörer eller förvaltningsmyndigheter. I Sverige har Tommy Andersson arbetat med en något annorlunda hierarkisering, närmast inspirerad av Maslow's bekanta indelning av mänskliga behov och tillämpat den bl.a. på turister i Antarktis (Andersson, 1999). Han testar bland annat huruvida de behov turister söker tillfredsställa kan förklaras genom graden av erfarenhet – men finner inget stöd för detta.

Tre typer av forskning om motiv kan urskiljas bland de studier som sedan 1960-talet byggt upp kunskapen om rekreation och friluftsliv, främst i USA men också i Norden:

1. allmänna studier av "fritidsbeteenden"; empiriska, deskriptiva och/eller utgående från olika teoribildningar
2. undersökningar av motiven för specifika friluftslivsaktiviteter med varierande grad av inriktning på teoretisk förankring
3. "the behavioral approach" – Drivers och medarbetares studier baserat på "expectancy theory".

Allmänna rekreationsstudier

Människors beteenden och val av aktiviteter under fritid har tilldragit sig allmänt forskningsintresse genom de inblickar de antas kunna ge om beteenden i situationer som präglas av stor grad av frihet från olika former av yttre tvång (Iso-Ahola 1999, Manning 1999). En mängd olika typer av studier föreligger [5]:

- Grad av deltagande i olika aktiviteter har utnyttjats för att gruppera aktiviteter i olika kategorier som har gemensamma drag och underliggande betydelse.
- Potentiella kategorier av motiv har utvecklats och testats för att avgöra den relativa betydelsen av olika motiv. Detta har lett till att olika dimensioner av underliggande betydelse urskiljts.
- Uppfattad likhet mellan olika aktiviteter har använts för att klassificera och gruppera aktiviteter. Också här framträder kategorier som förefaller utmärkas av underliggande betydelser.
- Personlig eller social bakgrund och erfarenhet har kopplats till val av aktiviteter. Systematiska likheter har påvisats som anger att vissa aktiviteter tillfredsställer motiv skapade av förhistoria och erfarenhet.
- Individers personlighetsdrag har kopplats till deltagande i bestämda aktiviteter och direkt till motiv deltagande i vissa specifika aktiviteter . Uppmärksamhet har bl.a. riktats mot personlighetsdrag som förenar aktiviteter med hög risknivå. En inriktning av friluftsaktivitet på behandling av belastade grupper har medfört speciellt intresse för kopplingar av personlighetsdrag och riskaktivitet.
- Attityder till fritid har kopplats till deltagande i olika aktiviteter.
- Individers preferenser for olika aktiviteter har använts för att kategorisera aktiviteter. Flera kategorier har identifierats som har gemensamma underliggande drag.
- Egenskaper och karaktär hos olika aktiviteter har bedömts längs någon skala och grupperats.
- Frekvens av deltagande i olika aktiviteter har använts för att gruppera utövare i olika kategorier.

[5] Sammanställningen bygger på Maning (1999) där en stor mängd referenser till amerikanska arbeten främst från perioden 1960 – 1990 kan återfinnas samt Emmelin (1997). Referenser till senare studier och till nordiska studier återfinns i andra delar av vår rapport.

Specifika friluftslivsaktiviteter.

Ansatser att karaktärisera både aktiviteter och utövare efter olika egenskaper, försöka gruppera dem i kategorier efter underliggande motiv eller andra meningsbärande element och förklara deltagande i olika aktiviteter har gjorts. Aktiviteter som i internationell forskning har uppmärksammats i särskilt stor grad har varit sådana där upplevelse av begränsningar i lämplig areal eller andra resurser, trängsel osv har antagits av förvaltande myndigheter och forskare och ibland också upplevts av besökare. Inom fältet finns ett stort antal studier varav några tidiga kan nämnas: vandring i "wilderness areas" och nationalparker (Hendee et al 1977; Towler 1977), "river floating" (Shelby & Heberlein 1986) men också olika former av jakt (Decker et al 1980, Hammitt et al 1989b, Heberlein et al 1982) och fiske (Moeller & Engelken 1972; Witter et al 1982) har studerats i många olika geografiska och miljömässiga sammanhang. En översikt över tidiga studier finns i Manning (1999).

Behavioral approach och benefits-based management

Driver och medarbetare har som nämnts genomfört motiv- och efterfrågestudier av en mängd olika aktiviteter. Motivskalor utvecklades och användes bland annat i ett antal nationella studier av olika former av fritidsanvändning av vattendrag (Roggenbuck & Schreyer 1977; Graefe et al 1981; Knopf & Lime 1984), speciellt fiske (Knopf et al 1973; Driver & Cooksey 1977). Exempel på denna typ av studier av utövare visar figur 5:2.

Motivations for river floating (% of respondents). (Adapted from Knopf and Lime 1984.)

			Rio Grande River	
	Delta River	*Salt River*	*First-time visitors*	*Repeat visitors*
View scenery	97	77	88	94
Peace and calm	85	73	62	82
Learn new things	80	50	78	73
Develop skills	78	34	48	76
Escape crowds	76	30	52	82
Exercise	64	48	34	65
Be alone	28	8	6	22

Figur 5:2. Motiv för deltagande i vattensport sammanställt från olika undersökningar och områden i USA. Siffrorna anger procent av antalet respondenter som uppger ett visst motiv. Uppdelningen av besökarna i förstagångsbesökare och "återkommare" i Rio Grande pekar på en del intressanta skillnader. "Återkommarna" har rimligen en mera realistisk bild av möjliga upplevelser men tonvikten på att utveckla färdigheter och motion kan antyda en aktivitetsanknytning utöver intresse för området hos dessa. (Efter Knopf & Lime 1984)

Grundtanken i Drivers arbeten är att en kunskap om motiv och utbyte skall göra det möjligt att förvalta naturområden och naturresurser så att utbytet maximeras eller optimeras (Driver 1990; Driver & Bruns, 1999). Detta gäller på alla de fyra nivåer som identifieras (se figur 5:1). Denna typ av förvaltning har betecknats som "benefits-based management" (Manning 1999; Driver & Bruns, 1999); på svenska ungefär "utbytesinriktad förvaltning". Utbytet av en aktivitet eller ett besök kan då innebära att förvaltningen av naturresurser både strävar efter att tillgodose efterfrågan på bestämda, önskvärda tillstånd men också att man aktivt förbättrar resursens tillstånd i någon viss riktning. Här finns intressanta frågor som gäller huruvida en naturresurs kan förbättras bortom sina egna "naturliga egenskaper" vilket knyter till begrepp som autenticitet etc. (Emmelin 1997). Sandells begreppsapparat – se kapitel 2 är här speciellt tillämplig. Målet för naturresursförvaltningen kan emellertid också vara att undvika negativa tillstånd: tidig friluftslivsforskning fokuserade i hög grad på "trängsel" men också på slitage och annan negativ miljöpåverkan (Shelby & Heberlein, 1986; Manning 1999). Förvaltningens uppgift är dessutom att tillvarata intressen av utbyte både för individer och samhälle vilket som påpekats ovan varit ett viktigt skäl att stimulera forskning om "motivnivå 4" där ekonomiska, sociala och miljömässiga motiv hänförs till samhälleliga motiv för friluftsliv minst lika mycket som till individuella. Tanken är att förvaltningen genom undersökningar skall kunna ställas på en kvantitativ grund och relateras till sådana miljöegenskaper som är möjliga att både kvantifiera och påverka, direkt eller indirekt. Till studier av motiv och efterfrågan måste då läggas studier av de miljöegenskaper som påverkar utbyte och tillfredsställelse. Vidare måste det finnas ett påvisbart samband mellan sådana egenskaper och motiv och utbyte. Empriska studier tycks verifiera att sådana samband finns (Borrie & Roggenbuck, 1995; Tarrant 1996; Tarrnat et al., 1994) men bilden är varken enkel eller entydig (Manning 1999) även om Driver (1999) argumenterar kraftfullt för modellen. Mera härom i avsnittet om "förvaltningsmodeller" i kapitel 14. Fokuseringen på negativ miljöpåverkan var en påfallande inriktning i nordisk friluftslivsforskning men utan den inriktning på avvägningar och optimering av utbyte som karaktäriserar "benefits based management" (Emmelin 1997).

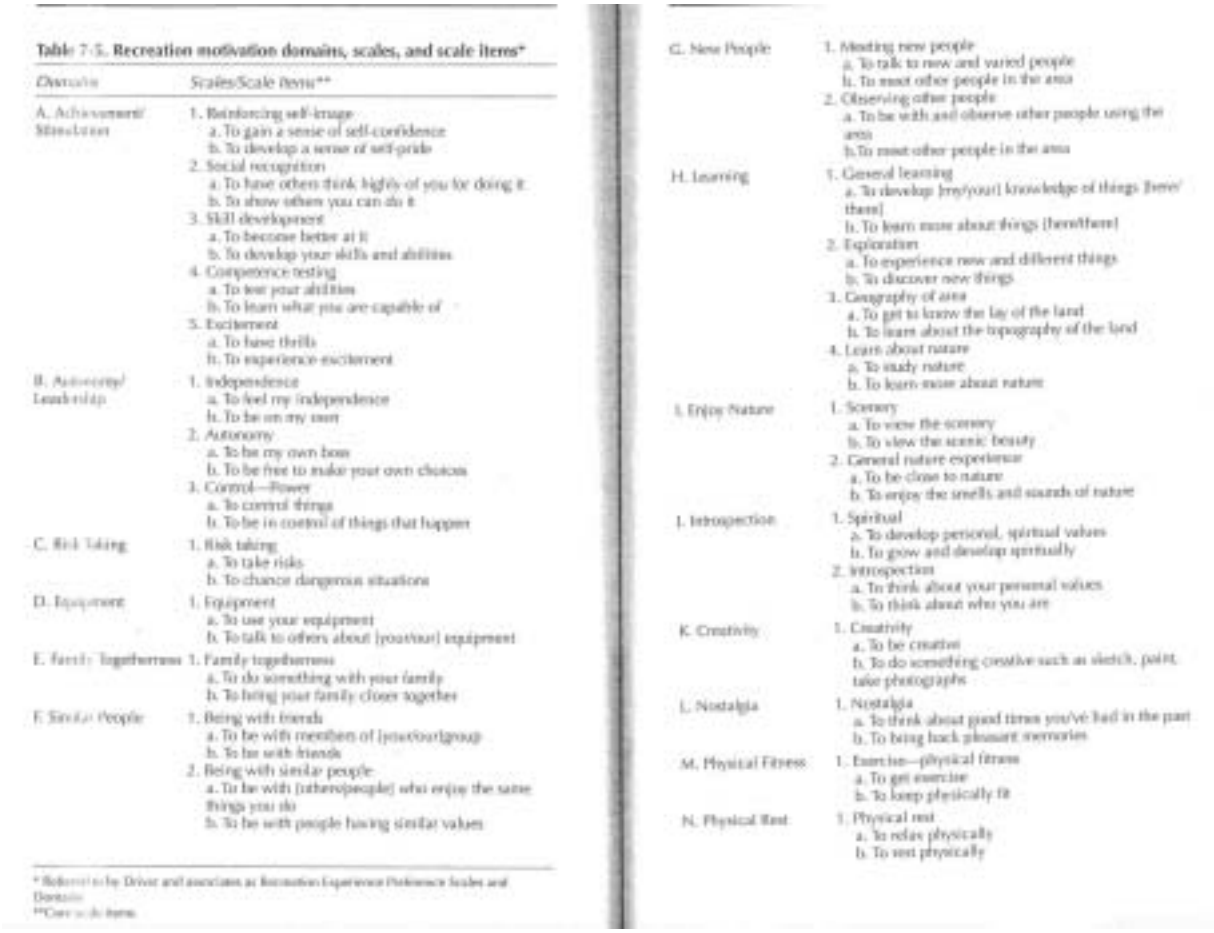

Table 7-5. Recreation motivation domains, scales, and scale items*

Domain	Scales/Scale Items**
A. Achievement/ Stimulation	1. Reinforcing self-image a. To gain a sense of self-confidence b. To develop a sense of self-pride 2. Social recognition a. To have others think highly of you for doing it b. To show others you can do it 3. Skill development a. To become better at it b. To develop your skills and abilities 4. Competence testing a. To test your abilities b. To learn what you are capable of 5. Excitement a. To have thrills b. To experience excitement
B. Autonomy/ Leadership	1. Independence a. To feel my independence b. To be on my own 2. Autonomy a. To be my own boss b. To be free to make your own choices 3. Control—Power a. To control things b. To be in control of things that happen
C. Risk Taking	1. Risk taking a. To take risks b. To chance dangerous situations
D. Equipment	1. Equipment a. To use your equipment b. To talk to others about [your/our] equipment
E. Family Togetherness	1. Family togetherness a. To do something with your family b. To bring your family closer together
F. Similar People	1. Being with friends a. To be with members of [your/our] group b. To be with friends 2. Being with similar people a. To be with [others/people] who enjoy the same things you do b. To be with people having similar values
G. New People	1. Meeting new people a. To talk to new and varied people b. To meet other people in the area 2. Observing other people a. To be with and observe other people using the area b. To meet other people in the area
H. Learning	1. General learning a. To develop [my/your] knowledge of things [here/there] b. To learn more about things [here/there] 2. Exploration a. To experience new and different things b. To discover new things 3. Geography of area a. To get to know the lay of the land b. To learn about the topography of the land 4. Learn about nature a. To study nature b. To learn more about nature
I. Enjoy Nature	1. Scenery a. To view the scenery b. To view the scenic beauty 2. General nature experience a. To be close to nature b. To enjoy the smells and sounds of nature
J. Introspection	1. Spiritual a. To develop personal, spiritual values b. To grow and develop spiritually 2. Introspection a. To think about your personal values b. To think about who you are
K. Creativity	1. Creativity a. To be creative b. To do something creative such as sketch, paint, take photographs
L. Nostalgia	1. Nostalgia a. To think about good times you've had in the past b. To bring back pleasant memories
M. Physical Fitness	1. Exercise—physical fitness a. To get exercise b. To keep physically fit
N. Physical Rest	1. Physical rest a. To relax physically b. To rest physically

* Referred to by Driver and associates as Recreation Experience Preference Scales and Domains
** Core scale items

Figur 5:3 Tabellen visar ett exempel på kategorisering av motiv i "domäner", skalor för att karaktärisera motiv och faktorer som konkretiserar skalorna. Man kan notera att motiven är en blandad grupp innehållande aktiviteter, inre tillstånd, sociala värden osv. De kan ses som ett erfarenhetsbaserat batteri snarare än som dimensioner i någon bestämd teoretisk ansats. Faktorerna illustrerar också problemet att göra semantiskt entydiga och teoretiskt övertygande distinktioner: hur skillnaden mellan "att uppleva" och "att upptäcka" nya saker (H2 a & b) uppfattas av respondenter kan möjligen vara något oklart. (Från Manning 1999)

Motiven grupperas således av dessa forskare i större kategorier betecknade "domäner". I figur 5:3 visas resultat av ett antal studier för hur brukare har angivit betydelsen av olika sådana grupper av motiv.

	Wilderness Areas			*Nonwilderness Areas*		
Motivation	*A*	*B*	*C*	*D*	*E*	*F*
1. Enjoy nature	1.5 (1)	1.5 (1)	1.6 (1)	2.4 (4)	1.7 (1)	3.1 (2)
2. Physical fitness	2.4 (4)	2.0 (2)	2.2 (2)	2.2 (3)	2.3 (4)	3.1 (2)
3. Reduce tensions	2.1 (2)	2.3 (4)	2.3 (3)	2.7 (5)	2.2 (3)	3.3 (4)
4. Escape noise/crowds	2.2 (3)	2.2 (3)	2.3 (3)	3.1 (9)	2.1 (2)	3.3 (4)
5. Outdoor learning	2.1 (2)	2.4 (5)	2.4 (4)	2.9 (8)	2.3 (4)	3.8 (6)
6. Sharing similar values	2.8 (5)	2.9 (6)	2.9 (5)	1.2 (1)	2.3 (4)	3.1 (2)
7. Independence	3.1 (7)	2.9 (6)	3.0 (6)	2.7 (6)	2.7 (5)	3.7 (5)
8. Family kinship	3.0 (6)	3.0 (7)	3.1 (7)	2.1 (2)	2.1 (2)	3.2 (3)
9.Introspection/spiritual	3.5 (8)	3.1 (8)	2.9 (5)	3.5 (12)	3.5 (8)	4.1 (8)
10. Considerate people	3.6 (9)	3.4 (9)	3.3 (8)	—	—	4.8 (10)
11. Achievement/ stimulation	3.9 (11)	3.1 (8)	3.1 (7)	2.7 (6)	3.1 (6)	4.2 (9)
12. Physical rest	3.8 (10)	4.3 (10)	3.3 (8)	3.2 (10)	2.1 (2)	3.0 (1)
13. Teach/lead others	3.7 (10)	4.3 (10)	3.7 (9)	3.6 (13)	3.1 (6)	5.2 (11)
14. Risk taking	4.7 (12)	4.8 (12)	4.5 (10)	2.2 (3)	2.2 (3)	5.3 (12)
15. Risk reduction	4.8 (13)	4.7 (11)	4.7 (11)	3.3 (11)	3.4 (7)	—
16. Meet new people	5.6 (14)	5.3 (13)	4.5 (10)	3.5 (12)	4.0 (9)	4.0 (7)

A = Weminuche (CO). B = Maroon Bells (CO). C = Shining Rock (NC). D = Little Sahara (UT). E = Arkansas River (CO). F = Lake Shelbyville (IL)
Ratings were made on the following nine-point response format (with numerical codes used to compute means): Adds (to satisfaction) most strongly (1), strongly (2), moderately (3) a little (4); neither adds nor detracts (5); detracts a little (6), moderately (7), strongly (8), most strongly (9).

Figur 5:4. Exempel på betydelsen av olika "motivdomäner" för att delta i olika aktiviteter i olika områden. I tabellen anges dels medelvärden för svaren på en niogradig skala från att motivdomänen är mycket viktigt för utbyte/tillfredsställelse med vistelsen till att motivdomänen är en mycket viktig faktor som minskar utbytet. Skalans utformning innebär att ett lågt värde betyder att domänen är viktig. Siffrorna inom parentes är en rankning av respektive domäns betydelse i varje studieområde. Mönstret mellan de olika områdena är i stora drag likartat med "uppleva natur" och "motion" högt rankade. Område D utmärks av en intressant kombination av motiv: att "dela liknande värden" och "familjesammanhållning" toppar listan i kombination med "att ta risker". I E & F är fysisk avkoppling viktigt vilket kraftigt avviker från de övriga. (Ur Manning 1999).

Det bör påpekas att den ansats som "behavioral approach" representerar ingalunda är okontroversiell även om den dominerat amerikansk friluftslivsforskning. Iso-Ahola (1999) har kritiserat studiet av motiv för olika aktiviteter: …"To understand the essence or the true meaning of leisure is to understand why people participate (or fail to participate) and what they strive to get from their involvement. ……Human beings are born with basic innate (psychological) needs that are the main energizers of human growth and potential…..These basic needs not only define leisure for people but also direct their involvement in activities under various conditions….. There is no need to explain motives separately for participants in each activity." Sett ur psykologisk grundforsknings perspektiv är detta kanske intressant och riktigt. Ett gemensamt, universellt motiv för att ägna sig åt vilken som helst fritidsaktivitet är i sig intressant och kommer att ha fundamental betydelse för det spektrum av aktiviteter som på en mera detaljerad och tillämpad nivå kan studeras. Problemen med hans uppfattning för

förvaltningsinriktad forskning synes vara två. För det första den fundamentala egenskap hos all fritidsaktivitet som han hävdar "….. it seems indisputable that a sense of freedom— autonomy—is the central defining characteristic of leisure (Iso-Ahola, 1980; Cooper 1999)…… leisure means full autonomy, freedom, and control. There are no internal or external pressures or coercion to engage in leisure activities…" . I vart fall är en uppfattning om autonomi som ett absolut kriterium på fritidsaktivitet i så kategorisk form inte oproblematisk tillämpad på många friluftslivsaktiviteter. Som Iso-Ahola själv utförligt diskuterar sker en mängd olika former av inlärning av beteenden som styr fritidsaktiviteter, motivationsmekanismer och olika former av återkoppling och påverkan på inlärningen är komplicerade och kan resultera i att ett beteende internaliseras. För det andra att intresset i många fall när det gäller friluftsliv och turism inte fokuseras på de djupaste underliggande motiven för att överhuvudtaget ägna sig åt fritidsaktivitet utan på motiv för att välja en aktivitet framför en annan. Iso-Aholas ironiserande framstår som ett utslag av det missförstånd som vi kort diskuterar i kapitel 16 – forskning för att skapa underlag för planering, förvaltning eller förutsägelse är inte nödvändigtvis liktydig med forskning för att förklara ett fenomen.

Betydelsen för friluftslivsförvaltning av Iso-Aholas och liknande forskning ligger kanske främst i att den lägger en grund för att visa likheter i motivation för aktiviteter som till synes är väsensskilda och att han pekar på möjligheterna för substitution av en aktivitet med en annan som också kan förefalla starkt skild från den första. Pedersen (1994) har t.ex visat på de stora likheter som finns i föregivna motiv för snöskoteråkning och turåkning på skidor. Den starka betoningen på autonomi kan också lätt missförstås; en friluftsupplevelse är inte självklart bäst om den inte omgärdas med restriktioner. Empiriska studier visar t.ex. att stor accept kan finnas för olika former av reglering t.ex. av eldande, tältning osv. Vuorio (2003) visar att vandrare i Södra Jämtlandsfjällen är villiga att acceptera inskränkningar av fri rörlighet när skälen förklaras och överensstämmer med vissa värderingar när det gäller vandrares hänsyn till renskötsel i specifika situationer.

Iso-Aholas kritik är viktiga att notera. Även om empiriska undersökningar visar god relevans och validitet (Manning 1999) för motivskalorna innebär det inte att de återspeglar individens val i det enskilda fallet. Som Iso-Ahola ironiskt påpekar står individen knappast med motivskalan som checklista och prickar av vilket val som ger högst samlad tillfredsställelse. Val av en aktivitet kan ursprungligen ha varit betingat av många faktorer inklusive medvetet vägande men därefter kan andra faktorer ta över. Och omvänt: vana, socialisering till en viss kultur, grupptryck osv kan ha bestämt det ursprungliga valet men vissa av motiven framstår som väl uppfyllda när individen får frågan.

Svenska studier – en metodstrukturerad överblick

Här ges en överblick över svenska brukarstudie. Studierna har delats in efter tre grundläggande metodtyper - områdesstudier, befolkningsstudier och longitudinella studier – för att samtidigt belysa vissa metodfrågor.

Områdesstudier

Att studera besökarna på plats torde vara det mest uppenbara sättet att samla in data om friluftsutövande i ett visst område. Metoden lämpar sig bäst då fokus för datainsamlingen ligger på området i sig och dess skötsel i relation till besökarna. Det finns många möjliga felkällor med denna metodik om avsikten är att uppnå representativitet bland besökarna i området. Metoden har sina fördelar i områden med en förhållandevis enkel infrastruktur (få naturliga entréer, uppenbara färdvägar etc.), relativt få besökare eller områdesspecifika aktivitetsgrupper och problemställningar. Det är möjligt att genomföra områdesstudier till en relativt låg kostnad, men då ofta på bekostnad av representativitet både i tid och rum. I Sverige finns flera exempel på områdesstudier av varierande omfattning från olika fjällområden – Norrbottensfjällen (Bäck & Hedlund, 1982; Wall, 2003) Rogen-Långfjället (Hultman & Wallsten, 1988; Emmelin & Ohlsson, 1999), södra Jämtlandsfjällen (Vuorio, 2003), Fulufjället (Hörnsten & Fredman, 2001; Fredman, Hörnsten Friberg & Emmelin, 2005). Med ett undantag (Wall, 2003) har dessa i första hand fokuserat på besökare sommartid, använt sig av någon form av självregistrering, i några fall även elektroniska folkräknare, samt en efterföljande postenkät (Rogen-Långfjället samt Fulufjäll). Karaktäristiskt för dessa studier är att de alla har omfattat relativt stora geografiska områden. Resultaten från studierna har i flera fall bidragit till såväl förvaltning som utveckling av turismen i ovan nämnda områden. Ett konkret exempel är resultat från studien i Fulufjällets då blivande nationalpark som användes vid utformandet av nationalparkens skötselplan (Naturvårdsverket, 2002) och av lokala turistentreprenörer vid prissättningen av guidade turer i området. En studie av ett mer avgränsat fjällområde har gjorts på Mittåkläppen i Härjedalen där bland annat turisternas upplevelser av slitage undersöktes (Emmelin & Iderot, 1999). Bortfallsstudier av besökare som inte frivilligt registerar sig har ingått ibland annat Fulufjället och södra Jämtlandsfjällen. Detta tillför värdefull kunskap om studiernas tillförlitlighet och bidrar mer allmänt till metodutveckling.

Områdesstudier i skogslandskapet med fokus på tätortsnära rekreation har bland annat genomförts i närheten av Växjö, Uppsala och Umeå (Kardell, 1985; Lindhagen, 1996). Lindhagen belyser i sin avhandling även en rad metodproblem, och han finner bland annat att svensken överskattar antalet besök man gör i skogen för rekreation med upp till 100 procent. Observationer i områdena genomförs bland annat genom att en observatör färdas en given sträcka och noterar antalet möten med andra besökare. Länsstyrelsen i Stockholms län genomförde 2002 en studie av besökare i de fyra naturreservaten Angarnssjöängen, Björnö, Västra Järvafältet och Tullgarn belägna i Stockholms utkanter. Syftet var att få bättre kunskap om besökarna och vad de tycker om områdenas skötsel. Studien begränsades till några veckor på sensommaren och genomfördes med hjälp av självregistreringslådor samt kompletterande intervjuer i området vid två tillfällen. Man finner att en majoritet av besökarna är nöjda med skötsel och renhållning. Besökare i Tyresta nationalpark söder om Stockholm var föremål för en studie våren 2003 i syfte att utvärdera attityder till områdets skötsel och förvaltning tio år efter nationalparkens inrättande (Fredman & Hansson, 2003). Här användes personliga intervjuer med ett urval av besökarna i området under en begränsad tidsperiod.

Almstedt (1998) har i sin avhandling studerat besökare i fyra områden av riksintresse för friluftslivet (Älvdalarna runt Ljusnan, Indalsälven, Vindelälven och Kalixälven) i

syfte att analysera hur avsatta riksintresseområden nyttjas. Hon söker svar på frågor kring vilka som besöker dessa områden och om statsmaktens föreställning om besökarna stämmer överens med de faktiska nyttjarna, om riksintressena erbjuder det individer efterfrågar och om ett områdes attraktivitet. Data samlades in genom en postenkät riktad till knappt 1000 av de individer som under år 1994 övernattat på något av Svenska Turistföreningens vandrarhem i de fyra områdena.

Ett exempel på en områdesstudie med fokus på naturturism är Bostedt & Mattsson (1995) som studerade besökare på två campingplatser i Småland respektive Norrbotten. Syftet med studien var bland annat att analysera hur betalningsviljan varierade som funktion av bland annat skogens utseende och tillgänglighet. Frågeformulär distribuerades i samband med incheckning till campingplatsen. Andra exempel på studier med fokus på friluftslivets ekonomiska värden där datainsamling gjorts i området är sportfiske i Byskeälven (Appelblad, 2001), Kaitum (Paulrud, 2003) och Bohuslän (Paulrud, 2001), samt skidåkning i Dalafjällen (Heldt, 2000). Se även avsnittet om friluftslivets ekonomiska relationer samt Sundberg (2004). Den senare studien är ett av få exempel på områdesstudier vintertid. En orsak till detta torde vara problem med datainsamling denna årstid jämte ett historiskt sett större intresse generellt för friluftslivet sommartid. Vintern 2001 studerades dock snöskoteråkare, turskidåkare och lokalbefolkning i och omkring södra Jämtlandsfjällen med hjälp av enkäter distribuerade i området samt en efterföljande postenkät (Lindberg et al., 2001).

Flertalet av de ovan refererade studierna har kombinationer av olika metodik för datainsamling använts. Exempelvis kombinerar Lindhagen (1996) fältobservationer med såväl post- som telefonundersökningar, och flera av fjällstudierna kombinerar självregistrering eller intervjuer i området med postenkät efter besöket. Det leder oss ett steg närmare in på nästa kategori av studier – befolkningsstudier – vilka tar sin utgångspunkt i en viss befolkning snarare än besökare i ett visst område.

Befolkningsstudier

Befolkningsstudier används med fördel så syftet med datainsamlingen är att kvantifiera deltagande i en viss friluftsaktivitet, studera besök i större regioner eller att undersöka attityder hos en viss befolkningsgrupp. Det senare är av värde om studien exempelvis syftar till att ta fram underlag för politiska beslut på regional eller nationell nivå. Medan områdesstudier kan ge relativt detaljerad kunskap om besökare i ett visst område ger befolkningsstudier den mer generella bilden. Ytterligare en viktig grupp som den här typen av studier omfattar och som ofta glöms bort är icke-besökarna, dvs. de som av någon orsak valt att inte besöka ett visst område eller delta i en viss aktivitet. Kunskap om dessa grupper kan dels ge insikter kring föreliggande av olika hinder (se avsnitt om friluftslivets hinder), dels kan de bidra till förståelsen av besökare och friluftsutövare. Som illustration kan vi peka på en nationell studie av svenskarnas resande till svenska fjällen baserad på telefonintervjuer med ett urval av den vuxna befolkningen (Heberlein et al. 2002), vilken följdes av postenkäter riktade till utvalda aktivitetsgrupper omfattande både besökare i fjällområdet och icke-besökare. Genom att jämföra exempelvis utförsåkare i fjällområdet med individer som åker utför på andra platser kan man öka

kunskapen om motiv och hinder kring besök i svenska fjällen (Heberlein & Fredman, 2002).

Statistiska centralbyrån har sedan 1975 genomfört de s.k. ULF undersökningarna (Undersökningarna av levnadsförhållanden) genom intervjuer med ett slumpmässigt urval av Sveriges befolkning åren 1976, 1882-83, 1990-91 samt 1999/2002 (SCB, 2004). Cirka 12 000 personer intervjuas under en tvåårsperiod och frågorna som ställs skiftar i ca 8-års cykler mellan ämnesområden som hälsa, ekonomi, sysselsättning, utbildning, transporter, fritid, boende etc. I ULF begränsas friluftslivet till trädgårdsarbete, skogspromenader, nöjes- eller motionspromenader, fritidsfiske, jakt, fjällvandringar, båtutflykter och utomhusbad. Den senaste ordinarie undersökningen kring friluftsliv bygger i huvudsak på uppgifter från 1999 och i viss utsträckning från 2002 (SCB, 2004). Här kan man bland annat utläsa hur stor andel av Sveriges befolkning som deltar i de olika aktiviteterna jämte analyser utifrån olika demografiska parametrar. I samband med utredningen om statens stöd till friluftslivet (Ds 1999:78) gjordes en extra analys av trädgårdsarbete, skogspromenader, nöjes- eller motionspromenader samt fritidsfiske för åren 1996-98. Här konstateras bland annat att intresset för att ströva i skog och mark ökar med stigande ålder och att det finns relativt stora socioekonomiska skillnader då högutbildade i större utsträckning vistas i skogen än lågutbildade. Till skillnad från skogspromenader är fritidsfiske betydligt vanligare hos män än kvinnor. Dessutom avtar fritidsfisket med stigande ålder, särskilt hos männen. Med hjälp av SCBs levnadsundersökningen får man också en bild av utvecklingen av friluftslivet över tiden (se nedan). ULF undersökningarna innehåller även data om svenskarnas semesterresor.

Det finns flera exempel på forskningsstudier som använt sig av en befolkning som utgångspunkt vid studier av friluftsliv eller naturturism. Studier av skogens utseende för att vara en attraktiv rekreationsmiljö har gjorts av Hultman (1983), Mattsson & Li (1993) och Hörnsten (2000). Hörnsten & Fredman (2001) använde ett nationellt sampel för att studera preferenser kring avstånd mellan bostaden till närmaste rekreationsskog. Mattsson (1990a,b) använde sig av ett nationellt urval av jägare för att studera deras värdering av jaktupplevelser. I detta fall var utgångspunkten således inte enbart en geografisk avgränsad befolkning (Sverige) utan även en förutbestämd aktivitetsgrupp (jägare). Resultaten visar bland annat att två tredjedelar av jaktens totala värde är att betrakta som ett rekreationsvärde medan en tredjedel är köttvärde. I studien av snöskoteråkare, skidåkare och bofasta i södra Jämtlandsfjällen kombineras ett slumpmässigt urval av lokalbefolkningen (boende i postnummerområden i anslutning till studieområdet) med datainsamling av besökare i området (Lindberg et al., 2001, 2002). Hösten 203 genomförde länsstyrelsen i Stockholms län en enkätundersökning bland hushåll i Stockholms län kring deras intresse för och nyttjande av länets naturreservat (Länsstyrelsen i Stockholms län, 2004). Studien analyserade även orsaker till varför människor inte besöker naturreservaten.

Inom turismen samlas kontinuerligt data in om svenskarnas resande genom den så kallade turism- och resedatabasen (TDB). Varje månad genomförs 2000 intervjuer per telefon med ett slupmässigt urval av Sveriges befolkning angående resor över 100 kilometer enkel väg eller med minst en övernattning den senaste månaden – i tjänsten och på fritiden. Utgångspunkten för denna undersökning är således definitionen för turism vilket begränsar den till resor bortanför hemmets närområde. Någon specifik klassifice-

ring av naturturism förekommer inte i TDB undersökningen, men med hjälp av frågor om resans syfte är det sannolikt möjligt att skaffa sig en uppfattning om naturturismens omfattning mer generellt.

Longitudinella studier

Vi har tidigare pekat på behovet av kunskap om besökarnas antal, rörelsemönster, attityder, värdering etc. för utveckling av skötsel, förvaltning och turism i naturområden. Men för att sätta in dagens friluftsliv i ett större perspektiv och om möjligt göra prognoser om framtiden behövs kunskap om utövandets förändringar över tiden.

SCBs ULF undersökning innehåller uppgifter som svenskarnas utövande av några få friluftsaktiviteter från mitten av 1970-talet fram till 1999 (Ds 1999:78; SCB, 2004). Beroende på hur man läser statistiken går det att komma fram till olika slutsatser kring friluftslivets utveckling över tiden, inte minst mot bakgrund av olika demografiska variabler. Exempelvis har andelen svenskar som under det senaste året strövat i skog och mark mer än 20 gånger ökat från 24,8 procent (1976) till 32,1 procent (1998), men ökningen återfinns perioden 1976 – 1982. Motsvarande andel för yngre personer (16-24 år) har sedan början av 1980-talet minskat från 21,5 procent (1983) till 15,3 procent (1998), medan den för äldre (65-74 år) har ökat från 33,8 procent till 39,3 procent. Även ökningen i nöjes- och motionspromenader mellan 1976 (34,7 %) och 1998 (51,6 %) kan härledas till äldre personer. Fritidsfisket har varit relativt konstant under perioden. Av detta kan man möjligen dra slutsatsen att friluftslivet ökar för ovan nämnda aktiviteter, med undantag för yngre personer där det snarare minskar (Figur 5:5).

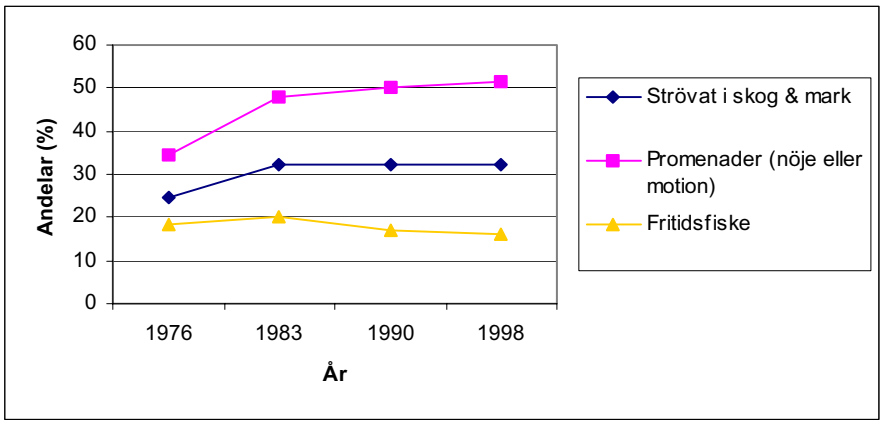

Figur 5:5. Andel av Sveriges befolkning (16-74 år) som det senaste året utövat ovanstående aktiviteter mer än 20 gånger. Fritt efter tabellbilaga 5 i Ds1999:78.

Även ett antal forskarstudier har omfattat longitudinella data över friluftslivets utövande i Sverige. Dessa innebär som regel enskilda upprepningar av tidigare studier och ingår inte i någon på förhand planerad struktur för longitudinell forskning. Förändringar över tiden av tätortsnära rekreation, framförallt i skogsnatur, har bland annat studerats av Lindhagen (1996) i ovan refererad avhandling. I studien över Växjöbornas rekreationsvanor från 1991 görs jämförelser med 1973-75 (Kardell, 1985). Här finner man att andelen

skogsbesök nära hemmet har ökat (vilket förklaras med en ökad befolkning) samt att besöken är jämnare fördelade över såväl år som vecka vid det senare mättillfället. Generellt är förändringarna små mellan de två studierna från Växjö. I studien från Stadsskogen i Uppsala jämförs åren 1988 och 1995 med hjälp av observationer och intervjuer i området. Även här finner man små förändringar med undantag av andelen cyklister som hade ökat på fotvandrarnas bekostnad.

Kardell (2003) har undersökt nyttjandet av Bogesundslandet norr om Stockholm för friluftsliv 1969, 1982 samt 1999. Baserat på okulära observationer under 56 dagar fördelat över respektive år finner han att en ökning från 127.000 till 149.000 årliga besökare för perioden. Detta kan dock till stor del förklaras av tillkomsten av en golfbana samt restaurang i området. Detta borträknat sker istället en minskning motsvarande 25 procent. Tar man dessutom hänsyn till befolkningsutvecklingen i de närbelägna Stockholmsförorterna (vilken ökat med cirka 50 procent under perioden) så har nyttjandet halverats räknat per capita. Försök att urskilja besök i skogsnaturen (d.v.s. mer traditionellt friluftsliv) ur detta material visar på än mer dramatiska minskningar – från cirka 30.000 besökare 1969 till drygt 10.000 år 1999. Intervjuer vid en av områdets friluftsgårdar visar att det framför allt är andelen barnfamiljer samt yngre personer som minskat.

Hörnsten (2000) redovisar förändringar i svenska rekreationsvanor i skog och mark, omfattande bland annat bärplockning och attityder till olika skogsmiljöer. Studien är en upprepning av Hultman (1983) och resultaten visar på få förändringar, undantaget en minskning i bärplockandet med en tredjedel. Flertalet föredrar skogsmiljöer med välvuxna relativt glesa bestånd samtidigt som preferenser för en urskogsmiljö (mindre lämplig för rekreation) ökar mellan de två studierna.

I svenska fjällen finns ytterligare några exempel på områdesrelaterade longitudinella studier. Studien i Fulufjällets nationalpark har speciellt utvecklats för att följa effekterna av nationalparkens inrättande och datainsamling har hittills gjorts åren 2001 och 2003 (Hörnsten & Fredman, 2002). I Femundsmarka- Rogen-Långfjället har besökarundersökningar genomförts åren 1985 och 1998. (Emmelin, 1986; Vistad, 1993, Emmelin & Ohlsson, 1999; Andersen et al., 2005). Undersökningarna visar en nedgång av antalet vandrare i hela området, dock mest påtagligt för dagsbesökare och i de områden, särskilt runt Grövelsjön, där dessa dominerar. En del av förklaringen ligger sannolikt i att vädret under en stor del av sommaren 1998 var extremt dåligt vilket troligen speciellt påverkat frekvensen av dagsturer in i området. Emellertid visar analyserna av långvandrare också den generella trenden mot kortare besök – från ett genomsnitt på 5,1 dagar 1986 till 4,0 1998 i Femundsmarka (ndersen et al., 2005). Trots att FRL-studierna varit omfattande pekar de på behovet av mera regelbundna och tätare återkommande studier för att säkert fastställa trender, förskjutningar i aktivitets- eller bruksmönster osv.

Från Norrbotten finns undersökningar rapporterade i Bäck (2002) av friluftslivets utveckling under hela 1900-talet baserat i huvudsak på STF:s övernattningsstatistik – vilken synes öka fram till slutet av 1980-talet för att därefter minska något. Här finns även en diskussion om huruvida denna utveckling är hållbar.

I den nationella studien kring svensk fjällturism (Heberlein et al., 2002) upprepades ett antal frågeställningar som ställdes av Naturvårdsverket i en rapport om svenskarnas fjällvanor i mitten av 1980-talet (Naturvårdsverket, 1985). Resultaten från jämförelsen visar att tyngdpunkten i fjällturismen sedan början av 1980-talet förskjutits söderut – allt

fler besöker Dalafjällen medan färre åker till de nordliga fjällområdena. Utförsåkning och snöskoteråkning har ökat mest under perioden, medan mer traditionella fjällaktiviteter som vandring och turskidåkning legat på en oförändrad nivå. Materialet visar också att andelen svenskar som besöker fjällen högst en gång per år ökar medan de som i snitt besöker fjällen mer än en gång per år är en minskande grupp (Fredman & Heberlein, 2003a,b). Slutsatsen blir att andelen ovana fjällbesökare ökar – något som sannolikt har betydelse för såväl utveckling av infrastruktur, turism som fjällsäkerhet.

Låt oss avslutningsvis konstatera att det även finns en rad parametrar man måste ta hänsyn till i longitudinella studier som vi inte tagit upp här – bland annat förändringar i befolkningsstruktur, besöksstrukturer, infrastruktur, politiska förändringar eller förändringar i attityder och värderingar. Tolkningar av longitudinella resultat måste därför göras med stor försiktighet, något som inte minst gäller valet av tidsperiod för jämförelsen. Samma förändring kan ge olika resultat beroende på om mätningen sker i andelar av en befolkning, antal besökare eller besöksdagar. Exempelvis ökade antalet kanadensare som deltog i naturrelaterad rekreation i sitt hemland från 16,6 miljoner (1981) till 19,9 miljoner (1996) medan motsvarande förändring mätt som andel av befolkningen minskade från 90,1 till 84,6 procent (Gray et al, 2003). Även när det gäller longitudinella studier är det önskvärt att inte nöja sig med att mäta deltagande i olika aktiviteter eller besök i områden utan att i likhet med resonemanget i början av detta avsnitt även utveckla frågeställningar kring exempelvis motiv, hinder, värdering och tillfredsställelse som följs över tiden. Att föredra är naturligtvis att ha tillgång till kontinuerliga tidsserier, men erfarenheten visar att detta är mycket ovanligt.

I motsats till Sverige finns internationellt flera exempel på nationella program speciellt utvecklade för att mäta friluftsliv och naturrelaterad rekreation med jämna intervall, och som till skillnad från ovan nämnda ULF undersökningar även omfattar exempelvis ekonomiska variabler eller besök i särskilda områden (Cordell, 1999; Loomis & Walsh, 1999; Manning, 1999; Codell & Super, 2000; Gray et al, 2003). Resultat från dessa visar bland annat hur aktiviteter som fågelskådning, vandring och utförsåkning ökat mest perioden 1983 – 1995, medan jakt, segling och ridning uppvisar största minskningen i USA. Antalet besöksdagar på statlig skogsmark (national forests) ökar från ca 225 miljoner år 1986 till ca 340 miljoner tio år senare, medan under samma period minskar besöken i Amerikanska nationalparker något. U.S. Fish & Wildlife Service (2001) redovisar värdet av jakt, fiske och skådande av vilda djur fördelat på olika arter och delstater sedan början av 1980-talet. En ökning i rekreationsvärde har skett framför allt för fiske i ett tiotal delstater medan skådning av djur minskar i värde i fem av 49 amerikanska delstater.

Nordiska studier

I övriga nordiska länder finns studier av olika aktiviteter, motiv och kopplingar. En grupp studier från Universitetet i Trondheim/NTNU har kartlagt fjällvandrande och fjällvandrare (Vistad 1995, Odden 1995, Lunde 1996, Kaltenborn & Vorkinn 1993; Kaltenborn 1991; Kaltenborn & Emmelin 1993; Hammitt et al. 1993). Också andra aktiviteter har studerats t.ex. fiske (Aas 1991), bärplockning (Aas & Aasetre 1994), "kustrekreation" och

båtliv (Kleiven 1994, Meyer 1999, Teigland 1999), Många av dessa studier har emellertid karaktärisering av utövarnas motiv och egenskaper endast som en del av sitt objekt och fokuserar mera på betydelsen av miljöegenskaper, förvaltningspraxis, service osv samt på utövarnas utbyte och tillfredsställelse. Flera av de norska studierna använder en segmentering av brukarna efter deras attityder till olika aspekter på "vildmarksbegreppet" enligt "purismskalan" – se avsnitt i kap 6 – och kopplar attityder till vildmark både till val av aktiviteter och område.

Ett stort forskningsprojekt i Danmark har studerat "skovenes friluftsfunktion" och därvid också studerat besökares bakgrund och motiv (Koch & Søndergaard Jensen 1988). Hansen-Møller (1994; & Hansen-Møller et al 1988) har studerat utövande av olika former av friluftsliv och en mängd sociolgiska variabler men också applicerat socialantropolgisk metodik för att förstå skillnader i friluftslivsmönster mellan olika grupper.

I Finland bedrivs en hel del forskning kring rekreation och friluftsliv, men stora delar är svårtillgänglig då mycket är publicerat enbart på finska. Studier i Finland har bland annat visat på minskningar i bärplockande, men små förändringar i utövande av jakt och fiske. År 1991 plockade 65 procent av finnarna bär mot 56 procent tio år senare. Friluftsaktiviteter som ökat det senaste decenniet är båtturism, snöskoteråkning och utförsåkning. Exempelvis ökade antalet registrerade snöskotrar mellan åren 1995 och 2001 från 70,000 till 93,000, och försäljning av liftkort ökade från 150 till 200 miljoner mark (Fredman & Heberlein, 2005; Sievänen, 2001).

När det gäller kategorisering och typologisering av aktiviteter och utövare tycks intresset i Norden ha varit begränsat. I norsk förvaltning och forskning har dock två starkt normativa kategorier: "traditionellt friluftsliv" och "modernt friluftsliv" ofta använts. Indelningen har ibland varit närmast intuitiv och ofta med motorisering eller avancerad teknisk utrustning som skiljelinje; föreställningar om det traditionella friluftslivets företräden ur en mängd synvinklar från miljöpåverkan till individuell utveckling och moral har ofta varit tydliga. Mera teoretiska ansatser har emellertid också gjorts med "modernitetsbegreppet" eller med hänvisning till skillnader i historisk förankring i respektive en urban, betraktande tradition med rötter i romantiken och de traditionella bondesamhällenas jakt, fiske, bärplockning etc (Vistad 1993; Aas & Aasetre 1994; Pedersen 1994)

Några teman som dominerat brukarstudier

Olika undersökningar tar upp en mängd olika frågeställningar beroende på en mängd omständigheter. Förutom de uppenbara empiriska frågorna om bruksmönster i tid och rum, utövad aktivitet, osv samt olika individuella bakgrundsvariabler som kön, ålder, inkomst, utbildning osv är det ett antal frågeställningar som dominerat forskningen om friluftsliv:

- utbyte av besök och aktivitet
- motiv och motivation för att utöva aktivitet eller besöka ett område
- upplevelse av "trängsel"
- konflikter med andra brukare, aktiviteter, annan markanvändning osv
- tolerans för olika former av ingrepp, förvaltningsmässiga åtgärder osv
- besökarnas ekonomiska utgifter
- preferenser för olika typer av turismutveckling

Flera av dessa frågeställningar behandlas i andra avsnitt av denna rapport. Inom flera av frågeställningarna finns också klara inslag av grundforskningsintresse t.ex. motivation, rekrytering och socialisering till olika aktiviteter, platsanknytning, utbyte och tillfredsställelse. De finns naturligtvis också i varierande grad kopplingar till den mera allmänna rekreations och fritidsforskningen.

Trängsel

Forskningen om upplevelse av trängsel har som påpekats intagit en mycket framskjuten ställning i forskningen om utbyte och tillfredsställelse i friluftsliv. Trängsel och överutnyttjande har också varit ett tema i skandinavisk friluftslivsforskning (Wallsten & Hultman 1988; Wallsten 1988; Vistad 1993; Kaltenborn & Vorkinn, 1993; Kaltenborn & Emmelin 1993; Bäck 2002; Bäck & Hedlund, 1982; Emmelin 1983; Emmelin & Iderot, 1999; Fredman & Hörnsten, 2004)

I svensk debatt har frågan om trängsel kanske framförallt gällt vissa speciella miljöer: fjälleder och stugor, vissa skärgårdsområden och då speciellt naturhamnarna, vissa kanotområden samt tätortsnära rekreationsområden. Det har inte alltid varit klart om det är rena kapacitetsproblem för anläggningar, upplevelse av trängsel och försämrat utbyte av naturupplevelse eller konflikter mellan brukare som avsetts (Emmelin 1997).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att trängsel visar sig vara ett svårfångat och starkt variabelt fenomen. Det finns inget enkelt samband mellan intensiteten i bruk av ett område mätt som t.ex antal besökare och upplevd trängsel. Förhoppningarna om att kunna fastställa enkla normer har inte infriats vilket borde ha varit väntat av generella teoretiska skäl. Några metodologiska slutsatser som gör undersökningar av upplevelse av

trängsel mera meningsfulla går att dra av den omfattande litteraturen. Flera av dem har vidare räckvidd än enbart fenomenet trängsel.

Skillnad mellan intensitet i bruk av ett område och kontakt mellan brukarna. Olika mått på intensiteten i bruk mätt t.ex genom antal personer inom att visst område ger inget säkert mått på hur mycket kontakt en individ eller grupp har med andra. En mängd faktorer påverkar sambandet mellan antal personer i ett område – mätt t.ex. som PAOT, persons at one time – och antalet kontakter. Olika naturtyper kan "absorbera" olika mängd besökare, bruksmönster i tid och rum kan variera starkt. Förvaltningens åtgärder kan medverka till att koncentrera eller sprida människor. Detta medför att olika undersökningar kommer till påfallande olika resultat rörande sambandet från relativt hög samvariation (Shelby 1980a) till låg (Bultena et al 1981b). Bristen på enkelt samband mellan grova mått på totalantal besökare i ett område vid en given tidpunkt har lett till utveckling av olika simuleringsmodeller med GIS-metoder för att ge mera realistiska bilder av spridningen i tid och rum (flera artiklar i Arnberger et al., 2002). Den förvaltningsmässiga nyttan av detta jämfört med enkla observationer eller mätningar på några punkter med elektroniska räknare kan möjligen diskuteras eftersom modellerna för att vara realistiska kräver tämligen omfattande dataunderlag.

Sättet att mäta kontakt mellan brukare påverkar bedömningen. Olika metoder har använts för att uppskatta kontakt med andra brukare: direkt observation, olika former av egenrapportering som att föra dagbok, frågor i olika form efter besöket, uppskattningar av tillsynspersonal osv. Vid lågt antal kontakter med andra (mindre än 6 möten under en tur) visar olika uppskattningar relativt god överensstämmelse. Vid högre antal underskattar brukarna själva antalet jämfört med uppskattningar gjorda av en observatör eller tillsynspersonal (Cole et.al. 1997a).

Utbyte och tillfredsställelse är mångdimensionellt vilket innebär att såväl faktiskt antal möten som upplevd trängsel bara är en dimension i upplevelsen. Hypotesen att trängsel skulle vara så dominerande att denna faktor ensam skulle ha stort förklaringsvärde för utbytet av ett besök eller en aktivitet visade sig vara orealistisk (Manning & Ciali 1980). Hypotesen kan också sägas vara sprungen mera ur en önskan om att finna enkla faktorer som skulle kunna påverkas av förvaltningen än ur beteendevetenskaplig teori även om Ajzens & Fishbeins (1980) modeller tolkades som stöd för reduktion till ett fåtal faktorer som styrande för utbytet (Emmelin 1997) . En illustration till problemet att finna ett enkelt samband är en studie av hjortjägare (Heberlein et al 1982). Vid högre antal jägare i ett område ökade chanserna för den enskilde att se hjort – vilket bidrog till ökad uppgivet utbyte av upplevelsen - eftersom djuren störtdes mera och därmed var i rörelse mer. Samtidigt upplevde en jägare fler kontakter med andra jägare eller grupper vilket upplevdes som negativ. De metodologiska problemen att få en uppfattning om betydelsen av upplevd trängsel består då i att mäta utbyte och tillfredsställelse på ett sådant sätt att denna faktor ingår i ett batteri av andra faktorer. Generella mått på tillfredsställelse som ofta använts i frågeformulär – "ange på en skala hur stort utbyte du haft av besöket" – går inte att tydligt koppla till den eller de faktorer som förvaltningen önskar styra (Shelby & Heberlein, 1986).

Tidpunkten då mätningen görs påverkar resultatet. Några studier visar att det utbyte och den tillfredsställelse som besökare uppger beror på tidpunkten de tillfrågas: under

aktiviteten, omedelbart efter eller vid en senare tidpunkt (Peterson & Lime 1973; Stewart & Hull 1992)

Behovet av faktiska mått på beteenden snarare än attityder är en viktig slutsats av forskningen om bristen på samband mellan attityder och beteende (Heberlein 1973; Manfredo & Shelby 1988). Studier har t.ex visat att vandrare kan rapportera upplevelse av trängsel samtidigt som de faktiskt i sitt beteende inte försöker undvika kontakt med andra (Lee 1977). En studie pekar också på problemet att dra slutsatser av upplevd trängsel (West 1981b). Ungefär en femtedel av vandrare i denna undersökning uppgav att de upplevde någon grad av trängsel. Av denna grupp var det emellertid en stor majoritet (70%) som motsatte sig restriktioner som skulle medföra färre besökare. Begränsningar av tillträde för att minska upplevd trängsel tycks inte ha stöd i svenska undersökningar (Emmelin & Iderot 1999; Vuorio et al., 2000)

Brukarstudier för förvaltning – metodologiska reflexioner

Den kanske mest uppenbara kunskapen att skaffa sig är uppgifter om antalet besökare, vilket i sin tur kan ligga till grund för planering och allokering av resurser vid förvaltning och skötsel av naturområden eller utveckla turismen i anslutning till dessa. Det kan då handla om uppskattningar av andelen av en viss befolkning som deltar i olika aktiviteter, antal aktiviteter per individ, säsongsvariationer eller frekvenser för olika grupper. I takt med att friluftslivet generellt har utvecklats efterfrågas emellertid allt mer kunskap om demografi, attityder, motiv och olika mått på det utbyte (psykologiskt, socialt och ekonomiskt) besökarna får från vistelsen i naturen. Dessa parametrar har på senare tid kommit att stå i centrum för mycket av datainsamlingen kring friluftslivet, vilket i sin tur sannolikt har bidragit till utvecklingen genom att bland annat;

- Minska konflikter
- Förbättra upplevelser och öka tillfredsställelsen hos besökarna
- Identifiera efterfrågan och utbud av rekreationsmöjligheter
- Följa upp och effektivisera förvaltningsåtgärder
- Anpassa infrastrukturer
- Förbättra ekologisk, social och ekonomisk påverkan
- Öka den samhällsekonomiska effektiviteten
- Göra prognoser över framtida utveckling

Frågor som förvaltare av naturområden bör ställa sig är bland annat vem som besöker området, attityder till skötsel och upplevelser av området, vilka hinder och motiv som finns för besök, förekomst av konflikter, tillfredsställelse och ytterst hur utbytet av besöken kan maximeras samtidigt som naturvärdena bevaras och kostnaderna minimeras (Loomis & Walsh, 1997; Manning, 1999; Eagles & McCool, 2002). Syftet med att besöka ett visst område är som regel lika mångfacetterat som antalet besökare – vissa kommer primärt för att utöva speciella aktiviteter andra för att uppleva området i sig, men för många är det en kombination av dessa faktorer (Heberlein & Fredman, 2003).

Undersökningar från bland annat Fulufjällets och Tyresta nationalparker visar att för många människor är upplevelser av lugn och ro, vacker natur, vildmark och att området inte är nedskräpat av stor betydelse för besöket medan kommunikationer, geografisk närhet och möten med andra människor är mindre betydelsefullt (Fredman & Hansson 2003; Hörnsten & Fredman 2002).

Att inventera och intervjua friluftsutövare är ofta relativt komplicerat, inte minst beroende på friluftslivets stora variationer i tid, rum och aktiviteter. Flera olika metoder för datainsamling kring besök i naturen har utvecklats – mekaniska, elektroniska och optiska räkneverk, direkt och indirekt observation, självregistrering, personliga intervjuer, telefon och postenkäter. Amerikanska Forest Service har i olika sammanhang belyst för- och nackdelar med olika metoder (Hollenhorst et al., 1992; Yuan, 1995). Olika metoder lämpar sig olika bra beroende på vilken frågeställning man försöker besvara, typ av område, förekomst av olika aktiviteter, antal och typ av besökare etc. Det är svårt att dra några generella slutsatser och många gånger är skillnader i kostnad mellan olika metoder en faktor som inte går att bortse ifrån i praktiken.

För att studera besökare i naturområden kan man principiellt följa någon av två olika angreppssätt – antingen genom direkta studier av besökare i det aktuella området (områdesstudier) eller genom indirekta studier utanför området baserat på intervjuer med ett slumpmässigt urval av den befolkning vilken man är intresserad av (befolkningsstudier), exempelvis befolkningen i Sveriges rike eller Åre kommun. Båda sätten har sina för- och nackdelar avseende bland annat representativitet, svarsfrekvens och kostnader. En principiellt viktig skillnad är att områdesstudier omfattar alla grupper av besökare (etnicitet, aktivitet etc.) medan befolkningsstudier inskränker sig till just den befolkning man använder för sitt urval. Ytterligare en dimension kring brukarundersökningar är huruvida de statiskt betraktar besöken i ett område vis en viss tidpunkt eller om de är longitudinella och även ser till besökens utveckling över tiden. Kunskap om utvecklingen över tiden är värdefullt i en rad sammanhang, men erfarenheten visar ofta på stora svårigheter att finna finansiering för en långsiktig systematisk insamling av data. En viktig skillnad mellan befolkningsstudier och områdesstudier är att datainsamling i området omfattar individer som aktivt valt att besöka just detta område medan datainsamling utanför området även omfattar individer som inte besöker området i fråga. Det senare kan ha sitt värde även när det gäller att förstå de individer som besöker området ifråga.

En viktig utgångspunkt vid valet av metodik är att först identifiera vilka frågeställningar man söker svar på. Vill man exempelvis uppskatta attityder till förvaltningsåtgärder i ett visst område är sannolikt datainsamling på plats att föredra, medan ett urval av befolkningen sannolikt lämpar sig bäst vid studier av motiv och hinder för besök i ett visst naturområde. En annan viktig aspekt är områdets naturgeografiska egenskaper samt besökarnas bruksmönster. Ett område kan ha ett mer eller mindre utspritt nyttjande i kombination med några få eller många naturliga entrépunkter. Många studier har utnyttjat just entrépunkter som en naturlig plats för datainsamling, samtidigt som det bland annat innebär en risk för en överrepresentation av mertillfälliga besökare. Datainsamling i området kan göras med hjälp av många olika metoder medan datainsamling genom indirekta studier utanför området i innebär någon form av enkätundersökning eller intervjuer med fokusgrupper. Eftersom olika metoder delvis överlappar med varandra är

det svårt att systematiskt dela in dem i olika undergrupper, men medanstående lista torde ändå ge en hygglig bild av det utbud av olika metoder som används idag.

Områdesstudier

- Mekaniska eller elektroniska räkneverk – registrerar antal passager (männsikor, bilar, snöskotrar etc.) vi en bestämd plats, t.ex. på en stig, väg, entré eller bro.
- Manuell / visuell observation – registrering av antal passager etc. med hjälp av personal i området.
- Självregistrering – enkät distribuerad från t.ex. en eller flera självregistreringsboxar placerade på lämpligt ställe i området.
- Direkta intervjuer – personliga intervjuer i området. Kan även ske med hjälp av dator.
- Enkätundersökningar – vanligtvis per post utifrån adresser insamlade i området, t.ex. i självregistreringsboxar.
- Kamera- eller fjärrövervakning – kan ske med fasta kameror eller flyg. Effektivt i stora områden med komplexa bruksmönster.
- Indirekta metoder – uppskattning av antal besökare genom mätning av slitage, sopmängder, antal fordon, vattenförbrukning, registreringar i toppböcker, stugövernattningar, färdmeddelande etc.

Befolkningsstudier

- Enkätundersökningar – per telefon eller post. Använder ett slumpmässigt urval av den befolkning eller grupp man är intresserad av.
- Fokusgrupper, expertpaneler – kvalitativ undersökningsmetodik. Kan användas bl.a. för pilotstudier eller inför planering av en större studie.

US Forest Service har tagit fram manualer över tillgängliga metoder för besöksundersökningar där också många av svårigheterna med att mäta och intervjua besökare i naturen belyses (Yuan, 1995; Watson et al., 2000). Detta gäller inte minst studiernas representativitet eftersom storleken och typen av population man studerar sällan är känd. Därför är det viktigt att i förekommande fall dels genomföra bortfallsundersökningar, dels ta hänsyn till externa faktorer som väder, speciella händelser, helgdagar etc. som kan påverka besökarna och deras beteenden. Andra faktorer att ta hänsyn till är gällande lagstiftning (vid t.ex. kameraregistrering eller registerhållning), skyddande av besökarnas integritet och risken för vandalisering av mätutrustning (Vuorio, 2003). Mot bakgrund av att olika metoder har sina svagheter och styrkor blir det ofta nödvändigt att kombinera olika datainsamlingsmetoder om syftet är att skaffa en hyggligt heltäckande bild av ett visst naturområde. Exempelvis användes i besökarstudien i Fulufjällets nationalpark elektroniska bilräkneverk och folkräknare, självregistreringsboxar (inklusive bortfallsstudier) samt en postenkät till svenska och tyska besökare (Hörnsten & Fredman, 2002).

Ett generellt problem inom friluftslivsforskningen är förekomsten av så många olika metoder eftersom resultat från olika undersökningar inte blir helt jämförbara. Detta skapar exempelvis svårigheter att göra säkra uppskattningar på friluftslivets förändring

över tiden. Andra problem som förekommer är olika definitioner av en och samma aktiviteter, olika rumsliga, sociala och kulturella avgränsningar samt tidsperiod för datainsamling. Det senare är av stor vikt då många friluftsaktiviteter över tiden har ett cykliskt mönster (Roggenbuck & Lucas, 1987). Det stora antalet metoder kan delvis förklaras med ett behov av att fånga friluftslivets stora bredd och dynamik. Som vi tidigare sett kan rekreation utomhus betraktas som en upplevelse likväl som en distinkt aktivitet som utövas i ett visst område. Det innebär att man inte alltid kan nöja sig med att kvantifiera själva besöket i naturen, utan måste rikta uppmärksamheten även mot besökarens utbyte av besöket samt mot förväntningar före besöket, resan till och från området, och på de minnen besökaren tar med sig från området Manning, (1999).

Generellt sett finns ett behov av en mer enhetlig metodik för studier av friluftsliv och naturturism. Även om försök har gjorts till riktlinjer på området har de inte fått något större internationellt genomslag (Eagles & McCool, 2002). Ibland annat Nordamerika förekommer systematiska undersökningar av invånarnas deltagande i olika friluftsaktiviteter och besök i naturområden som upprepas med jämna mellanrum för att följa utvecklingen över tiden (Cordell & Super, 2000; Gray et al., 2003). I Sverige finns ett relativt stort antal studier genomförda kring deltagande i friluftsliv och naturturism – speciellt i fjällvärlden – men utan någon samlad strategi kring metodik eller systematik.

Några problem att använda brukarstudier för förvaltningsåtgärder

Problemet att preferenser och attityder inte enkelt kan användas som underlag för förvaltning eftersom de ibland har begränsad förmåga att förutse faktiska beteenden, reaktioner på åtgärder eller på olika miljöfaktorer har uppmärksammats i litteraturen – en översikt över spridningen av preferenser och attityder från ett mycket stort antal undersökningar finns i Manning (1999) och pekar tydligt på detta. Två metodologiska påpekanden kan vara på sin plats.

Det första gäller diskrepansen mellan utsagor och faktiskt beteende. Observationsstudier har pekat på sådana faktorer som benägenheten att använda lägerplatser som uppvisar spår av tidigare bruk, att söka sig till platser som redan används osv. (Pfister 1977; Canon et al 1979; Heberlein & Dunwiddie 1979; Cole 1982) Samtidigt uppges en preferens för ensamhet. En klassisk studie pekar i sin titel – "Alone with others" (Lee 1977) - på ett paradoxalt förhållande. Beteenden och uppgivna preferenser överensstämmer inte alltid. Ett problem som Manning (1999) pekar på är bristen på studier där direkt observation av besökare kombinerats med frågor om attityder och preferenser. De studier som baseras på direkt observation har i allmänhet dessutom inte designats för att underlätta jämförelser med attityd/preferensstudier Därmed kan de inte användas för ömsesidig validering.

Det andra är att man av prima facie skäl kan förvänta sig att mera distinkta frågor om preferenser för konkreta förhållanden som miljövariabler, tillrättaläggande, störningar osv kan förväntas ha bättre prediktionseffekt. Problemet här är att spridningen av preferenser kan vara stor. Tabellen i figur 5:6 illustrerar problemet med vad förvaltningen skall göra med uppgifter om storleken på preferenser hos olika grupper, särskilt uttryckt som genomsnittsvärden.

Percentage of visitors favouring selected backcountry facilities and services

Wildland Research Center 1962		
Mt. Marcy. NY	Pit toilets, sanitary facilities	70
	Emergency telephones	50
Boundary Waters Canoe Area, MN	Pit toilets, sanitary facilities	50
	Emergency telephones	26
High Sierras, CA	Pit toilets, sanitary facilities	36
	Emergency telephones	45
Hendee et al. 1968, 3 wilderness areas	High standard trails	m
	Information signs	M
	Interpretive signs	m
	Fireplaces	25
	Picnic tables	40
	Trail shelters	60
	Corrals	20
	Maps/pamphlets	M
Merriam and Ammons 1968		
Bob Marshall Wilderness, MT	High standard trails	25
	Information signs	90
	Fireplaces	34
	Picnic tables	34
	Trail shelters	15
	Emergency telephones	62
Mission Mountains Primitive Area, MT	High standard trails	32
	Information signs	62
	Fireplaces	24
	Picnic tables	24
	Trail shelters	34
	Emergency telephones	32
Glacier National Park, MT	High standard trails	10
	Information signs	67
	Fireplaces	52
	Picnic tables	52
	Trail shelters	76
	Emergency telephones	12
Stankey 1973		
Boundary Waters Canoe Area, MN	High standard trails	37
	Pit toilets, sanitary facilities	63
	Maps/pamphlets	60
	Wilderness rangers	70
Bob Marshall Wilderness, MT	High standard trails	35
	Bridges across large rivers	67
	Campsite signs	52
	Pit toilets, sanitary facilities	43
	Corrals	25
	Hitching racks	26

Descriptive Aspects of Outdoor Recreation

	Maps/pamphlets	52
	Wilderness rangers	58
Bridger Wilderness, WY	High standard trails	31
	Bridges across large rivers	65
	Campsite signs	30
	Pit toilets, sanitary facilities	22
	Corrals	4
	Hitching racks	4
	Maps/pamphlets	60
	Wilderness rangers	68
High Uintas Primitive Area, UT	High standard trails	35
	Bridges across large rivers	62
	Campsite signs	26
	Pit toilets, sanitary facilities	25
	Corrals	11
	Hitching racks	16
	Maps/pamphlets	55
	Wilderness rangers	67
Murray 1975, Appalachian Trail	Low standard trails	M
Echelberger and Moeller 1977	Interpretive signs	50
Cranberry Backcountry, WV	Trail shelters	35
	Wilderness rangers	63
Plumley et al. 1978, Appalachian Trail	Trail shelters	49
Lucas 1980, 9 wilderness areas	High standard trails	m
	Low standard trails	M
	Bridges across large rivers	M
	Information signs	M
	Fireplaces	mx
	Fire rings	M
	Picnic tables	m
	Pit toilets, sanitary facilities	m
	Corrals	mx
	Maps/pamphlets	M
	Wilderness rangers	M
D. Anderson and Manfredo 1986		
3 wilderness areas	Information signs	68
	Picnic tables	41
	Maps/pamphlets	74/90
	Wilderness rangers	62
3 rivers	Wilderness rangers	16
Cole et al. 1995, Desolation	Low standard trails	M
Wilderness, CA	Bridges across large rivers	M
	Interpretive signs	M
	Fireplaces	mx
	Fire rings	M
	Pit toilets, sanitary facilities	mx

M = majority; m = minority; mx = mixed; — Data not available

Figur 5:6. Genomsnittsvärden för preferenser för olika åtgärder i naturområden från ett stort antal olika studier. Kunskapen är knappast generaliserbar i någon högre grad. (Manning 1999).

Kanske är det låga siffror för sådana åtgärder som förvaltningen själv tror har stort servicevärde som framförallt ger användbar information. I de flesta övriga fall ställs man inför valet att gynna eller missgynna någon grupp utan att ha information om hur avgörande faktorn kan vara för en bestämd grupp. Detta är ett skäl till att även enkla segmenteringar av brukargrupper kan ha stort informationsvärde för förvaltningen.

Manning (1999) påpekar att motivations- och efterfrågestudier ofta är dåligt jämförbara av en mängd skäl: olika skalor och metoder för insamling av data, avancerad statistisk bearbetning med olika metoder som medför stort behov av tolkning av resultaten och problem med jämförbarhet.

En stor del av friluftslivsforskningen karaktäriseras av antingen kategorisering baserat på öppna frågor eller på erfarenhetsbaserade kategorier snarare än teoretiskt grundade a priori kategorier. En blandning av kategorier – semantiskt, begreppsligt och teoretiskt – är vanlig såväl i friluftslivsundersökningar som i resvane- och marknadsundersökningar inom turism: "beöka vänner", "naturupplevelse", "lugn och ro" osv. (Emmelin & Vuorio 1998)

Som påpekades ovan har framförallt motiv på "nivå 4" dvs utbyte varit svårare att operationalisera och studera vilket bland annat kan sammanhänga med en viss fixering vid enkla och kvantifierbara karaktäriseringar. Detta är i och för sig naturligt när forskningen skall tjäna förvaltning och anspråken på representativitet därmed är stora (Emmelin 1994). Behovet att studera motiv som "mening från den enskildes perspektiv" och därmed med humanistisk metodik från ett betydande spektrum av discipliner förefaller emellertid stort (Olwig 1994; Pedersen 1994)

Precisionen i frågeställningarna har en viktig metodologisk sida när allmänna "miljöattitydskalor brukas". Starkt normativa och allmänna skalor som NEP-skalan av ytterst begränsat värde såväl vetenskapligt som för praktisk förvaltning. Ett skäl till detta är att de aggregerade och värdeladdade men samtidigt oprecisa frågeställningarna är svagt kopplade till handling. En illustration till detta finns i analysen av "diskurskoalitioner" (Emmelin & Kleven, 1999; Emmelin 2000). Som Hajer (1993) visat kan en diskurskoalition uppstå mellan olika aktörer som genom gemensamma synsätt, begrepp etc uppfattar ett miljöproblem likartat och därmed uppnår en samstämmighet om vilka åtgärder som är legitima och verkningsfulla. Denna koalition kan förhindra eller försvåra för alternativa synsätt och lösningar: ett exempel är den brittiska uppfattningen om försurningsproblemen. Den kan också göra vissa lösningar möjliga som när god samstämmighet råder mellan förvaltning och brukare om direkta ingrepp och regleringar som både legitima och verkningsfulla. Diffusa begrepp och attitydskalor skapar däremot lätt en falsk uppfattning om förekomst av samstämmighet och diskurskoalitioner. Emmelin (2000) visar t.ex. på stor samstämmighet mellan miljö- och sektorsmyndigheter om "hållbar utveckling" och vikten av att bevara "biologisk mångfald" samtidigt som de kan ha starkt divergerande uppfattning om vilka konkreta åtgärder som är legitima och viktiga när det gäller t.ex. bevarande av rovdjur, planering av friluftsarealer osv

Resonemangen ovan förklarar också varför den på relativt konkreta preferenser baserade PNU-skalan har praktiskt förvaltningsvärde och dessutom vetenskapligt intresse pga förmåga att predicera beteenden och hållningar – se avsnitt i kap 6.

En notering om miljöengagemang

Att studera "miljöengagemang" är naturligtvis av fundamental betydelse för samhällsvetenskaplig miljöforskning och inte minst är det förstås av intresse att försöka mäta grad av detta, kopplingar till olika bakgrundsfaktorer (t.ex. naturkontakt) och till miljövänligt betéende. Samtidigt är detta uppenbart mycket komplexa fält och någon kungsväg till allmänhetens ökade miljöengagemang har av rätt uppenbara skäl ännu ej uppenbarats. Ett av de mer frekvent använda instrumenten för att söka mäta miljövänlighet bland allmänheten är den s.k. NEP skalan (New Environmental Paradigm; senare föreslagen att bli förnyad till New Ecological Paradigm; Dunlap et al., 2000). Grundtanken är att denna skala mäter grundläggande förhållningssätt med avseende på människans förhållande till naturen och återkommande drag är dess starkare ställning bland yngre, välutbildade och urbana personer. Det finns också tecken på kopplingar mellan NEP och miljövänligt betéende enligt en del studier.

Även om NEP-skalan förmår beskriva förekomsten av ett grundläggande förhållningssätt (ett Environmental eller Ecological Paradigm jämfört med ett s.k. Dominant Social Paradigm) så vill vi här kort peka på svårigheten att bedöma om detta perspektiv leder till eller involverar ett mer miljövänligt beteende i en mer handfast humanekologisk bemärkelse (resursanvändning, återbruk, konsumtionsvanor etc.) – något som naturligtvis är fundamentalt. Lite tillspetsat kan man tänka sig den urbana, unga storstadsmänniska som inte bara svarar "rätt" på alla NEP frågor om att människan inte bör dominera naturen och även rapporterar sin långt drivna sopsortering – men som samtidigt flyger till London över helgen för att shoppa. Samtidigt som den äldre, lägre utbildade småbonden i glesbygd t.ex. svarar ja på motsvarigheten till frågan om "humans have the right to modify the natural environment to suit their needs" och ställer sig tveksam till om "plants and animals have as much right as humans to exist" eller att "if things continue on their present course, we will soon experience a major ecological catastrophe" – och därför får en låg ranking på NEP skalan; samtidigt som han lever mycket nära naturen, eldar med ved och inte gör av med särskilt mycket materiella resurser i övrigt. För en översikt över NEP skalan och studier som gjorts utifrån den, se Dunlap et al., 2000; och för ett vidare resonemang om pedagogiska aspekter på miljöengagemang, se Sandell m.fl., 2003.

Ett ytterligare problem med NEP-skalan är att den uttrycker en värdering att instämmande i utsagor om hållbarhet innebär en form av högre medvetenhet om miljöfrågorna än instämmande i mera konkreta påståenden om enskilda miljöproblem. En bakomliggande tankefigur är att debatten om miljö- och resursfrågorna under ett antal decennier gått mot en högre och finare medvetenhet, ibland uttryckt som utveckling från "grund" till "djup" ekologi. Invändningarna mot att instämmande i abstrakta påståenden om ett synnerligen svårfångat begrepp som "hållbar utveckling" skulle innebära en högre form av medvetenhet förefaller uppenbara.

6. Landskapspreferenser

En viktig grundfråga när det gäller skärningen mellan forskningsbehov och planering för friluftsliv är i vilken utsträckning det finns vetenskapligt underlag för vilken/a typer av landskap och landskapsvärden som eftersöks (sett från nyttjarnas perspektiv) respektive bör eftersträvas (sett från planeringens perspektiv). Annorlunda uttryckt vad är t.ex. det vetenskapliga underlaget för spännvidden och delinnehållen i den s.k. ROS skalan dvs. den skala av upplevelsemöjligheter som utgör bas i den internationellt mest använda planeringsmodellen för friluftsliv? (Se om ROS kapitel 14) Här nedan kommer vi först att ta upp den principiella grundfrågan om hur dessa landskapspreferenser konstitueras (kulturell konstruktion vs. evolutionärt behov).

Evolution eller konstruktion?

Nedanstående figur 6:1 försöker teckna en viktig grundläggande referensram som rör friluftslandskapets värden (figur och resonemang hämtat från Sandell, 2004a). Det handlar om dels den vanliga uppdelningen mellan att se friluftsliv i första hand som en metod för olika syften eller i första hand som ett egenvärde, något existentiellt, en livskvalitet och ett mål i sig självt, som presenterades som två återkommande motiv i kapitel 1. Men viktigare när det gäller utgångspunkterna för friluftslandskapets preferenser är figurens andra sida som handlar om vad vi ser som huvudsakligt underlag för att tro att friluftslivet kan fungera för att besvara olika motiv. Dels kan man se det i första hand som en evolutionär nödvändighet; en konsekvens av människans utvecklingshistoria i naturpräglade landskap och då vi för att må bra och utvecklas kroppsligt och mentalt bör söka upp den typ av miljöer som vår konstitution skapats för. Ser vi i stället intresset för friluftsliv i första hand som en kulturell konstruktion så är tanken att idén om det positiva i att söka upp naturpräglade landskap som fjäll, kuster och skogar och där söka upp vissa typer av landskapsvärden (t.ex. stränder) och bedriva vissa typer av aktiviteter (t.ex. sitta runt en lägereld) är något som skapats i det samhälle där vi lever genom inflytande från föräldrar, lärare, reklam m.m. Om de landskapsvärden vi är intresserade av att söka upp är något som konstrueras kulturellt så innebär det t.ex. att de förändras över tiden och ser olika ut för olika grupper.

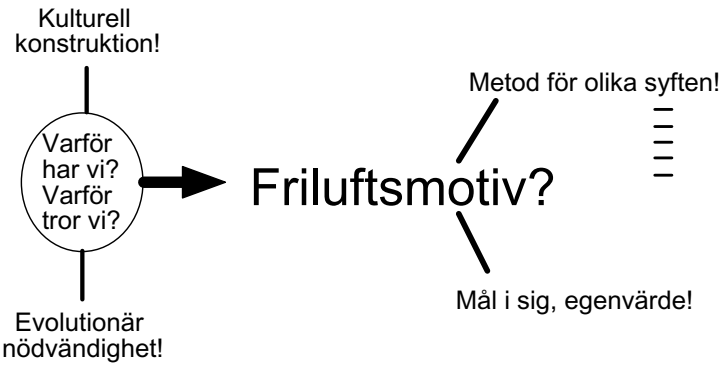

Figur 6:1. Detta är ett sätt att illustrera en av de viktigaste tolkningsramarna runt friluftsliv, nämligen – till höger – dess roll som metod för olika syften respektive som mål och egenvärde; samt – till vänster – två principiella förklaringsgrunder till dessa friluftslivets värden, nämligen att vi socialiserats in till detta genom vår kultur, respektive att det är genetiskt betingade värden som vi fått genom människans evolutionshistoria (Sandell, 2004a).

På en ytlig nivå är det förstås inte svårt att hitta argument för både det evolutionära och det kulturella perspektivet. Exempelvis hur vår kropps behov av rörelse eller dess perceptionsorgans utformning (t.ex. syn och doftsinne) är beroende av vår evolutionära historia och påverkar förutsättningarna för t.ex. friluftsliv. Men det är också uppenbart, t.ex. om man studerar historia, hur tankar om vad som är natur, vad som är vackert och vad man bör göra och inte göra i landskapet varierar i olika tidsperioder och hos olika grupper. Exempelvis hur det vi kallar friluftsliv och ser som eftersträvansvärda friluftslandskap i så stor utsträckning är knutna till ideal etablerade i huvudsak under det senaste seklet hos de västliga industriländernas högre samhällsskikt. Men även om det alltså inte är lätt att på något självklart sätt säga hur viktiga de här perspektiven är i förhållande till varandra (genetik vs. kultur) så spelar den här spänningen (och även spänningen mellan metod och mål) en enorm betydelse för vilken forskning som man anser bör bedrivas, hur man bör genomföra och hur man bör tolka den – t.ex. vilken typ av "bevis" för olika landskapspreferenser som man bör söka efter. Ulrich (1983) har empiriskt visat resultat av att exponera olika grupper för bilder av olikartade landskap, som han tolkar som en kulturoberoende preferens för ett halvöppet skogslandskap – av typ trädsavann, engelsk park, hagmark. Några svenskspråkiga diskussioner om genetiska vs. kulturella tolkningsmönster är t.ex.: Hacking (2000); Grahn (1989); och Uddenberg (1993), ett exempel på den internationella litteraturen är Kellert & Wilson (1993). När det gäller svenskspråkiga översikter över förändringar av natur-och landskapssyn liksom friluftslivets framväxt se t.ex. Sörlin (1991c) och Sandell & Sörlin (2000) och se denna rapports inledningskapitel.

Avslutningsvis i detta principavsnitt om forskningens möjligheter och inte minst svårigheter att utgöra ett otvetydigt underlag för t.ex. samhällsbeslut om prioritering och hantering av friluftslandskapets värden så är det viktigt att peka på att människors intressen och engagemang förstås ofta är ett viktigt argument i sig (och vetenskapligt undersökningsbara). I ett demokratiskt samhälle finns det all anledning att prioritera utifrån vad många människor upplever som viktiga värden (t.ex. friluftsliv och naturkon-

takt som metod för olika syften och som egenvärde). Och då även förstås acceptera att olika personer kan ha olika förklaringsgrunder för dessa sina värderingar (t.ex. i termer av kulturell konstruktion respektive evolutionär nödvändighet enligt ovan).

Några aspekter på landskapspreferenser

Vi skall här kortfattat ta upp några aspekter på landskapspreferenser som har direkt betydelse för naturförvaltning för friluftsliv. Det finns en omfattande forskningslitteratur om landskapspreferenser allmänt. Ett intryck är emellertid att denna under det senaste decenniet i friluftslivsforskningen kommit att stå tillbaka för forskning om mera sammansatta förklaringar till val av ett visst område (Manning 1999). Generell kan sägas att två riktningar är viktiga inom friluftsforskningen när det gäller vilket landskap olika brukare föredrar. Dels en riktning som undersöker kopplingen mellan aktiviteter och landskapets egenskaper när det gäller motivation och upplevelse och utbyte. Dels en som inriktar sig på "platsanknytning" med bl.a. identifikation och "sense of place" som utgångspunkter. Sandells ekostrategiska modell (fig. 2:3) fångar denna dikotomi: landskapet som arena för aktiviteter eller landskapet som utgångspunkt och källa till identifikation. En översikt över internationell litteratur om aktivitets- kontra platsanknytning finns i (Meyer 1999). I populära friluftsområden förekommer som väntat en blandning av motiv. (Kaltenborn & Vorkinn, 1993; Meyer, 1999; 1999a)

En mängd faktorer samverkar emellertid i val av besöksmål vilket gör det svårt eller kanske mindre meningsfullt att förlägga attraktionskraften enbart i landskapets egenskaper: logistik, tillägnliga resurser i tid och pengar osv. Müller (1999) pekar t.ex. på hur tyskars fritidshusinnehav i Sverige dels riktar sig mot vissa naturkvaliteter ("skog och sjö") eller "markörer" från den internationella Sverigebilden men också tydligt är en funktion av tillgänglighet och i betydande grad kan förklaras av genom klassisk tidsgeografisk kunskap om restid snarare än resavstånd som avgörande faktor. Undersökningar i "FRL-området" [6] Emmelin & Vuorio (1998) pekar på hur naturturism i utlandet marknadsförs med image från norra Sverige medan en stor andel av utländska turister som anger "natur" som främsta motiv för Sverigebesöket" i själva verket tillgodoser sitt behov av "natur" i södra och mellersta Sverige. Diskussionen om miljökvaliteternas betydelse snedvrids lätt om bruksmönster ses enbart som en funktion av miljökvaliteter. Särskilt problematiskt blir detta om förutsägelser om framtiden, reaktioner på förvaltningsåtgärder, effekter av trender och utveckling i miljön extrapoleras utan hänsyn till andra faktorer. Till exempel bör diskussionen om minskningen av fjällvandrande i norra fjällen pga. miljöstörning ställas mot en uppgång i södra fjällen som kan vara orsakad av en allmän trend mot kortare semester.

De logistiska faktorerna betyder naturligt nog speciellt mycket för rekreation i vardagen: daglig motion och week-end friluftsliv är exempel på tidsavståndsfaktorns relativa betydelse när vissa grundläggande landskapskvaliteter är uppfyllda antingen som egenvärde eller som arena och förutsättning för en viss aktivitet. Betydelsen av områden

[6] I Femundsmarka, Rogen och Långfjället har en stor mängd undersökningar genomförts av forskare vid Universitetet i Trondheim, Norsk Institutt for Naturforskning, Sveriges Lantbruksuniversitet och ETOUR. Området kommer att refereras till som FRL-området. För en litteraturförteckning

som S Jämtlandsfjällen som rekryteringsområde för svensk fjällvandring understryker att det är landskapets egenskaper i kombination med bl.a. logistiska faktorer som har betydelse (Vuorio et al. 2000a)

Miljökvalitet – tillfredsställelse som funktion av miljöns egenskaper

Två skäl samverkar till att intresset för landskapets egenskaper per se har varit av intresse i förvaltningsinriktad friluftslivsforskning. För det första att detta är de faktorer som förvaltningen faktiskt förfogar över: både i planering genom val av vilka områden som fredas eller görs tillgängliga och i förvaltning genom åtgärder för styrning, tillrättaläggande osv. för det andra att en dominerande teoribildning i friluftsforskning har haft miljöattribut som viktig parameter.

Speciellt i mångbruksförvaltning t.ex. skogsbruk har intresset för kunskap om vilka faktorer som är viktiga för positiv och negativ upplevelse varit av intresse. Svensk forskning inom detta området bedrevs t.ex. av Kardell (1985) och Hultman (1983) se kapitel 5. Senare forskning som underlag för handböcker och praktisk rådgivning finns bla från Danmark och Finland (Koch & Søndergaard Jensen 1988; Sievänen & Karjalainen 1994) förutom de nordamerikanska (se t.ex. Parks Canada 2001)

Rekreationsmiljöer karaktäriseras ofta som en serie attribut som tillsammans utgör den resurs som används (Clark & Stankey 1989; Meyer 1997). Förvaltningsmodeller som ROS har t.ex. denna utgångspunkt – se kap 14 avsnittet "Modeller för planering....". Ett av de viktigaste elementen i ROS är definitionen av de olika klasser som utgör skalan från orörd till påverkad natur och som tillsammans skapar det spektrum av möjligheter till upplevelse som ROS avser att tillhandahålla. Utgångspunkten är "omgivningsattribut" ("setting attributes") dvs. egenskaper hos miljön. Attributen kan enkelt indelas i positiva ("attractors") och negativa ("detractors"). Kunskap om vilka attributen är, olika gruppers preferenser, möjligheterna att påverka dem genom förvaltning osv ger en möjlighet till en utbudsinriktad förvaltning av friluftsresurserna. Resursförvaltningen skall med detta synsätt kunna tillgodose individers och gruppers utbyte av miljön och aktiviteter i miljön.

Den bakomliggande teoribildningen förutsätter att friluftsaktiviteter är målinriktade, intentionella aktiviteter och att miljöns egenskaper är viktiga för att uppnå målen. Den bakomliggande teoribildningen är "the theory of reasoned action" (Fishbein & Ajzen 1975; Ajzen & Fishbein 1980) senare modifierad till "theory of planned behavior" (Ajzen 1985)

Fokuseringen på miljökvalitet i forskning om friluftsliv har en bakgrund i att fokus flyttades från deskriptiva studier av deltagande i aktiviteter till försök att förstå motiven för att utöva friluftsliv – jfr kapitel 5 speciellt avsnittet om "behavioral approach". Här rör det sig således om försöken att identifiera de egenskaper eller attribut hos landskapet och naturresurserna som påverkar både mera subtila faktorer som upplevelse och utbyte men också mera handfasta som fysiska eller andra förutsättningarna för att utöva olika aktiviteter. [7]

[7] Risken för triviala påståenden när det gäller egenskaper och attribut är överhängande när det gäller ”setting attributes”; som i en utmärkt guide till Stockholms skärgård utgiven av länsstyrelsen. Där påpekas med visst allvar att vattnet är en förutsättning för skärgården.

Motiven bakom att värdera landskapets potential för rekreation som en konstant och platsoberoende egenskap enbart hos ett visst landskap mer eller mindre frikopplat från brukarnas värderingar tycks i allmänhet vara ett sökande efter "objektiva värdekriterier" och enkel, synoptisk metodik. Exempel på denna linje finns från många olika typer av naturvärdering.[8] Inom landskapsplanering och arkitektur har t.ex. Penning-Rowsell (1975), i samband med att dessa ansatser nådde en slags kulmen, diskuterat det begränsat meningsfulla i att söka efter kriterier i landskapet frikopplade från brukaren/betraktarens person.

Mer eller mindre explicita antaganden om samband mellan brukares preferenser eller attityder kan emellertid utgöra basen för metodiken som t.ex i en finsk utveckling av "kriterier för landskapskvalitet" för vandringsleder i skogsterräng. Tanken är att dragning av leder skulle styras eller påverkas av identifierade värdefulla visuella egenskaper hos landskapet. Utgångspunkten är då en serie studier som visar att olika grupper i test har uttryckt likartade preferenser (Sievenän & Karjalainen 1994) och att detta kan läggas till grund för klassificering av landskap.

En underliggande premiss är ofta att variation är önskvärt, att mångfald har ett estetiskt egenvärde. I renodlad form utvecklade en metodik där landskapets estetiska värde fastställdes som en enkel funktion av frekvensen av olika gränser och tecken på kartan som slumpvis lagda linjer korsade över; hög frekvens signalerade ett brutet och diverst landskap, ju högre desto attraktivare.[9] Också i mindre extrem form kommer emellertid diversitetsargumentet som kriterium på skönhet eller rekreationsvärde in i många av denna typ av metoder och modeller. Mångfalden kan gälla både topografi, natur- och vegetationstyper, artsammansättning, ålderssammansättning hos trädbestånd osv. En intressant empirisk belysning av den visuella mångformighetens betydelse ger en studie av Axelsson-Lindgren (1990). Försökspersoner, som utan tillgång till klocka fick uppskatta den tid en skogspromenad tog, visade sig systematiskt uppfatta tiden som betydligt längre i ett mera monotont skogsbestånd än i ett som varierade i ålder, artsammansättning mm.[10]

Fredningsinstrumenten som "markörer"

Frågan om ett områdes "image" är ett intressant forskningsfält. Olika naturtyper och miljöer har under olika tidsepoker åsatts helt olika estetiskt värde inom konsten (Clark, 1979). "Vildmark" som attraktiv miljö är ett fenomen som i huvudsak kommer med romantiken men som i friluftslivsforskningen också har klara kopplingar till amerikansk "frontier"-mytologi och romantisk civilisationskritik (Nash 1982; Callicott & Nelson 1998). Nash pekar också på hur en image successivt kan förändras och en miljö upplevas

[8] Inom landskapsekologi har ansatsen tagit sig en del märkliga uttryck som t.ex. försöket att genom studier av andra däggdjur än människan fastställa vilka landskapstyper som i någon objektiv men odefinierad mening skulle vara ”attraktiva” – också för människan! Tanken är att sudiet av andra däggdjur än människa skulle kunna frilägga landskapsstrukturer som är oberoende av kultur. Ansatsen kan framsåt som kuriosa men refereras bl.a. i en av de internationellt mest spridda läroböckerna i landskapsekologi. (Forman & Godron, 1986; för en diskussion se Emmelin, 2003).

[9] Metodiken beskrivs i Emmelin 1983b

[10] Det bör noteras att det i ROS-planering inte är en sådan estetisk mångfald avsedd att tilltala en enskild besökare som är målet utan en mångfald i utbud av möjligheter som medför att ett område är värdefullt för olika individer, grupper och aktiviteter.

som attraktiv och tillgänglig för olika grupper i en process där forskare och äventyrare öppnar upp ett område och skapar en "mental tillgänglighet" som medför. Sillanpää (2002) visar hur denna process ägde rum i svenska fjäll. Arnesen (1998 a & b) har hävdat att image kopplat till kulturella faktorer är förklaringen till att fjällområden är starkt överrepresenterade i den fredade arealen i Norge medan kustområden som innehåller betydande och olikartade fredningsvärda miljöer är underrepresenterade. Möjligen är detta en överskattning av betydelsen i förhållande till andra faktorer som ägoförhållanden mm.

Begrepp som världsarv och nationalpark är välkända för många människor. I ett internationellt perspektiv förknippas ofta nationalparker med naturturism där parken utgör ett slags varumärke för sevärd natur som har en väl utveckla turistisk infrastruktur (Eagles, 2001; Eagles och Wind, 1994). Inom turismforskningen talar man om betydelsen av så kallade markörer (markers) – dvs information som berättar om turistiska sevärdheter, exempelvis texten i en broschyr eller på en vägskylt (MacCannell, 1999). Då skyddade naturområden ofta utgör intressanta och sevärda naturmiljöer kring vilka det som regel finns tillgänglig information och utvecklad infrastruktur kommer de sannolikt att fungera som ett slags markörer för friluftsutövare och naturturister. En studie av inrättandet av åtta nya nationalparker i USA visar exempelvis att antalet besökare ökar i storleksordningen sex procent (motsvarande 16,000 nya besökare årligen) till följd av en nationalparksetablering (Weiler et al., 2002).

Urry (1995) diskuterar uppkomsten av "platsmyter" som utvecklas runt områden som på olika sätt utpekas och åsätts beteckningar – nationalpark, världsarv osv. I Sverige kan kanske Sareks status bland fjällvandrare betraktas som ett exempel på en sådan "platsmyt". Nationalparksstämpeln kan generellt förväxlas med en form av "certificate of excellence". Evans (2001) pekar på hur denna "kvalitetsstämpel" i England påverkat inte bara turismen utan också områdenas värde för permanent bosättning: stigande huspriser och ett ökande antal rika som bosätter sig där. Dessa inflyttare har i stigande grad kommit att identifieras som "lokalbefolkningen" och utgöra basen för lokala anspråk på åtgärder vilket medför en försvagning för hänsynen till de areella näringarna som traditionellt varit de lokala näringsintressen som nationalparksförvaltningarna haft att beakta.

En del indikationer finns också på att fredning fungerar som en uppmärksamhetsskapande faktor som kan medföra en tillfällig ökning av besöken (Kaltenborn & Vorkinn, 1993; Teigland, 1986). De undersökningar som görs i anslutning till att Fulufjället har blivit nationalpark bör kunna ge inblick i denna fråga om de fortsätts över tid (Fredman et al., 2005) Också tydliga hotbilder tycks kunna skapa tillfälliga besökstoppar (Vorkinn et al., 1987; Fjesme et al., 1987)

Purismskalan och frågan vem förvaltar vi naturen för ?

Den "genomsnittlige brukaren" är en i många sammanhang vilseledande konstruktion (Shafer 1969). Praktiskt användbara och teoretiskt underbyggda metoder för segmentering av naturturister behövs för att differentiera utbudet på en destination, för hållbar förvaltning av resurserna och för att hantera intressekonflikter. Purismskalan utvecklades för att användas för segmentering av brukarna och för att studera olika gruppers

preferenser för de miljöfaktorer som ROS-modellen byggs upp runt (Stankey et al., 1999; Wallsten, 1985). Skalan skall uttryck preferens för "orörd vildmark" och kallas i litteraturen ibland för "wilderinism-scale" (Heberlein 1973; Manning 1999) Skalan är en aggregerad attitydskala som gör det möjligt att grovt indela brukargrupper i segment efter deras inställning till vildmarksupplevelse, service, ingrepp, restriktioner etc. Skalan utarbetades för praktisk förvaltning i USA. Den användes där i stor omfattning under 70-talet men utsattes därefter för en del teoretiskt baserad kritik (Heberlein 1973). I Norden började den användas i bl.a. studier i svenska och norska fjäll (Wallsten 1988; Vistad 1993; Kaltenborn 1991; för en översikt över användning och resultat i bl.a. examensarbeten vid Universitetet i Trondheim se Emmelin & Iderot 1999). Skalan har varierats något och i samband med ETOURs studier i FRL-området, Södra Jämtlandsfjällen, Mittåkläppen, Fulufjäll samt Luleå skärgård har ett ännu opublicerat utvecklingsarbete påbörjats för att dels utforma en praktiskt användbar skala dels ge en teoretisk underbyggnad som gör att den kan användas också vetenskapligt.

Skalan grupperar brukare på en aggregerad attitydskala där indikatorer för preferenser för orördhet används. Figur 6:2 visar PNU-skalans principer och kopplingen till ROS-dimensionerna – se kap 14. En grundligare redogörelse för skalan finns i Emmelin & Iderot (1999).

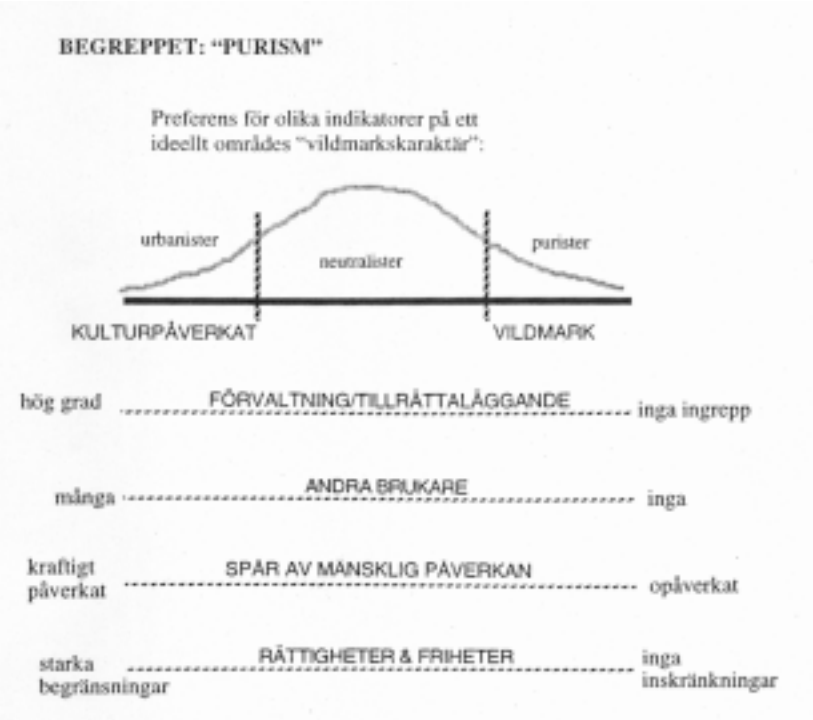

Figur 6:2. Purismskalan. Figuren visar grundprincipen för skalan: en normalfördelning av preferenser för ett områdes vildmarkskaraktär. Fördelningen erhålls som det sammanslagna värdet av svaren på ett batteri av frågor. Frågorna konstrueras med utgångspunkt i flera dimensioner. Utgångspunkten är de tre dimensionerna i ROS-modellen: fysisk/ekologisk, social och förvaltningsmässig. Erfarenheterna från nordiska undersökningar har lett till försök med flera dimensioner; i figuren ligger tonvikten på den sociala samt på dimensioner av den fysiska miljön som förvaltningen och regelverk kan påverka. Observera att grupperna "purist" och "urbanist" är relativa: de definieras med något mått på "svansarna" i normalfördelningen t.ex. 1 standardavvikelse. (från Emmelin 1997)

Jämfört med andra skalor för miljöattityder, t.ex. den relativt ofta använda NEP-skalan framstår purismskalan som användbar bl.a. genom att diskriminera mellan grupper som är förvaltningsmässigt intressanta. Fredman & Emmelin (2001;1999) har använt segmentering med skalan och kopplat den till betalningvilje-undersökningar och till planering av vildmarksområden. Liksom Wallstens (1988) arbeten i Rogen visar sig skalan kunna diskriminera mellan olika gruppers hållning och predicera förvaltningsmässigt intressanta förhållanden – se figur 6:3.

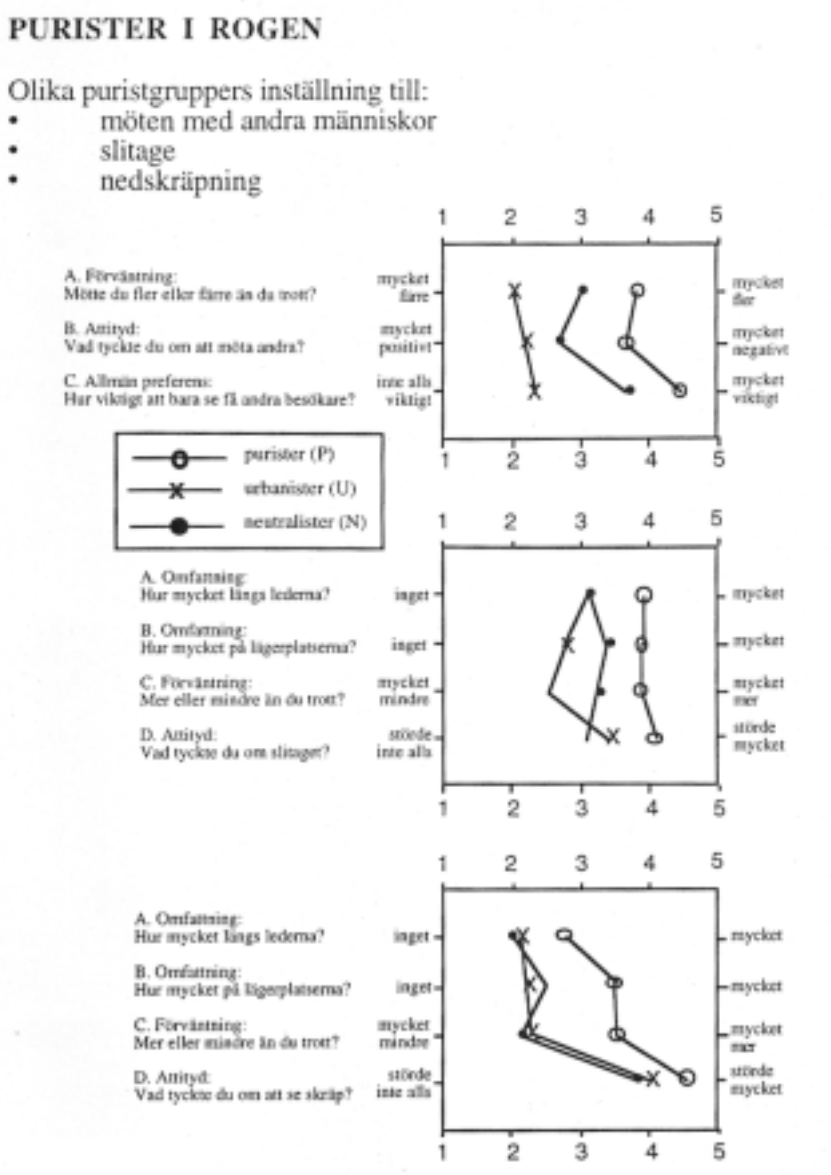

Figur 6:3. Några resultat ur Wallstens (1988) studier i Rogenområdet som visar de olika gruppernas attityder till slitage, nedskräpning och möten med andra människor. Notera t.ex. i det översta diagrammet den stora skillnaden mellan vilken vikt grupperna lägger vid att se få andra människor. AV det understa diagrammet framgår också att alla grupperna såg relativt lite skräp, även om puristerna anser sig ha observerat mer än urbanisterna samt att alla tre grupperna har en mycket negativ attityd till nedskräpning – jfr slitage (mellersta diagrammet).

Emmelin & Iderot (1999) pekar på att gruppen dagsturister på Mittåkläppen har en låg genomsnittsscore på skalan vilket kan vara en av orsakerna till att de visar hög tillfredsställelse med naturens tillstånd och låg störning av andra besökare eller slitage.

Segmentering av brukare med PNU-skalan reser viktiga och intressanta frågor om vem naturen förvaltas för och hur representativ naturförvaltningen är för olika brukargruppers attityder och preferenser (Emmelin 1997). Koch & Søndergaard Jensen (1988) har visat att förvaltningspersonal kan ha relativt dålig uppfattning om olika brukargruppers preferenser. Denna insikt är ett motiv bakom de brukarundersökningar som utgör en viktig del av friluftslivsforskningen och underlag för förvaltningsmodeller.

7. Friluftslandskapets tillgänglighet och allemansrätten

Tillgänglighet: en grundbult och ett tillämpningsområde

Friluftslandskapets tillgänglighet kan i en grundläggande bemärkelse sägas vara friluftsplaneringens själva grundbult och kärna. Att olika friluftsbehov – identifierade antingen utifrån samhällsintressen eller olika gruppers egna intressen – får tillgång till för dem lämpliga friluftslandskap involverar en mängd mycket grundläggande aspekter. Det handlar t.ex. om på vilka sociala, mentala, ekonomiska, fysiska och juridiska grunder ett landskap upplevs som tillgängligt av olika grupper. Men tillgänglighetsfrågor är också ett mycket konkret tillämpningsområde för friluftsplanering i termer av utformning av informationsmaterial, anläggning av parkerings- och lägerplatser etc. I en svensk kontext är förstås allemansrätten ett helt centralt element i alla tillgänglighetsdiskussioner. Allemansrättens innehåll kommer att något utvecklas nedan i detta kapitel men redan här kan i korthet sägas att den med fördel låter sig förstås som ett "friutrymme" mellan olika lagar och regelverk om landskapets nyttjande och tillgänglighet. Detta friutrymme har som sin huvudprincip att man inte skall "störa eller förstöra" och för att veta dess gränser måste man kunna "läsa" landskapets signaler om ömtålighet och störningsrisk. Vi kommer att inleda det här avsnittet med en kort översikt över några olika referensramar för tillgänglighetsdiskussioner för att sedan kort nämna om dess kulturhistoria, problem-inventeringar och nuvarande innehåll för att sedan också diskutera lagstiftningsbehov och andra framtidsutmaningar.

Några tillgänglighetsdimensioner

I en encyklopedi om fritid och friluftsliv (Jenkins & Pigram, 2003:1) görs en distinktion mellan: (i) "mobility" (inkl. t.ex. transporter och ekonomi; jfr. hinderdiskussionen i kap 8); (ii) "access" (framför allt själva tillträdet till något) och (iii) "accessibility". När det gäller det senare – vilket samtidigt är utgångspunkten för här aktuellt resonemang så skriver man vidare: "Accessibility is primarily concerned with how far rights of entry or use can be exercised, and therefore has many dimensions. These dimensions include technical, behavioural, sociocultural, and economic factors." Inte minst pekar Pigrams indelning på tillgänglighetens mångfassettering och djupa sociala inknytning – vilka friluftslandskap man upplever som tillgängliga är i mycket en insocialisering i en landskapsrelation genom uppväxt, föräldrar, föreningar, skola etc. Det här är förstås något som förstärks i en allemansrättskontext. Exempel på referensramar för en diskussion av friluftslandskapets tillgänglighet kan vara:

(i) "Socialpolitik" (allmänhetens tillgång till fritids- och friluftslandskap ses som en del i övergripande politiska ambitioner och processer). Jfr. t.ex. Olsons (1987) beskrivning av hur Turistrådet, 1985, omdefinierade den s.k. hinderproblematiken:

> "I den tidigare debatten – alltifrån 1936 års socialdemokratiska motion, via 1969 år Turistkommitté, Rekreationsberedningens rapporter, Gunnar Nilsson m.fl.:s motioner till TUREK:s betänkande 1983 – hade `jordägande samhällsklasser´, `kapitalstarka intressen´ eller andra ekonomiska faktorer angetts vara de främsta hindren. Andra hinder av mer psykologisk eller social karaktär hade också angivits. Dessa *socio-ekonomiska hinder* ersatte nu Turistrådet med en annan typ, de av stat och kommun uppställda *politiska* och formella hindren. Denna typ av hinder antogs hindra turistnäringen, varför Turistrådet ville sträva efter att få bort dem" (ibid:82, emfas i orginal).

(ii) "Ekopolitik" (allmänhetens tillgång till naturkontakt och en levande landskapsrelation ses som ett oundgängligt medel för ett mer hållbart samhälle). Faarlund (1990) skriver t.ex. "Om møtet med fri natur som metode i miljøundervisningen" och det är här även lätt att se kopplingar mot evolutionära och (miljö)etiska perspektiv på människan och samhället (se vidare i t.ex. Uddenberg, 1993; och Sandell, 1993c).

(iii) "Allmänningsperspektiv" (en aspekt (eller rest) av "allmänningar", använt som begrepp för områden/resurser som förvaltas gemensamt av en grupp). Wiklund (1995:217) skriver t.ex.: "Allemansrätten i Sverige, som hellre borde heta allemansfriheten, har sitt ursprung i allmänningarna som fanns på flera nivåer: i byar och socknar, på landskaps- och riksnivå". Detta gör frågan om vilka som ingår i den förvaltande gruppen helt central (se vidare i t.ex. Pettersson (1987), Hultkrantz (1994), the Ecologist (1992) och Donnelly (1993).

(iv) "Hinderfråga" (tillgänglighet ses i första hand som olika typer av barriärer som forskning kan identifiera och samhällsplanering undanröja). Förutom den illustration som citatet under avsnitt (i) ovan ger så kan t.ex. nämnas Millward (1991) och Manning (1999) och de litteraturgenomgångar som där görs, liksom trenddiskussioner när det gäller resursen friluftstillgängliga områden (Cordell & Betz, 2000).

(v) "Pedagogik" (utbildning, information och förståelse för hur man bör bete sig i förhållande till lokalbefolkning, naturvärden och andra fritidsnyttjare). Som uttryck för denna referensram se t.ex. material som Ahlström (1999) och informationsmaterial och policy från Naturvårdsverket (t.ex. Bengtsson, 1999).

(vi) "Juridik" (den legala tillgängligheten som kan diskuteras i historiska, nutids- och framtidsorienterade perspektiv. Se t.ex. Westerlund (1995) och Bengtsson (2002).

Allemansrätt och tillgänglighet som kulturhistoria

Utifrån en genomgång av allemansrättens framväxt i Sverige från slutet av 1800-talet till slutet av 1900-talet (i huvudsak speglad genom Sv. Turistföreningen och diverse utredningsmaterial) skriver Sandell (1997) bl.a. följande:

> "...fritid och friluftsliv [är] en direkt spegling av det framväxande urbaniserade industrisamhället – och följaktligen fritids- och friluftslandskap och deras tillgänglighet. Det är därför t.ex. knappast förvånande att den moderna allemansrätten till begrepp och specificerat innehåll inte dyker upp förrän friluftslivet successivt vunnit i bredd och betydelse. Däremot är det samtidigt, även i friluftsepokens inledning, ingen tvekan om den spårlösa färdens självklara möjlighet över mark och vatten oberoende av om dessa är i privat ägo eller ej och oberoende av om man varit i kontakt med ägaren innan. I denna bemärkelse verkar det framväxande friluftslandskapet redan från början vara allmänt tillgängligt. Allemansrättens grundläggande praktik bör därför, utifrån det här presenterade materialet, kunna ses som en fundamental del i vår kulturhistoria! "

Det här kulturhistoriska perspektivet kan kanske tyckas som av begränsat intresse för dagens och framtidens planering för friluftsliv. Men allemansrättens ställning är i stor utsträckning beroende av dess upplevda innehåll – och lagar och regleringar identifierar bara i begränsad utsträckning på ett tydligt sätt dess tillämpning. Därför blir frågan om dess kulturhistoria en viktig del i underlaget för också dess framtida ställning (se t.ex. Tordsson, 2000, och diskussion i Sandell, 1997:38, om Wiktorssons, 1996, i stora stycken tendentiösa läsning av källorna).

Innan vi släpper dessa noteringar om allemansrättens kulturhistoriska ställning bör vi också notera den stora betydelse som de historiska förändringarna av friluftslivets infrastrukturella och utrustningsrelaterade förutsättningar har (hämtat från Sandell, 1997). Från den initiala omöjligheten att överhuvudtaget färdas i landskapet utan lokalt stöd i form av vägvisare, övernattningsmöjligheter och mat (alternativt i obebyggda trakter: vägvisare och bärare). Via, i takt med att kartor, kunskaper och utrustning förbättrades, en övernattningsstil som ofta förutsatte förhållandevis stora ingrepp i form av t.ex. granristäkt och användning av grov ved. Till vår tids möjlighet till i princip spårlös övernattning genom hållbar och lätt mat, tillräckligt varma sovsäckar, komfortabla liggunderlag etc. och där t.ex. en eld mer är än fråga om trivsel än nödvändighet och därför kan anpassas till ej störande vedtäkt etc.

En annan viktig aspekt på teknikutveckling och allemansrättens historia är att för ett sekel sedan fanns det inte många andra sätt att "störa" (alltså inte fysiskt "förstöra") än genom att komma för nära, vara många och att prata och sjunga högljutt. Med teknikutvecklingen har vi bl.a. fått ett otal friluftsrelaterade högljudda motorer och även om terrängkörningslagen hindrar mycket så innebär det ändå att dels t.ex. skotrar, flygplan och motorbåtar ofta finns i friluftslandskapen och dels att bakgrundsbuller från f.f.a. trafikleder markant förändrar ljudlandskapen i intilliggande friluftslandskap. Till detta kommer t.ex. kraftfulla musikanläggningar som nya inslag i friluftslivets ljudlandskap och för lokalboende.

Probleminventeringar och lägesrapporter

Det har gjorts en del inventeringar i form av enkäter till länsstyrelser och liknande när det gäller i vilken utsträckning och på vilket sätt allemansrätten är ett problemområde (se t.ex. Ahlström, 1992a; Naturvårdsverket, 1993a; 1994; 1995). Men det är vårt intryck att detta inte är någon kontinuerlig monitoring verksamhet och att metodansatser varierar och

täckningen ofta är punktvis. Intrycket är snarare att den offentliga debatten om allemansrättsproblem i huvudsak föds och underbyggs av specifika fall vars representativitet dock förefaller mycket oklar (t.ex. vilka problem, vilka platser, vilka grupper som gör åverkan resp. drabbas etc.). Här ser ut att finnas ett stort behov av någon sorts löpande inventeringsarbete (med rimliga och smarta arbetsinsatser förstås) på ett liknande sätt som brukarundersökningar utomlands följer besökare, aktivieteter och upplevelser i destinerade friluftsområden typ nationalparker (se också i kapitel 5brukarundersökningar och 16 forsknignsförslag). Ett viktigt fält för omvärldsanalys och beredskap när det gäller planering och regelverk är tekniska förändringar typ nya fordon som tidigare introduktioner av snöskoter och vattenskoter. Nya fordon av den typen, men också t.ex. nya aktiviteter som "base-jumping" (Mykletun, 2003) eller "geocashing" (Sandell, 2004b) kan snabbt förändra allemansrättens förutsättningar. En återkommande huvudpunkt i dessa problemdiskussioner kring allemansrätten är dock frågan om naturbaserad turism och allemansrättens roll som underlag för kommersiell verksamhet som ej markägaren har kontroll över. Vi kommer därför här något att illustrera den frågan.

1990 bildas "The Ecotourism Society" som med ambitionen att "Uniting Conservation and Travel Worldwide" kan ses som en symbol för hur det allmänna miljöengagemanget börjar nå reseindustri och turism och den Svenska Ekoturismföreningen bildas 1996. Vi får på allemansrättens område rapporter som "Allemansrätt och hållbar turism" (Miljövårdsberedningen, 1994) och "Allemansrätten och kommersen" (Naturvårdsverket, 1995). I den senare kan vi t.ex. läsa under rubriken "Policy" (ibid:5) att: "...turismen inte får medföra att naturen skadas eller att allemansrätten urholkas. Turismen måste också utövas och arrangeras på ett sätt som tar hänsyn till markägarens intressen och till olika friluftsutövares möjligheter att uppleva naturens värden." Med hänvisning till regeringsformen skriver man också att: "tillträdet till naturen inte [kan] avgiftsbeläggas. Däremot kan avgifter tas ut när särskilda anordningar ställs till förfogande och när särskilda tjänster erbjuds" (ibid.). Mot detta kan ställas t.ex. LRF (Lantbrukarnas Riksförbund) och deras syn som t.ex. uttrycks så här i en framställan till regeringen (2001-11-27; Dnr. 2001/0518) om "Kommersiellt utnyttjande av allemansrätten":

> "LRF anser att det finns starka motiv för att genom en lagbestämmelse skilja det kommersiella utnyttjandet av allemansrätten från allemansrätten i dess hävdvunna form. Frågan om i vilken lag en sådan bör införas behöver givetvis analyseras men jordabalken torde ligga nära till hands. Konsekvenserna av det kommersiella utnyttjandet av allemansrätten är välkända. Det rör sig om nedskräpning, slitage, skadegörelse och andra olägenheter. De insatser som görs av kommuner och enskilda arrangörer har i många fall minskat olägenheterna men det räcker inte. En erfarenhet är att kommuner och andra myndigheter engagerar sig först då situationen blivit ohållbar."

Trots utredningsinsatser som Naturvårdsverket (1995) så finns det all anledning att tro att det här är en fråga som kommer att pocka på vidare uppmärksamhet framöver. Med följande korta noteringar vill vi något indikera dess komplexitet och hänvisar i övrigt till förslag i kap 16.

- - Om vi ser turism och rekreation som en i stora stycken areell näring med stor tillväxt och potential så ligger det nära till hands att se detta som en för markägare

alltmer viktig kompletterings- eller alternativnäring till traditionellt jord- och skogsbruk.

- Ser vi till bevarande och hävd av olika landskapsvärden så ligger det också nära till hands att anta att markägaren som en här huvudsaklig aktör kommer att prioritera värden som kan bli en del i försörjningsunderlaget, jämfört med landskapsvärden vars ekonomiska avkastning är helt beroende av separata bidrag och restriktioner.
- En avskiljning av det kommersiella nyttjandet av allemansrätten skulle rimligen leda till att ej markägande turismentreprenörer får ett ökat behov av att bygga upp seriösa och långsiktiga relationer till markägare och lokalbefolkning.
- Ser vi till ett mer nationalekonomiskt perspektiv finns dock anledning att tro att en i så stor utsträckning som möjligt fri allemansrätt kan underlätta turismnäringen generellt och dess avkastning i form av arbetstillfällen, inköp, resor etc.
- En insnävning av det kommersiella nyttjandet av allemansrätten kommer också rimligen att öka trycket på offentligt ägd rekreationsmark, t.ex. nationalparker och generellt leda till ökade trängseleeffekter i de områden där man aktivt satsar på naturbaserad turism.
- Likaså finns anledning att tro att en insnävning av allemansrätten minskar värdet av den "frihetsdimension" som ofta lyfts fram som ett centralt element i allemansrättstraditionen, liksom allemansrättens koppling till grundläggande identitets och demokratiaspekter (Sandell, 1999).
- I vilken utsträckning en insnävning av det kommersiella nyttjandet av allemansrättens kan äventyra dess fundamentala roll för oerhört viktiga pedagogiska och folkhälsorelaterade syften kan nog ses som en mer öppen fråga. Dels beroende på hur avgränsningar görs mellan kommersiellt och annat organiserat nyttjande och dels risken för generella insävningar av allemansrätten p.g.a. ökade olägenheter med dess kommersiella nyttjande.

Allemansrättens innehåll och roll

Allemansrätten nämns som begrepp både i miljöbalken och i grundlagen, men är inte närmare specificerad till sitt innehåll. I princip kan vår allemansrätt ses som det "frirum" som bildas mellan olika lagars avgränsningar, i huvudsak: ekonomiska intressen, hemfrid, naturskydd/vård och landskapets nyttjande (fig. 7:1; se vidare t.ex. Sandell, 2001c; Colby, 1988; Kaltenborn et al, 2001). Avgränsningarna runt allemansrättens frirum är alltså mer att se som relativt breda gråzoner, från vad man får, över vad man bör och inte bör, till vad man inte får.

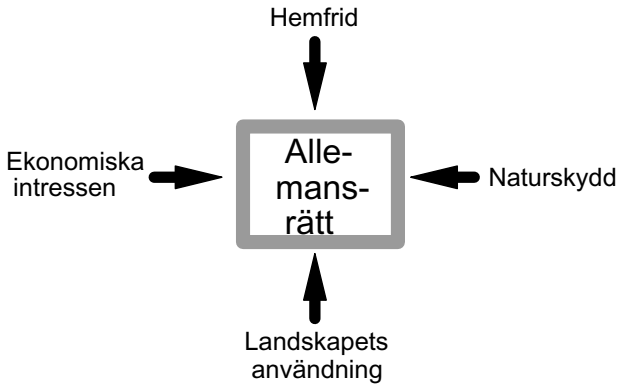

Figur 7:1. Allemansrätten som det "utrymme" som blir kvar mellan inte bara de traditionella och lagstadgade skydden för: (i) markägarens ekonomiska intressen; (ii) naturvärden; och (iii) hemfrid utan också de begränsningar som (iv) landskapets användning utgör (Sandell 2001c).

Grunden är att markägaren får acceptera att andra människor tillfälligt vistas på eller passerar hans/hennes mark och vatten, förutsatt att inte gränserna mot ekonomisk skada eller hemfrid överträds. Myndigheterna har att på motsvarande sätt bevaka gränslinjen mot naturskydd/vård med hjälp av t.ex. olika reservatsbestämmelser och fridlysningar. För en aktuell uttolkning av gränslinjernas läge ger som bekant Naturvårdsverket ut diverse informationsmaterial på svenska och div. andra språk (se vidare t.ex. Bengtsson, 1999; och Ahlström, 1999). Den fjärde avgränsningen av allemansrättens frirum i figur 7:1 – landskapets användning – indikerar det viktiga faktum att allemansrätten inte innebär, med få undantag, någon grund för att hävda ett visst nyttjande av landskapet, eller att ett visst nyttjande inte får komma till stånd. Det jord- och skogsbruk, den infrastruktur etc. som finns, försvinner eller tillkommer utifrån markägares intressen, lagstiftning, myndigheters planer etc., är alltså att se som given ur allemansrättsligt perspektiv. Det här har stora konsekvenser för friluftslandskapets kvaliteter, t.ex. tystnad och ljudbild (jfr. Karlsson, 1995). Det är med få undantag (t.ex. s.k. "stängselgenombrott") möjligt att på allemansrättslig grund hävda att landskapet skall eller inte skall nyttjas på visst sätt. Det är också landskapet självt som "berättar" för nyttjaren om möjligheter och begränsningar genom markanvändning, årstid, väder (t.ex. för eldning), sikt (t.ex. för hur nära man kan gå ett bostadshus) etc. Ett av de få exemplen på en övergripande samhällsplaneringsåtgärd som vi vill påstå går i allemansrättens anda är det generella strandskyddet som införts successivt (se Segrell, 1995) med grund i 1930-talens demokratidiskussioner kring landskapets tillgänglighet. Motiven var: "underlättande och tryggande av möjligheterna för den icke jordägande befolkningen att idka friluftsliv m.m." (SOU, 1938 No. 45, s. 13).

En av de historiska rötterna för allemansrätten är det förindustriella bondesamhällets "allmänningar" – av byn kollektivt förvaltade och nyttjade områden med skogar, sjöar, myrar etc. En viktig princip för detta nyttjande var att man definierat vem som tillhörde "alla" – alltså vilka som tillhörde byn och att man på så sätt genom byastämmans olika beslut och genom social kontroll kunde reglera nyttjandet för t.ex. bete, vedtäkt, jakt och fiske. I och med att den moderna allemansrätten etablerades så har allemansrätten generellt uppfattats som självklar för alla svenskar oberoende av om man bor i området

eller ej. – "Byn" har ansetts omfatta hela nationens yta och innevånare. När det gäller tillfälliga besök från andra länder (utländska turister) är den officiella inställningen att inga andra restriktioner finns än de som gäller för de som bor i Sverige – "byn" anses vara global. Men visst motstånd mot detta kan anas bakom diverse insändare och t.ex. överskattningen av utländska turisters missbruk av allemansrätten (Naturvårdsverket, 1994. Se också Westerlunds, 1991, förslag om att, inför EU-inträdet, begränsa allemansrätten till de boende i Sverige; samt t.ex. diskussionerna om fritidshusköpare från Tyskland, i Müller, 1997). Även om storleken på allemansrättens frirum är närmast unikt stort i Sverige, Norge och Finland (som alla har likartade men inte identiska förhållanden) så finns motsvarigheter till vår allemansrätt även i andra länder, även om de praktiska skillnaderna ofta är avsevärda (för exempel på internationell utblick se t.ex. Watkins, 1996; Cordell & Betz, 2000; Brox, 2001; Millward, 1992; Williams, 2001; Westerlund, 1996; Curry, 2001, 2002).

Förutom frågan om eventuell gruppavgränsning ("vems allemansrätt", berörd ovan) så nedanstående figur illustrera några av dagens huvudsakliga konfliktlinjer (fig. 7:2). Figuren gör en distinktion utifrån frågorna om den aktuella friluftsaktiviteten på viss plats är organiserad eller ej, respektive om den är kommersiell eller ej. I princip så ryms alla fyra kategorier i denna fyrfältare inom allemansrätten så länge som inte markägarens rimliga toleransnivå eller någon av allemansrättens avgränsningar i övrigt (se fig. 7:2) har överskridits. I och med nuvarande miljöbalk finns vissa markeringar om högra krav på organiserat och kommersiellt friluftsliv bl.a. med möjlighet att kräva anmälningsplikt (se t.ex. Sandell, 2001c).

Figur: 7:2. Allemansrättens tillämpningsområde och konfliktlinjer sett som en fyrfältsfigur konstruerad utifrån huruvida nyttjande av en viss plats eller ett visst område på allemansrättslig basis är kommersiellt respektive organiserat.

Allemansrättens ekostrategi

Sandell har tidigare gjort vissa tillämpningar av den ekostrategiska begreppsramen på allemansrätten. Dels härlett den moderna allemansrättens två historiska rötter till (i) industrisamhällets fenomen "fritids-/friluftsliv" (kopplat till en generell "funktionell specialisering" av landskapet) och till (ii) det förindustriella bysamhällets behov av olika

typer av "allmänningskonstruktioner" (kopplat till hans perspektiv "hembygdens nyttjande"; Sandell, 1997).

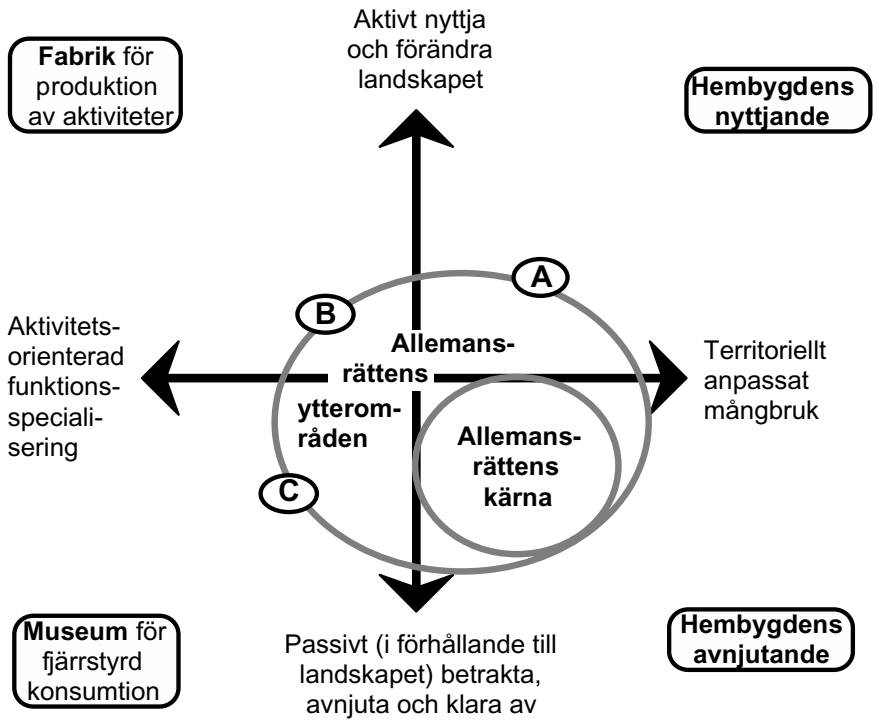

Figur 7:3. Den ekostrategiska begreppsramens tillämpning på den moderna allemansrätten, se vidare i texten (Sandell, 2001c).

Dels lokaliserat den moderna allemansrättens kärnområde till landskapsperspektivet "hembygdens avnjutande" (fig. 7:3; Sandell, 2001c). – Alltså att hela det lokala landskapet är tillgängligt så länge man dels "läser landskapet" rätt och tar de hänsyn till allemansrättens avgränsningar som berördes ovan och dels så länge det är ett "passivt" avnjutande där man inte aktivt nyttjar och påverkar landskapet.

Vi kan här också se allemansrättens ytterområden. Dessa gäller dels allemansrättens möjligheter att i viss mån aktivt nyttja landskapet ("**A**" i fig. 7:3 typ: plocka blommor, bär och svamp eller plocka ved till en lägereld) och här bör också nämnas sådant nyttjande som att i princip är ingen färdsel absolut helt "spårlös" och att det finns en gränszon mot vilken påverkan som går utöver allemansrättens toleransgränser. Dels finns den gränszon som gäller allemansrättsligt nyttjande av även specialiserade (förbättrade/uppbyggda) fjärrlandskap, position "**B**" i figuren. En viktig del i den gränslinjen är det uppbyggda landskapets möjligheter att ta betalt för sina facilititeter och där skillnaden mellan att ha möjlighet att nyttja dessa och tvånget att betala för dem inte alltid är självklar (inträden, avgifter för preparerade skidspår, vildmarkspass för kanotleder etc.). En annan aspekt på denna del av ytterområdet är förstås att när ett landskap i stor utsträckning blir en "fabrik" för produktion av vissa specificerade aktiviteter så utestängs ofta med fysisk nödvändighet mycken annan användning av området (även om det inte handlar om inträden eller

förbud). Att en jaktskyttebana eller en utförsåkningsanläggning utestänger annan aktivitet är rätt självklart, men vi känner igen konflikten också i t.ex. bullrande motorbanor (vars "påverkansområde" förstås är mycket större än det inhägnade) eller i diskussionerna om i vilken utsträckning golfbanor utestänger annan verksamhet. Slutligen har vi den del av allemansrättens ytterområde som vetter mot det museala perspektivet, "**C**" i figuren. Här kan det också i princip vara fråga om kommersiella aspekter som inträden till reservat, men mer aktuellt är olika begräsningar av tillträdet som motiveras med i vilket skick som just detta område skall bevaras, t.ex. tillträdesförbud vissa delar av året, totalt eldningsförbud, förbud mot att tälta eller tältning bara på särskilt anvisade platser.

Eventuell allemansrättslag och andra planeringsrelaterade framtidsfunderingar

Av den summariska genomgången ovan om kulturhistoria, innehåll och roll framgår förhoppningsvis att allemansrätten i mycket är beroende av att socialiseras in och man måste i konkreta landskapssituationer lära sig läsa landskapets tillgänglighet. Det här är uppenbarligen en situation som utmanas av t.ex.: ett alltmer högrörligt och mångkulturellt samhälle; en snabb utveckling när det gäller nya aktiviteter, ny utrustning och nya färdsätt i friluftslandskapet; och ett successivt ökande intresse från många håll för att kommersiellt kunna nyttja friluftslandskapens upplevelsevärden. En viktig skillnad mot Norge som för övrigt har en mycket likartad allemansrättssituation är att man där sedan 1950-talet har en särskild friluftslag som bl.a. i rätt stor utsträckning preciserar allemansrättens innehåll. Bl.a. Westerlund (1995) och Bengtsson (2002) har också särskilt diskuterat och refererat olika aspekter på en liknande juridisk precisering av den svenska allemansrätten, och även Sandell (bl.a. 2001c) har lagt fram ett antal förslag kring tänkbara preciseringar och uppdateringar av allemansrätten vilka summeras här nedan. Ur ett planeringsperspektiv är det här viktigt att komma ihåg att även om allemansrätten ofta är svårhanterlig p.g.a. sitt beroende av nyttjarnas landskapstolkning vilket kan resultera i skyddade områdens klarare planeringsförutsättningar så ligger det också ett stort planeringsvärde i att allemansrätten minskar trycket på de mer designerade friluftsområdena. Det är ju just dessa trängseleffekter som i sin tur är en av de viktigaste drivkrafterna för behovet av alltmer planering och styrning. (Till detta kommer t.ex. pedagogiska, demokratiska och folkhälsorelaterade fördelar med allemansrätten.)

Men sammantaget finns det all anledning att tro att ett osäkert rättsläge i ett område som blir alltmer fyllt av olika gruppers ambitioner, teknisk utveckling och alltmer skilda landskapsperspektiv kommer att pocka på precisering och uppdatering inför framtiden – ett arbete som självklart kräver både massiv forskningsunderbyggnad men också forskningsrelaterad uppföljning. Bara för att ge ett exempel kan nämnas att man i Skottland nyligen i samband med sin förstärkning av motsvarigheten till allemansrätt inrättat "Access Forum" för att på lokal nivå fungera som samtalsarena för tillgänglighetsfrågor – något som förefaller mycket intressant att följa för att se dess relevans för den svenska situationen. Här följer ett antal andra summariskt beskrivna allemansrättsfrågor värda att fundera vidare på inför framtiden (summerade från Sandell, 2001c).

Förslagen skall i första hand ses som ett intresse för att bättre uppmärksamma och reflektera över tänkbara möjligheter och svårigheter. Samtidigt är det viktigt att inse att strategin att "inte göra något" också är en strategi som kommer att leda till olika förändringar över tiden i ett samhälle som i övrigt på olika sätt förändras.

1. Pröva möjligheten att *specificera allemansrättens kärna i lag*. Förslagsvis något i stil med: "tillfällig vistelse och fri hänsynsfull färdsel med hjälp av egna och naturens krafter på annans mark och vatten" t.ex. i anslutning till dess nuvarande omnämnande i grundlagen. Allemansrättens omfattning och lokala tillämpning kommer alltid att vara kulturellt beroende (det är mycket av poängen) men om dess kärna är hyggligt preciserad kan dess praxis inte helt förskjutas från sitt ursprungliga innehåll utan att det går att reagera med juridisk uppbackning.

2. Försöka göra en tydligare *avgränsning från allemansrätten gentemot det organiserade och kommersiella* nyttjandet av densamma (m.a.o. det övre vänstra hörnet i figur 7:3 ovan; jfr. diskussionen ovan om avgränsning mot det kommersiella). Detta har diskuterats tidigare men inte lett till några resultat annat än miljöbalksutredningens skrivningar om t.ex. hänsyn, ev. anmälningsplikt. Det är här viktigt att se att även om mången kommersiell naturturismarrangör på kort sikt säkert skulle uppleva detta som en försämring så finns det anledning att tro att det på sikt är en överlevnadsfråga för denna bransch. Dels riskerar markägares frustration över kommersiellt nyttjande av allemansrätten att leda inte bara till konflikter (som dock åtminstone för lokalt bundna arrangörer kan bli ödesdigra). Dels finns risken att genom opinionstryck för ändrade regler så "krymps" allemansrättens friutrymme på ett för alla, också turismarrangören, mycket besvärligt sätt. Det är också viktigt för en seriös turismentreprenör att kunna erbjuda exklusivitet i konkurrensen med andra entreprenörer.

3. Det är viktigt att noggrannt följa och vid behov markera allemansrättens ställning mot alltför stora inskräkningar i samband med att de nya instrumenten för styrning genom anmälningsplikt som nu har införts. Det är inte svårt att kunna se t.ex. följande två citat som orsak till oro hos många för mycket allvarliga inskränkningar av det organiserade friluftslivet i skolor, förskolor, scouter etc. Det kan t.ex. noteras att för några år sedan diskuterades allvarligt möjligheten av generella förbud för organiserat friluftsliv under vårtiden då djur med nyfödda ungar kan störas.

> "Rent allmänt kan sägas att arrangemang av någon betydelse inte bör ske utan markägarens medgivande." (Proposition 1997/98:45 om miljöbalken, s. 302).

> "...den myndighet som utövar tillsynen /.../ får meddela föreskrifter om att det inom landet eller en del av landet alltid skall göras en anmälan för samråd i fråga om särskilda slag av verksamheter eller åtgärder som kan medföra skada på naturmiljön...." (Miljöbalken 12 kap. 6 §; SFS 1998:808).

4. Det bör göras ett seriöst forsknings- och utvecklingsarbete kring möjligheter och svårigheter med någon form av geografisk dimension av i vilken utsträckning allemansrätten är tillämpbar inom landet för en viss person eller grupp. Alltså frågan om behovet och möjligheten av att skilja på allemansrättens omfattning för de med anknytning till ett visst område och de på tillfälligt besök. Detta lämpligen i första hand med tanke på särskilt attraktiva, eller problematiska, områden för friluftsliv och turism.

5. För förslagen ovan om avgränsning mot det organiserat kommersiella och eventuell geografisk avgränsning krävs förstås att markägarna, framför allt i särskilt attraktiva områden som runt storstäder, i skärgårdar och i fjällvärlden, gör sig kollektivt "nåbara" och "förhandlingsbara" . Dels för intresserade turismentreprenörer men även för fjärrturister vid en eventuell geografisk avgräsning av allemansrätten enligt ovan. Även om detta kan innebära arbete initialt (etablera samarbetsformer, jfr. principer för fiskevårds- och jaktvårdsområden för större – helst kommunstora – områden) så bör det vara angeläget för markägarna då man på detta sätt återtar sin kontroll över landskapets kommersiella nyttjande.

6. Man bör kanske också se över möjligheten att införa skyddsområden för areella näringar (som parallell till t.ex. djurskyddsområden och till miljöbalkens möjligheter till tillståndsplikt i naturkänsliga områden enl. ovan; Jfr. t.ex. Emmelins (1997:145-149) diskussion om olika instrument för områdesregelering). Dessa skall tillåtas mycket restriktivt och vara sparsmakat avgränsade, både i tid och rum, på liknande sätt som t.ex. fågelskyddsområden där vissa platser har särskilda besöksrestriktioner under vissa perioder på året. Det här innebär i princip ett förtydligande – ett synliggörande – av de hänsynsregler som redan finns i allemansrätten.

7. Både en sådan typ av skyddsområden för areella näringar, men också många andra uttryck för ett snabbt föränderligt samhälle, gör att kartproduktionen bör ses över och inte minst dess potentiella koppling till GPS teknik, när det gäller friluftsliv och turism och kartans karaktär av "färskvara" förstärkas (t.ex. "bäst före datum!"). Idag är det t.ex. inte möjligt att på kartan se skillnad mellan ett fågelskyddsområde som gäller till den 10/7 eller ett som gäller till den 15/8. Ett bättre kartmaterial bör också kunna fungera som huvudsaklig informationskälla när det gäller markägares "nåbarhet" för kommersiella aktörer som diskuterades ovan. Ett bättre kartmaterial bör även kunna vara plattform för information som då inte så mycket behöver belasta terrängen i form av skyltar och överpedagogiska anvisningar (jfr. diskussionen om naturnära vägledning, se t.ex. Isberg, 1991; Tordsson 1993a; och Brügge m.fl. 2002).

8. Hinder för friluftsliv – speciella gruppers behov

Medan flertalet studier inom forskningen kring friluftsliv har fokuserat på individer som redan deltar i olika aktiviteter eller besöker olika områden har mindre uppmärksamhet riktats mot icke-deltagarna och icke-besökarna. Detta synes lite märkligt då kunskap om dessa grupper är central ur flera perspektiv, inte minst när det gäller att förstå mekanismerna bakom deltagande friluftsliv och olika efterfrågan på rekreationsmöjligheter (Jackson, 1988; Jackson and Scott 1999). Kunskap om olika hinder blir allt viktigare då samhället generellt och friluftslivet specifik går i en riktning mot en ökad specialisering samtidigt som inslaget av olika kulturer och subkulturer ökar. Det finns många sätt att definiera hinder inom friluftslivet, och nedanstående formulering torde fånga in några av de viktigaste perspektiven;

"A constraint to leisure is defined as anything that inhibits people's ability to participate in leisure activities, to spend more time doing so, to take advantage of leisure services, or to achieve a desired level of satisfaction" (Pigram & Jenkins, 1999; Jacksson, 1988).

Som tidigare noterats var mycket av den tidigare forskningen kring friluftsliv ofta kvantitativ och relativt deskriptiv. Detta gäller även studier som fokuserat på hinder kring friluftsliv. Studier som gjordes under 1960- och 70 talen fokuserade ofta på deltagande i fritidsaktiviteter och hur detta kunde relateras till olika socioekonomiska faktorer. I Nordamerika har flera sammanställningar gjorts över dessa studier, bland annat inom ramen för ORRRC (Outdoor Recreation Resources Review Commission), och många uppvisar ett sammanfallande mönster (Manning, 1999; Kelly, 1980; Sessons 1961) där man bland annat finner att ålder är kraftigt negativt korrelerat med deltagande i aktiviteter som kräver fysisk kondition eller uthållighet; att inkomst påverkar endast ett mindre antal aktiviteter med en "kostnadströskel"; att kön är korrelerat främst med aktiviteter som historiskt har betraktats som maskulina, t.ex. jakt; att utbildning är bara delvis korrelerat till deltagande i ett fåtal aktiviteter; och att etnicitet är kraftigt korrelerat till deltagande i ett flertal naturorienterade aktiviteter.

En slutsats från dessa studier var att socioekonomiska faktorer visserligen kan vara starkt korrelerade till deltagande i specifika aktiviteter men att de ofta har en begränsad förklaringsgrad när det gäller deltagande i friluftsliv mer generellt. Detta kom att föranleda ett ökat intresse för kulturella aspekter och dess betydelse för deltagande (Burch, 1970), inte minst i den mångkulturella USA. Denna forskning har bland annat visat på socialgruppens betydelse för deltagande och motivation, både vid själva utövandet av aktiviteten och i större sammanhang genom sociala nätverk etc. (Burch, 1964; Schuett, 1995; Stokowski & Lee, 1991). Ytterligare en betydelsefull faktor i socialiseringsprocessen är individens uppväxtmiljö. Flera studier har funnit att exponering för olika friluftsaktiviteter i unga år är positivt korrelerat med deltagande när man blir äldre (Kelly, 1974; Manning, 1999; McGuire et al., 1987).

Etnicitet och genus

Två områden som speciellt har studerats är vilken roll etnicitet och genus har för deltagande i friluftsliv. Studier från Nordamerika har framför allt jämfört den vita befolkningens rekreationsvanor med olika minoriteter (afrikaner, sydamerikaner) och funnit att de senare deltar i mindre utsträckning i vad som kan betecknas som traditionella friluftslivsaktiviteter (Manning, 1999). Bland annat visar dessa studier att minoritetsgrupper generellt söker sig till mer tillrättalagda och urbana rekreationsmiljöer i större grupper närmare bostaden. På frågan varför det föreligger skillnader i rekreationsvanor mellan olika etniciteter har tre teorier lyfts fram (Washburne, 1978; West 1989);

1. att minoritetsgrupper har ekonomiska nackdelar genom diskriminering (maginalitetsteorin)
2. att skillnader i rekreationsvanor beror på olika sub-kulturella värderingar (etnicitetsteorin)
3. att minoritetsgrupper upplever personell eller institutionell diskriminering som hindrar deras deltagande i friluftsaktiviteter

Studier som testat dessa teorier bekräftar att de alla har relevans (Manning, 1999), men att sambanden mellan friluftsliv och olika sub-kulturella faktorer är mycket komplexa och endast kan förstås genom att ta hänsyn till flera olika parametrar (McDonald & Hutchinson, 1986; West, 1989; Johnsson et al., 1998). Bilden grumlas ytterligare av att många olika forskningsmetoder har använts för att studera etnicitet inom friluftsliv vilket gör det svårt att jämföra resultat mellan olika studier. Manning (1999) konstaterar också att beroende på vilken av ovanstående teorier som är giltig kommer åtgärderna att se olika ut för att komma till rätt med problemen. Om exempelvis minoritetsgrupper har ekonomiska nackdelar kan en metod vara att subventionera deltagande i friluftsliv, medan skillnader i rekreationsvanor orsakade av kulturella värderingar snarare innebär att service och infrastruktur kring rekreationsområden ska utformas på ett sätt som passar dessa värderingar.

Det senare perspektivet reser den mer övergripande frågan kring vilka normer som gäller i samhället då vi definierar vad friluftsliv är och vilka aktiviteter människor förväntas delta i (jfr. de inledande kapitlens beskrivning av friluftslivets framväxt och definitioner). Detta med betydelsen av samhällets normer är sannolikt också en orsak bakom en så påtaglig fråga som problematiken kring överskattning när det gäller kvantitativa mått på allmänhetens deltagande i friluftsliv. Detta enligt det rätt rimliga antagandet att många har en tendens att överskatta sitt deltagande i aktiviteter som av samhällsnormen lyfts fram som eftersträvansvärda – och på ett liknande sätt kan tendera att underskatta sitt deltagande i sådant som lyfts fram som negativt (jfr. friluftsliv och alkoholkonsumtion). I en studie av friluftsengagerade (medlemmar i friluftsorganisationer) uppgav dessa t.ex. lägre friluftsaktivitet än SCBs mått för allmänheten (Sandell, 1996a). En förklaring kan vara att SCBs fråga "övertolkats" av dess respondenter i den bemärkelsen att man mera indikerat en ambition att vara ute – i enlighet med den allmänt positiva kulturella "laddning" som friluftsliv har – än i vilken utsträckning man faktiskt varit det. En sådan överskattningstendens kan nog hållas tillbaka i en mer koncentrerad undersökning där man vet att man också senare kan komma att bli personligt intervjuad

mer i detalj (som i Sandell, 1996a). En tolkning i denna riktning stöds t.ex. av Kardell (1985:1) som skriver att "årslånga kontroller ute i skogen avslöjade dock att de tillfrågade överskattat sitt friluftsutnyttjande 4-7 gånger" jämfört med SCBs siffror. Se även senare studier av Kardell & Lindhagen (1995) som pekar i samma riktning. Det bör dock poängteras att även om detta förstås är ett problem om man anser att uppgivna siffror är faktiska siffror så är den underliggande uppskattningen och intresset för friluftsliv ett viktigt faktum i sig. Vi kan t.ex. jämföra med opinionsundersökningar, betalningsviljeundersökningar och demokratiska processer som just har den typen av viljeyttringar som underlag för t.ex. samhällsplanering.

Från forskningen kring genusperspektiv har flera paralleller till den om etnicitet. Här kan två generella slutsatser dras; dels att likheterna mellan könen ofta är mer påfallande än olikheterna, dels att skillnader i deltagande framför allt kan hänföras till mer ansträngande aktiviteter eller aktiviteter som av tradition har varit maskulina, t.ex. jakt, fiske och vildmarksliv (Christensen et al., 1986; Hartman & Cordell 1989; Roggenbuck & Lucas, 1987). Senare forskning har sökt efter förklaringar till de skillnader man funnit mellan män och kvinnor utifrån olika förklaringsmodeller; 1) att fritid som koncept är mindre passande för kvinnor än män, 2 att den traditionella dikotomin mellan arbete och fritid passar sämre för kvinnor, 3) att det finns kulturella skillnader mellan könen som kan förklara skillnader i rekreationsvanor, och 4) att kvinnor generellt är med hindrade att delta i fritidsaktiviteter än män bland annat på grund av ett större familjeansvar (Manning, 1999). Det senare perspektivet leder oss in i en forskningsgenre som mer principiellt har studerat hur olika hinder påverkar deltagande i aktiviteter inom friluftslivet.

Det är svårt att avgränsa den forskning som explicit handlar om hinder. På sätt och vis kan man betrakta all forskning som fokuserar på exempelvis ålder, kön eller etnicitet i relation till friluftsliv tillhörande denna kategori. Men sedan mitten av 1980-talet har försök gjorts att utveckla mer speciella teorier som förklarar varför människor inte deltar i olika fritidsaktiviteter (Jackson, 1988; Jackson 2000; Jackson & Scott, 1999). Utvecklingen kan dels ses som en naturlig vidareutveckling av de mer deskriptiva studierna, men kanske också mot bakgrund av de begränsningar som olika s.k. "rationella beslutsmodeller" visat i dessa sammanhang (Desbarats, 1983). Man kan i sammanhanget notera att inom den ekonomiska teorin utgör budgetrestriktionen – d.v.s. individens tillgängliga resurser – ett alldeles uppenbart hinder som varit föremål för forskning i över ett sekel.

En modell över hinder för friluftsliv

Tre arbeten är centrala för utvecklingen av teorin kring hinder. I en studie av Crawford and Godbey (1987) identifierades tre typer av hinder; intra-personella, inter-personella och strukturella (se figur 8:1). Dessa integrerades av Crawford et al. (1991) i en hierarkisk modell följt av en artikel av Jackson et al. (1993) där man utvecklade ett antal hypoteser om hur människor övervinner de olika hindren. I det senare arbetet pekar man bland annat på motivationens betydelse, dvs. att individer som har hög motivation för att delta har lättare att övervinna eventuella hinder. Därmed kom också teorin kring hinder att knyta an till ett betydligt bredare fält inom friluftsforskningen med fokus på individens motivation.

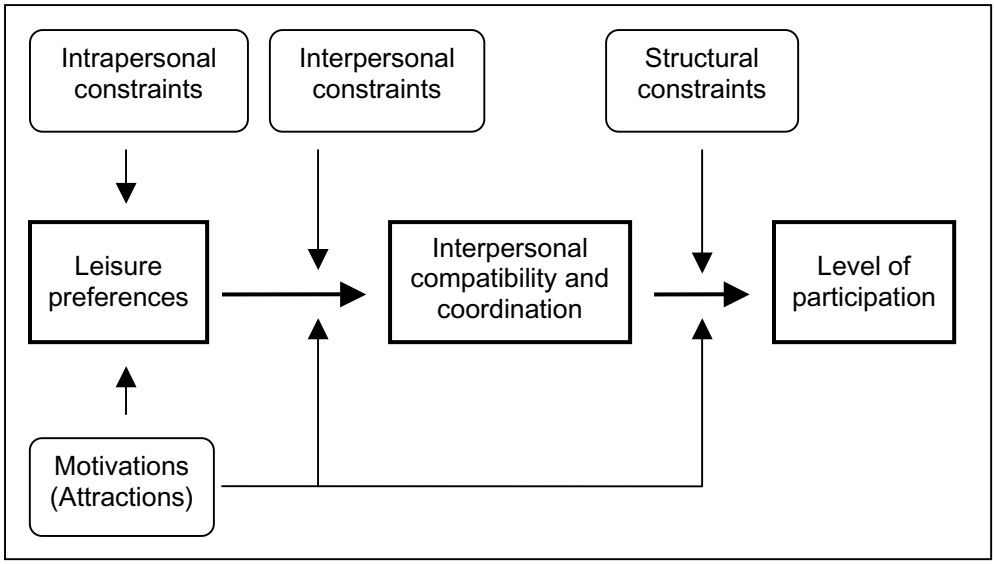

Figur 8:1. En hierarkisk modell över hinder för friluftsliv. (Efter Jackson E. L, Crawford, D. W. and Godbey, G. 1993. Negotiation of Leisure Constraints. Leisure Studies. 15, p. 9.)

Intra-personella hinder definieras som psykologiska tillstånd som påverkar individens preferenser för exempelvis en friluftsaktivitet. Det kan vara faktorer som stress, oro, hälsa, attityder, självbild eller upplevd erfarenhet. Inter-personella hinder relateras till sociala kontakter med andra människor, exempelvis förekomsten av vänner och bekanta som påverkar den egna möjligheten att utöva en viss aktivitet. Ett uppenbart exempel är tennis som kräver åtminstone en partner, saknas en sådan finns alltså ett hinder. De strukturella hindren omfattar många av de faktorer som traditionellt brukar förknippas med hinder som exempelvis låg inkomst, tillgänglig tid och fysisk tillgänglighet. Deltagande i exempelvis en friluftsaktivitet ska enligt teorin ovan vara en process där individen övervinner de tre typerna av hinder (Crawford and Godbey 1987; Jackson 1988; Crawford et al. 1991; Jackson et al. 1993). Resultat från praktiska tillämpningar är emellertid blandade. Höga kostnader och dålig hälsa har i flera studier varit relaterat till ett lägre deltagande (Jackson 2000; Kay and Jackson 1991; Shaw et al. 1991; Williams and Frigion 2000. Williams and Lattey (1994) fann att utförsåkning har en tydlig inter-personell dimension då individer som var mindre benägna att börja med skidåkning hade färre vänner och familjemedlemmar som var aktiva skidåkare. Det finns emellertid ett antal studier som tvärt emot vad teorin säger visar på ett högre deltagande hos individer som rapporterar högre grad av hinder (Bialeschki and Henderson 1988; Jackson et al. 1993; Kay and Jackson 1991; Shaw et al. 1991; Alexandris and Carroll 1997). Detta har förklarats med att dessa motsägelsefulla individer i själva verket är mer motiverade att delta och att eventuella hinder därmed i högre utsträckning övervinns. Forskningen på området är idag delvis inriktad på att försöka förstå dessa processer.

Exempel på tillämpande studier kring hinderproblematiken, varav flertalet har bygger på ovan nämnda teoribildning, återfinns inom skidåkning (Gilbert and Hudson 2000; Heberlein och Fredman, 2003; Hudson 2000; Hudson and Gilbert 1999; Williams and Fidgeon 2000; Williams and Lattey 1994), sportfiske (Aas 1995), vandring (Bialeschki and Henderson, 1988; Heberlein och Fredman 2003) och turistresor (Blazey 1987;

Fleischer and Pizam 2002; Haukeland 1990). Mycket av den teoretiska utvecklingen kring hinderproblematiken har gjorts inom socialpsykologin och idag utgör området närmast en egen genre inom den internationella fritidsforskningen.

Forskning kring hinder i Sverige

I Sverige har forskningen kring hinder inom friluftslivet, i likhet med den internationella litteraturen, till stor del hämtats från det bredare fältet fritidsforskning. Under framför allt 1980-talet producerades flera studier av den s.k. Norlinggruppen vid Göteborgs universitet med fokus på förutsättningar och hinder inom fritiden, bland annat hos befolkningen i Göteborgs och Karlskogas kommuner (Norling, 1983 och 1985; Norling & Gunnarsson, 1994). Vid detta tillfälle konstaterar man bland annat att det saknas bra material som handlar om hinder i såväl den svenska som utländska litteraturen. Karaktäristiskt för Norlings forskning är att den avser olika hinder som påverkar möjligheter att utnyttja fritiden på önskat sätt mer generellt och är alltså inte fokuserad på deltagande i specifika aktiviteter relaterat till exempelvis friluftsliv eller turism. De hinder man identifierar är (i fallande betydelse); psykologiska, trötthet, familjesituation, kostnader, avstånd, brist på anläggningar, handikapp och ålder. Enstaka hinder har sällan någon större effekt på hur nöjd en individ är med sin fritid utan det är först när flera hinder samverkar som det får en påtaglig effekt på andelen som säger sig vara missnöjda med sin fritid. Resultaten visar att flertalet hinder fungerar lika för män och kvinnor, men att yngre och medelålders kvinnor i högre grad upplever trötthet, psykologiska hinder och avstånd jämfört med män. Främsta hindret för yngre personer är ekonomiska faktorer och för äldre ålder, handikapp och psykologiska hinder. Småbarnsföräldrar, personer med lite fritid och invandrare identifieras i materialet som speciellt hindrade. I analysen av materialet konstaterar man vidare att olika hinders effekt är svår att uppskatta, men att den hänger samman med individens motiv. För att undanröja olika hinder behövs således kunskap även om behov (fysiska, sociala och psykiska) och motivation (inre och yttre) för deltagande i fritidsaktiviteter.

Flera av resultaten ovan finns också refererade i den turist- och rekreationspolitiska utredningen från 1983 (SOU 1983:45). Här kommer emellertid även turismen (fjärrekreation) med i analysen där man identifierar låg inkomst som ett hinder att företa semesterresor eller skaffa fritidshus. Även här betonas särskilt betydelsen av psykologiska och sociala hinder. Man identifierar fyra särskilt viktiga "institutioner" – familjen, förskolan, skolan och föreningslivet – som har betydelse för motivationen och därmed möjligheten att undanröja många hinder. Utredningen betonar att barnfamiljernas ekonomiska och tidsmässiga resurser för turism och friluftsliv är oacceptabelt små i jämförelse med andra grupper, och att samhället måste finna former för att undanröja dessa hinder. Ytterligare en grupp som behöver särskilt stöd för att övervinna hinder är handikappade. I utredningen konstaterar man att möjligheterna att någon form av friluftsliv som passar den enskilde individen är goda och att begränsningar hänför sig till framför allt tillgång på mark och vatten samt konflikter mellan dels olika friluftsaktiviteter, dels frilufts- respektive markägarintressen. Utredningen intar också i den tidens anda en skeptisk hållning till

kommersialiseringen av friluftslivet i form av dyr utrustning vilket man menar kan utgöra ett hinder för olika grupper att delta i vissa aktiviteter.

En studie kring hinder publicerad på senare tid i Sverige är den ovan citerade analysen av hinder inom svensk fjällturism (Heberlein & Fredman 2003). Resultaten visar att låg inkomst utgör ett hinder för besök i fjällen bland utförsåkare medan nämnda grupp har en tydlig inter-personell dimension. Deltagande i resor till andra platser tycks snarare utgöra ett komplement än ett substitut till skidåkning i fjällen. Betydligt färre hinder identifierades för fjällvandrarna, men för båda grupperna fann man att en stark platsanknytning till fjällen (och bland skidåkarna även en hög grad av aktivitetsanknytning) bidrog till att övervinna förekomst av hinder för besök i fjällen. I analysen av fjällvandrarna finner Heberlein och Fredman i likhet med Norling (1985) att individer med färre fritidsintressen är mindre benägna att företa mer långväga semesterresor. Hinder av mer strukturell karaktär för turismen finns redovisade i SOU (1990:103) "Turism i Norrbotten" där man identifierar bland annat långt avstånd, infrastruktur och splittrade insatser som hinder för att utveckla turismen det nordligaste länet.

9. Det organiserade friluftslivet från ideella aktiviteter till naturturism

Introduktion

I denna rapports inledande kapitel så nämndes en del om friluftsorganisationers etablering och verksamhet och där gavs ett större antal referenser till forskning inom detta fält. Därför skall den typen av information inte upprepas här utan nu kommer vi att fokusera på nutidsfrågor; allt med syfte att utgöra ett underlag för diskussionen av framtida forskningsbehov. Det bör också noteras att även om det "icke-organiserade" kommer att vara med som en kategori nedan – då just samspelet mellan det organiserade och icke-organiserade är viktigt – så tar vi i denna rapport generellt utgångspunkt i vad samhället (i termer av politisk styrning och myndighetsutövning; f.f.a. Naturvårdsverket) uppfattar som skäl för planering för friluftsliv, inkl. olika typer av stöd till organiserat friluftsliv och naturturism. Till detta kommer förstås alla de värden som individer, familjer, entreprenörer etc. kan uppfatta som viktiga skäl för friluftsliv, men som inte primärt blir en del i underlaget för samhällets ambitioner på området (för dessa perspektiv se t.ex. internationell forskningsöversikt av Sandell i rapporten (Schantz & Silvander, 2004). Men i mycket stor utsträckning så sammanfaller förstås (förhoppningsvis) individers motiv och samhällets ambitioner när det gäller planering för friluftsliv.

Stor bredd och mångfald

När det av regeringen tillsatta "Friluftsrådet" (placerat vid Naturvårdsverket) våren 2004 kallade till "tankesmedja" om friluftsliv så upptog deras inbjudningslista under rubriken "Friluftsorganisationer" inte mindre än 38 stycken. Det här stora antalet visar inte bara på friluftslivets breda organisering utan förstås också på svårigheterna att på ett självklart sätt avgränsa gruppen. Här fanns inte bara sådana som t.ex. Friluftsfrämjandet och Fältbiologerna utan också t.ex. Den nya bygderörelsen och Friskis och Svettis. Och även om vi då å ena sidan räknar både FRISAM (Friluftsorganisationer i samverkan) liksom dess olika medlemsförbund så döljer sig t.ex. å andra sidan inte mindre än fem scoutförbund under rubriken Svenska Scoutrådet.

Om vi fortsätter att använda Friluftsrådets inbjudan som illustration kan vi vidare konstatera att man bl.a. identifierade 12 myndigheter (t.ex. Boverket, Fiskeriverket, Jordbruksverket, Konsumentverket, Myndigheten för skolutveckling, Skogsstyrelsen) och 11 intresseorganisationer (f.f.a. friluftsstiftelserna). Sammanfattningsvis är det uppenbart

att friluftslivets organisationer och friluftslivets organisering är ett mycket brett och mångfasetterat område.

Förslag på huvudgrupper

Att något mer i detalj gå igenom alla dessa organisationer med verksamhet, medlemsutveckling, rekryteringsgrund etc. kräver förstås en egen rapport och vi kommer här i stället att argumentera för en övergripande gruppering och ge några illustrerande exemplifieringar. Följande fyrindelning tror vi är ett lämpligt sätt att strukturera friluftslivet och dess organisationer:

- det icke-organiserade (det spontana, typ individ-, vängrupps- eller famljebaserat),
- det ideellt/idéburet organiserade (typ scouter och Friluftsfrämjande; FRISAM);
- det offentligt organiserade (typ friluftsstiftelser, skola och barnomsorg);
- det kommersiellt organiserade (typ naturturism, entreprenörer och branschorganisationer).

När det gäller det icke-organiserade (spontana) friluftslivet kan vi t.ex. använda SCBs s.k. friluftsindex, vilket bör fånga både det organiserade och det icke-organiserade friluftslivet och som använts för analys av utvecklingen under perioden 1976 till 1990-91. Då kan vi notera att efter en viss ökning av friluftsaktiviteten från mitten av 1970-talet till början av 1980-talet så har sedan under 1980-talet "friluftsaktiviteterna minskat något bland de yngre, medan de i stället fortsatt öka för dem mellan 45 och 74 år" (SCB, 1993b:66). Den här ökningen bland de äldre är också något som återkommer i den senare sammanställningen från SCB (2004). Med hjälp av detta friluftsindex (SCB, 1993b) kan också noteras att storstadsungdom verkar vara den kategori där friluftsaktiviteterna framför allt har avtagit. När det gäller det organiserade friluftslivet kan vi t.ex. notera att FRISAM (Friluftsorganisationer i samverkan) beräknar att man hade totalt 1,7 miljoner medlemmar 2003 (Silvander, pers. kom. 2004) vilket förstås är ytterligare en indikation på den helt centrala roll som friluftsliv i olika former har för mycket stora grupper av befolkningen .

När det gäller de idéburna organisationerna så kommenterades inledningsvis i detta kapitel det stora antalet tänkbara organisationer som kan räknas som relevanta när det gäller friluftsliv. Ser vi till de som är organiserade FRISAM (Friluftsorganisationer i samverkan) så kan vi konstatera att det är 18 organisationer och dess största organisationer (mätt som antalet medlemmar per den 31/12-02; Silvander, pers. kom. 2004) är följande:

Svenska Turistföreningen	338 000
Svenska Kennelklubben	284 000
Svenska Jägareförbundet	190 000
Motionsidrottsförbundet Korpen	143 000
Svenska Båtunionen	141 000
Svenska Scoutrådet	110 000

Friluftsfrämjandet	106 000
Svenska Orienteringsförbundet	104 000

FRISAM anger som sin huvudinriktning att man: (i) är företrädare för friluftsfrågor mot regering, riksdag och myndigheter; (ii) vill öka friluftslivets "status" i samhället; (iii) att man arbetar med den långsiktiga finansieringen av friluftsorganisationer; och (iv) att man värnar allemsrätten.

Ser vi till medlemsutvecklingen över tid så kan vi först konstatera en uppgång under de allra senaste åren för FRISAMs medlemsorganisationer, vars nuvarande redovisning dock börjar så sent som 1998 då man hade 1,65 miljoner. År 2000 var man nere i 1,55 för att sedan år 2002 vara uppe på ungefär 1998 års nivå igen. För år 2003 så säger prognosen att man kommer att vara 1,7 miljoner medlemmar sammantaget i FRISAMs medlemsförbund (Silvander, pers. kom. 2004). Om vi ser till ett litet längre tidsperspektiv för några centrala organisationer så är det dock en konstant eller fallande utveckling efter en uppgång fram till 1980-1990 talen, som följande tabell visar.

Medlemstal i tusental; uppgifter från organisationerna

Organisation	1963	1973	1983	1993	2000	2001	2002	2003
SNF (ej med i FRISAM)	25	48	87	194	128	143	166	170
STF	213	205	277	325	305	329	337	331
Friluftsfrämjandet	31	140	225	139	101	104	106	109
Svenska Scoutförbundet	75	94	88	84	68	66	66	65

(1963 avser år 1961, hämtad i Puke, 1982:92)

När det gäller det *offentligt organiserade* friluftslivet så ligger det nära till hands att i första hand identifiera två huvudkategorier. Dels det som sker inom skola och barnomsorg och där de verksamma i viss utsträckning är organiserade i intressesammanslutningar som: Naturskoleföreningen; Nätverket för skolans uterum; Skogen i skolan; och Svensk Lägerskoleförening (se vidare t.ex. Sundberg & Öhman, 2000). Ett intressant och fortfarande mycket aktuellt exempel på det offentliga engagemanget för allmänhetens naturkontakt på fritiden är "Sveriges stiftelser för naturvård och friluftsliv". Det finns idag mellan 6 och 8 sådana stiftelser [11], de ägs av landsting och kommuner i samverkan och de bildades framför allt under 1960- och 1970-talen (Skärgårdstiftelsen i Stockholm startade dock 1959). Idag är den här typen av stiftelser verksamma i följande områden i Sverige: Skåne, Västkusten, Östergötland, Örebro, Västerås, Uppland, Stockholms skärgård och Västernorrland. Sitt gemensamma uppdrag beskriver man så här:

> "Vi är en brygga mellan människors önskemål om ett rikt friluftsliv – och en naturvård som både skyddar naturen för sin egen skull och gör den tillgänglig på ett riktigt sätt för männskor. Vi är också en brygga för positiv samverkan mellan statens naturvårdsorgan och kommunerna och mellan naturvård och friluftsliv." (Statens stöd... 1999:35).

Utan att lägga någon värdering i detta bör formuleringen "på ett riktigt sätt" noteras i uppdraget ovan – ett perspektiv på allmänhetens landskapsrelation som rimligen kan

[11] Antelt beror av vilka kriterier som används

tolkas som ett uttryck för den kombination av socialt engagemang och planeringstro med rötter i 1960- och 1970-talen, och bör ses som ett uttryck för en normativ friluftssyn i linje med diskussionen i kapitel tre. Dessa stiftelser köper in mark för friluftsliv och naturvård och ger bidrag till inköp och säkerställande av områden. En viktig del är att planera och vårda naturreservat, friluftsområden och vandringsleder. Kopplat till detta är ofta en annan huvuduppgift nämligen att ta tillvara och sprida kunskap om gamla kulturmiljöer, liksom att informera om natur, naturvård och friluftsliv (bl.a. allemansrätten).

Som intressant övergång till det *kommersiellt organiserade* kan vi nämna den på många sätt mycket illustrativa glidning som friluftsstiftelsen Ångermanlandskommittén och Mitt Sverige Turism genomgått under 1900-talets senare decennier från regional orienterat arbete för bredd och att överkomma hinder för friluftsliv till att marknadsföra regionens turismvärden på en extern marknad (Sandell, 2002; se vidare hänvisning till hinderdiskussionen i föregående kapitel). När det gäller det kommersiellt organiserade så bör vi också notera de branschorganisationer som här kan vara aktuella, t.ex. "Naturens Bästa" för ekoturismmärkning.

Trender och förändring?

När idéburna rörelser generellt tappar mark så finns det naturligtvis en logik i att detta också gäller friluftslivets idéburna organisationer. När samtidigt allmänhetens friluftsliv över tiden ser ut att stagnera eller sjunka både i Sverige och på andra håll (t.ex. Gray et.al., 2003) så måste man naturligtvis utifrån friluftslivets perspektiv ställa sig ett antal frågor t.ex.:

- Fångar traditionella mått som t.ex. "strövat i skog och mark, t.ex. för att titta på naturen, plocka svamp och bär" (SCB, t.ex. 1993b) i tillräcklig grad dagens friluftsvanor, t.ex. bland yngre (jfr. "lajv", "multisport" etc.)?
- Vilken betydelse för friluftslivet har den generella tendensen till en uppgradering av det indviduella och oorganiserade i förhållande till det kollektiva och organiserade som man anser sig kunna iakta på olika håll (Sandell, 2000a)?
- I vilken utsträckning är det nödvändigt och möjligt för det traditionella organiserade friluftslivet (idéburet och offentligt) att svara upp mot de generella strömningarna mot individualisering och diversifiering med sin allt bredare skala av aktiviteter? När det gäller det kommersiellt organiserade så kan förstås hävdas att det i någon bemärkelse är "självmarkerande" i form av bättre eller sämre lönsamhet. Men i alla fallen (idéburet, offentligt och kommersiellt organiserat) så finns sannolikt anledning att reflektera över de offentliga medlens användning i en föränderlig situation.

Samspel, friluftskarriärer och överlappningar?

Här nedan skisseras några tentativa principiella men alternativa förslag (A-D) på tänkbara samspel mellan olika typer av friluftsorganisationer och organiserat friluftsliv:

- A: ett stor mått av överlappning; m.a.o. i stor utsträckning en friluftskultur där det mera är en tillfällighet var man lägger sitt engagemang och eventuella medlemskap;
- B: några huvudgrupper som inom sig men inte mellan sig har relativt stor överlappning;
- C: en återkommande succession, "karriär", där många börjar inom vissa organisationer/organisationsformer för att sedan gå vidare till andra i ett återkommande mönster;
- D: ett stort antal relativt åtskilda grupperingar som har mycket lite överlappning och övergångar mellan sig.

Det är förstås uppenbart att den här typen av mönster har en mycket stor betydelse för utformningen av friluftsplanering och samhälleligt stöd till friluftsliv. Det hävdas t.ex. inte sällan betydelsen av en sorts "friluftskarriär" som leder till positiva effekter i ett antal led och för ett antal samhällsintressen. Ungefär enligt principen att:

(i) grundläggande friluftsvana och intresse etableras genom t.ex. I Ur och Skur dagis eller scouterna, som sedan;
(ii) puffar på familjens friluftsliv som blir en viktig del i folkhälsan och;
(iii) ger en viktig kompetensbas för skolans utomhuspedagogiska verksamhet och sedan bl.a.;
(iv) "slantar av sig" i form av naturturismdeltagande (i stället för solsemester söderut), konsumtion av utrustning och media med inriktning mot friluftsliv och natur och samtidigt;
(v) blir en viktig del i det demokratiska underlaget för Naturvårdsverkets och andras naturvårds- och miljöarbete som yttrar sig bl.a. i form av skatteuttag, områdessäkring och div. miljöåtgärder som på olika sätt ingriper i vardagstillvaron.

Men vad vet vi om dessa samspel? Exempelvis:

- vilken betydelse har friluftsföreningsvana för naturturismdeltagande?
- vilken betydelse har friluftsverksamhet för inställningen till offentlig miljöpolitik?
- vilken betydelse har friluftsvana på familjebasis respektive i ideella organisationer för skolans uteverksamhet (nödvändig kompetensbas och motivationsförankring bland eleverna; eller förstärkning av subgrupperingar och långsiktig utdefiniering av de som inte har denna bakgrund...)?
- i vilken utsträckning når det organiserade friluftslivet de icke friluftsengagerade genom nyrekrytering utanför friluftsleden (och i så fall i vilken utsträckning gäller detta företrädesvis vissa typer av organisationer, aktiviteter etc.)?

Vårt intryck är att den här typen av samband är mycket viktiga samtidigt som att vi inte vet mycket om dessa. Eller annorlunda uttryckt; om samhället med offentliga medel skall stödja ökad rekrytering till friluftsliv, i vilken utsträckning kan man genom att prioritera vissa typer av organisationer och organiserat friluftsliv respektive det icke-organiserade styra vilka grupper som nås och till vilken typ av friluftsliv (landskapsval, aktiviteter etc.)? Något som i sin tur förstås hänger ihop med t.ex. olika pedagogiska, miljörelaterade, ekonomiska och hälsorelaterade effekter.

10. Friluftsliv och miljöpåverkan

Några inledande anmärkningar och avgränsningar.

I detta avsnitt behandlar vi kortfattat och översiktligt friluftslivets och i viss utsträckning turismens miljöpåverkan. Beroendet av miljökvaliteter tas i huvudsak upp i andra avsnitt – se kap 7 – även om vissa återkopplingar mellan påverkan och beroende görs här.

Inledningsvis finns anledning att göra några principiella påpekanden. För det första vikten av tydlighet när det gäller systemgränser, framförallt beträffande miljöeffekterna av transporter. Det är viktigt att vara tydlig när det gäller om transporterna ingår i den miljöpåverkan som diskuteras (Emmelin 1999). Risken både för att transporternas miljöpåverkan utelämnas och för att de dubbelräknas dvs. bokförs både i transportsystemet och turismen föreligger. Inte sällan tycks miljöpåverkan från turismen begränsas till påverkan på destinationen (Emmelin 1997). Om ekoturism, med de speciella anspråken på miljövänlighet som görs, ses frikopplat från resandet blir bedömningen en annan än om resan till destinationen räknas in.

För det andra bör två begrepp skiljas åt: de rent vetenskapligt beskrivbara miljöeffekterna av verksamhet och en värdering av betydelsen av dessa effekter i förhållande till nyttan av verksamheten. Detta är miljökonsekvensbedömningens kärna. (Munn, 1979; Emmelin, 1996). Ett speciellt problem finns i turismen då statistiken blandar olika former av resande. När miljöeffekter av turism diskuteras är det därför viktigt att inte blanda samman effekterna av olika typer av resande. Affärsresande, kurser och konferenser osv har andra miljöeffekter på destinationen än charterturismen, natur- och kulturturism och detta har betydelse när miljöpåverkan skall vägas mot andra faktorer som samhällsnytta och individuellt utbyte.

För det tredje är det väsentligt att hålla substitutionsproblemet i minnet. Om tidsanvändning och konsumtionsutrymme inriktas på något annat än friluftsliv uppstår andra miljöeffekter i andra sektorer. Det är t.ex. ett problem i transportsektorn att minskad bilanvändning för arbetsresor inte sällan uppvägs av ökad fritidsanvändning.

Turism är i egenskap av en näring underställd de generella miljökrav, krav på hänsyn och krav på kunskap som finns i miljöbalken liksom specifika sådana som följer av regelverk om avfall, utsläpp, hygien osv eller ändamålsenlighet, hushållning med naturresurser och annat som ingår i prövning enligt plan- och bygglagen. Förhållandena för individuellt eller organiserat friluftsliv och planering för är mera komplicerade. Tillstånd kan krävas för större arrangemang, krav på MKB finns för ingrepp i Natura 2000-områden, detaljplanering enligt PBL kan medföra krav på MKB, kommunal översiktsplan ställer ospecificerade krav på konsekvensbedömning som alltså också kan vara aktuella för friluftslivsmoment i planen etc. Endast fasta anläggningar för friluftsliv behandlas någorlunda likartat med turismens anläggningar, dock med skillnader som följer av regleringen av näringsverksamhet i vissa avseenden kan vara annorlunda. Frågeställningar runt allemansrätt och olika former av arrangemang diskuteras i kap- 7.

Vi skall här översiktligt ta upp några frågor om miljöeffekter som framstår som intressanta och viktiga för vår specifika frågeställning: planering av natur för friluftsliv.

Friluftslivets och turismens miljöpåverkan sker i två grova kategorier [12]. Dels miljöpåverkan av transporter till området/destinationen liksom påverkan genom investeringar i utrustning, infrastruktur osv för transporterna dels direkt in situ genom aktiviteter, anläggningar osv samt genom anläggningsarbeten förknippade med verksamhetens egen infrastrukturuppbyggnad, investeringar, skötsel och underhåll osv. Inom utredningar om turism förefaller finnas en viss ambivalens till att inkludera resandets miljöpåverkan och en önskan om att koncentrera miljöfokus till åtgärder på destinationen. Ansatser till en systemsyn på resa och aktivitet på destinationen finns dock, både i praktiken och i litteraturen (Eddington & Eddington, 1986; Emmelin, 1999; McCool & Moisey 2001).

Att minska miljöpåverkan från transporter till besöksmål och friluftsområden har varit viktiga argument tillsammans med tillgänglighet för tätortsnära rekreationsområden, anläggningar för friluftsliv i anslutning till bostadsområden, planering av kollektivtrafik till viktiga rekreationsområden och anläggningar. Trots betydelsen av att minska resande eller energi- och miljöeffektivisera genom kollektivtransport är det svårt att finna regelrätta undersökningar av dessa faktorer i planering eller studier av effekterna av olika planering; allmänna studier av t.ex. energianvändningens beroende av tätorts- och utbyggnadsmönster finns dock (Naess, 2002, 1999). Den miljömässiga betydelsen av väl belägna friluftsområden för daglig eller veckorekreation har studerats med energianalys (Emmelin & Wiman 1977).

Påverkan från anläggningar

Internationellt har miljöpåverkan från anläggningar i form av utsläpp, anspråk på mark osv liksom de negativa socio-ekonomiska och kulturella effekterna fått betydande uppmärksamhet. Inom vissa områden i världen är en snabb och okontrollerad utbyggnad av turismen ett av de stora miljöhoten t.ex. i många tropiska kustområden. Uppmärksamhet har också riktats mot och föranlett reglering i Arktis och Antarktis (Hall & Johnson, 1995; Johnston & Twynam, 2001; Kaltenborn & Emmelin, 1993). Miljöpåverkan av anläggningar, infrastruktur osv. är ett planerings och tillståndsproblem som är reglerat på liknande sätt som annan närings- och utbyggnadsverksamhet. Problemen förefaller dock ha fått mindre uppmärksamhet än tidigare då de utgjorde en av kärnfrågorna i den fysiska riksplaneringen, möjligen med undantag för fritidsbebyggelsens problem, särskilt i kustområdena (Boverket, 1996b)

Påverkan från anläggningar ligger utanför vårt uppdrag men utgör ett viktigt område att i planering väga samman med andra effekter, både när det gäller turism och rekreationsanläggningar av annat slag.

[12] En distinktion mellan en allmän term ”miljöpåverkan” och de mera specifika ”effekt” och ”konsekvens” är av betydelse för precisionen i diskussioner om miljöpåverkan. När det gäller ”effekt” avses sådana följder som är vetenskapligt påvisbara genom t.ex. statistiska samband eller kausal förklaring medan ”miljökonsekvens” avser sådana effekter som också genom någon värdering bedöms som betydelsefulla; skillnaden svarar mot distinktionen mellan ”effect” och termen ”impact” i betydelsen ”significant effect” i den internationella MKB-litteraturen (Emmelin 1996). Distinktionen finns antydd men inte logiskt fullföljd i t.ex. ”Boken om MKB” (Boverket mfl. 1996) och implicit i Miljöbalkens begrepp ”betydande miljöpåverkan”. Ingendera termen innebär med nödvändighet ”negativ påverkan” även om detta ofta är underförstått.

Direkt påverkan

En orsak till den omfattande friluftslivsforskningen i USA är oron för negativ miljöpåverkan av ett ökande friluftsliv och naturturism. Vegetationsslitage, nedskräpning, störningar på djurliv tilldrog sig uppmärksamhet som naturvårdsproblem men efterhand också i ökande utsträckning som en fråga om hot mot naturupplevelse och områdens värde för rekreation och turism. Också miljöproblem kopplade till olika aktiviteter i naturen liksom anläggningars miljöproblem har fått betydande forskningsmässig uppmärksamhet. Farhågor för överexploatering har gällt såväl från friluftsliv som från turism. Effekterna av t.ex. slitage är lätt påvisbara i anslutning t.ex. till större anläggningar och innefattar slitage runt stigar, erosion i alpinanläggningar, i anslutning till stigar och rastplatser osv. (se t.ex. Hammitt & Cole, 1998; Eddington & Eddington, 1986; McCool & Moisey, 2001; Leung et al., 2001) Påståenden finns också att t.ex. omfattning och mönster av fjällvandring i Sverige påverkats negativt av regional överexploatering (Bäck 1986). Kausalsambanden är emellertid svåra att påvisa (Emmelin 1997) och indirekta, alternativa förklaringar som bottnar i allmänna förändringar av friluftslivs- och ferievanor förefaller bättre underbyggda (Fredman & Heberlein 2003a). Ett viktigt problem med att påvisa sådana konsekvenser Problemen med att påvisa sådana effekter hänger också samman med brist på longitudinella studier – se kap 5.

Påverkan på naturen av friluftsliv och turism var under relativt lång tid huvudfokus för svensk naturvårdsrelaterad friluftslivsforskning (Emmelin 1997). Tre huvudtyper av påverkan som tilldragit sig uppmärksamhet är:

- Vegetationsslitage
- Nedskräpning
- Störningar på djurliv

Den internationella litteraturen innehåller en god del om vattenförorening från lägerplatser både som miljöpåverkan och som hälsoproblem, smittspridning, erosion av stigar och därav följande grumling av vattendrag osv. (Hammitt & Cole 1998).Även om sporadiska rapporter förekommit om t.ex. hälsoproblem i vatten längs med vandringsleder har vi inte sett anledning referera internationell litteratur om detta. Nedskräpning, latrinhantering osv. är väldokumenterade problem, speciellt i hårt utnyttjade rekreationsområden, men utredningar och forskning om detta eller miljövänliga lösningar – typ multrum o dyl – har vi bedömt som utanför vårt uppdrag.

Slitage

Studier av t.ex. vegetationsslitage mm utfördes bl.a. kopplat till diskussionerna om Kiruna-Narvikvägen (Emanuelsson 1984) och åsattes i vissa fall den missvisande beteckningen miljökonsekvensbedömning (Bäck & Strömquist, 1987). Också andra studier av slitage i fjällterräng har gjorts i någon grad i anslutning till arbetet med den sk fjällplanen t.ex. i Grövelsjön . Svårigheten att koppla slitagestudier till upplevelse och till påverkan på besökares utbyte, vilja att återkomma osv. är betydande (Emmelin 1997; van

den Brinck 2000). En orsak är att många studier haft vegetationssociologiska utgångspunkter och bedömning av slitage är därför inte enkelt kopplat till upplevelse.

Förvaltningsinriktade översikter över slitageproblematiken finns i arbeten från Fjällforskningsinstitutet (Bergstedt et al. 1999; van den Brinck, 2000) Inom FRL-projektet utfördes flera olika typer av slitagestudier (Wallsten 1988; Vistad, 1993) med utgångspunkten att utveckla enkla metoder och kategorier som både kan vara planerings- och förvaltningsrelevanta, enkla att upprepa samt möjliga att koppla till brukarundersökningar.

I Hultmans och Wallstens (1988) undersökningar i Långfjället och Rogen ingick studier stigslitage och av slitage på lägerplatser – studierna är bara partiellt redovisade (Wallsten 1988; Vistad 1993; Ullring 1989). Vid Uthussjön har dessa senare följts upp av Vistad (1993). Slitageförsök gjordes av Nisja (1988, 1989) i några olika representativa vegetationstyper för att se närmare på sambandet mellan bruksintensitet och effekt. Metodstudier gjordes av Ullring (1989) avseende bruk av temakartor och vegetationssociologiska ordinationsmetoder som underlag för planläggning och förvaltning. Ullring konstaterar att analyser med utgångspunkt enbart från terrängens och vegetationens egenskaper inte ger något användbart underal för planering, vilket också diskuteras av van den Brinck (2000) Studier och metodutveckling görs inom Fjäll-Mistra, men detta finns ännu inte rapporterat.

Slitage på vegetation och mark är det förvaltningsproblem som, i relation till förvaltning av naturområden för friluftslivsbruk, har tilldragit sig störst forskningsintresse (Cole 1987; Hammitt & Cole, 1998; Merriam, 1993; Emmelin, 1997; Ullring, 1989). Grunden till intresset för just vegetationsslitage hänger i liten grad samman med någon kunskap om vad utövarna av friluftsliv själva upplever som mest problematiskt. Förutom på problemets faktiska existens och påtaglighet torde fokus bero av flera olika samverkande faktorer: sammanfallet mellan naturförvaltning och friluftslivsförvaltning, dominansen av naturvetenskaplig kompetens, den dominerande förvaltningskulturen. Tillgången till metodik inom växtsociologi, flygbildsanalys, datateknik mm, som lett till investeringar i kompetens och dyrbar utrustning för produktion av vegetationskartor och andra typer av temakartor, har också betydelse för denna gren av naturresursförvaltningen.

I forskningen om vegetationsslitage är det framförallt de ekologiska och edafiska faktorerna samt intensitet av bruk samt i någon grad fördelning i tid som vanligen framhålls. Som inom andra områden av friluftslivsforskningen har brukarnas beteenden som faktor knappast analyserats (Mannning 1999; Aas, 1991). När det gäller att beskriva och förklara förloppen i slitage och revegetering är detta knappast något stort problem.

De beteenden, som har betydelse i förloppen, är oftast lättförståeliga t.ex. den solfjäderformiga spridningen där en stig passerar en efterhand söndertrampad myr. Vägval när nya stigar dras eller spontant uppkommer kan i och för sig vara av intresse t.ex. den ofta kommenterade skillnaden mellan turiststigar, som söker sig upp på högre punkter också i liten skala, och gamla stigar gjorda av samer eller nybyggare, som söker sig mera energieffektivt genom terrängen.[13] För analys av möjliga åtgärder för att förhindra och begränsa slitage eller reparera uppkomna skador är däremot kunskaper om olika brukares beteenden väsentliga. Detta framgår inte minst om man studerar de råd rörande åtgärder, som ges i litteraturen, framförallt då den skandinaviska, där kunskaper om brukares beteende har spelat en obetydlig roll: litteraturen diskuterar olika åtgärder, men knappast om dessa har förutsättningar att lyckas i förhållande till bruksmönster, brukarnas sätt att uppföra sig eller förväntade reaktioner på olika åtgärder (Emanuelsson, 1984; Fremstad, 1987; Nisja, 1988 och Ullring, 1989).[14] Åtgärder som tekniskt och biologiskt sett kan förväntas ha effekt kan bli verkningslösa om de företas utan någon kunskap om brukarnas reaktionsmönster och beteenden.

Ett stort antal faktorer påverkar slitageförloppet och modifierar det på olika sätt.

- Vegetationens sammansättning och slitstyrka.
- Jordmånens egenskaper
- Fuktighetsförhållanden
- Terrängens lutningsgrad
- Tidpunkten för slitaget
- Typ av aktivitet
- Frekvens och intensitet i belastningen
- Beteenden under olika delar av processens utveckling

Litteraturen fokuserar mycket tydligt på de vegetationssociologiska faktorerna och i någon grad på de edafiska faktorerna. Ambitionen i den förvaltningsinriktade, botaniska litteraturen om slitage är ofta att för fram kriterier eller indikatorer på slitagekänslighet, som kan användas utifrån växtsociologiska analyser, eventuellt kompletterade med vissa edafiska nyckelfaktorer. Processernas förlopp sökes förklarat som funktion av dessa där slitage betraktas som en tämligen odifferentierad påverkansfaktor. Betydelsen av slitage för de olika aspekterna på naturförvaltning och friluftsliv diskuteras vanligen inte utifrån någon tydlig mål- eller problemformulering. I huvudsak är det i amerikansk förvaltningslitteratur som det finns någon explicit diskussion om sambandet mellan vegetationsslitage och brukarnas upplevelser (Cole, 1993; 1999; Hammitt & Cole 1998).

[13] Lundqvist 1944 ; Manker 1963 ; se också Handbok i överlevnad, Armén, utg 1989). En skönlitterär observation finns t.ex. i inledningen till Knut Hamsuns roman Markens gröda. Som ett kuriosum kan noteras kommentaren om det motsatta förhållandet av nybyggaren Sigurd Länta om stigarna över tundran i Könkämä där utsikt är av betydelse för renskötaren: "...Finns sen en kulle, vars de är utsikt, så spring dom opp dit; sir dom en kulle till en kilometer bort, så ska dom dit....." (Lundgren: Stiglöst Land. Nordisk Rotogravyr 1949.)

[14] Se t.ex.. Som exempel på tekniskt välgrundade förslag se t.ex. Fremstads diskussion (avsnitt 3.6) där kanalisering, revegetering osv diskuteras.

Ur förvaltningssynpunkt förtjänar ett antal förhållanden uppmärksamhet:

- Slitagets betydelse för andra aspekter av naturförvaltning än friluftslivintressena.
- Relationen mellan naturvetenskaplig beskrivning av slitage och slitagets inverkan på upplevelse. Här finns både frågan om naturvetenskaplig vegetationsbeskrivning har validitet i sig och problemet med andra samverkande faktorer som nedskräpning mm.
- Förhållandet mellan intensitet i bruk och effekternas karaktär och omfattning. Här är både relationen mellan bruk och uppkomst och utbredning på den ena sidan och mellan bruk och förmåga till återhämtning å den andra av betydelse.
- Möjligheten att använda klassificeringar av slitstyrka för prediktion och förvaltning utifrån vegetationskartor eller speciella temakartor. Här är det viktigt att urskilja betydelsen av jordmån o.a. edafiska faktorer oberoende av vegetationstyp respektive de icke-ekologiska faktorerna - se nedan.
- Olika brukargruppers inställning till slitage som problem. Svarar det vetenskapliga och förvaltningsmässiga intresset mot brukarnas prioriteringar. Vilka brukargrupper påverkar förvaltningens uppfattning om slitagets betydelse och omfattning.
- Betydelsen av brukarnas beteenden för uppkomst av slitage av olika typ och av deras anpassning till processernas förlopp samt beteenden som påverkar möjligheten till åtgärder för återställande.

Kvantitativa studier av rörelsemönster, vägval, beslut i speciella situationer är komplicerade och resurskrävande. Sådana studier är därför relativt sällsynta (Manning 1999).

Störning på djurliv

Störningseffekter på olika arter och populationer men också positiva effekter som ökad kunskap, ekonomiskt stöd för bevarande osv har fått betydande uppmärksamhet i samband medtillväxten av naturturism generellt och marknadsföringen av ekoturism och ekoturismmärkning (Eddington & Eddington 1986; Hammitt & Cole 98; Knight & Gutzwiller 1995; Pigram & Jenkins 2003; McCool & Paterson 2000). Den rena biologiska forskning som görs inom området ligger utanför vårt uppdrag men det bör naturligtvis påpekas att fältet är viktigt för den samlade kunskapen för förvaltning av natur för friluftsliv, rekreation och turism. Ett antal frågeställningar av mera direkt betydelse för vårt perspektiv bör emellertid beröras.

För det första är störningseffekter ofta region- och platsspecifika (HaySmith & Hunt 1995), känsligheten för störningar varierar över tiden t.ex. med födotillgång, reproduktionscykel förutom att skilja sig mellan arter. Olika former av anpassning kan ske beroende på möjligheterna till förflyttning, känslighet, områdes storlek och potentiella nischer osv. Störningar från mänsklig aktivitet samverkar med andra ekologiska faktorer vilket innebär att tolkning av förändringar i beteenden, populationsstorlek, reproduktion osv kan vara svåra; bedömningar av en enda art kan dessutom vara missvisande. Det innebär att generella anvisningar är svåra att göra och kraven på kompetent planering av enskilda områden eller specifika verksamheter stora. En översiktlig genomgång visade på

tämligen stor spridning av bedömningarna av betydelsen av störningar men också på svårigheter att verifiera långtgående utsagor om effekter (Emmelin 1997).

Detta reser frågor om krav på planeringsunderlag och eventuella krav på MKB för utveckling, inte minst i skyddade områden men också på formerna för expertmedverkan i planering och krav på planeringsunderlagets kvalitet – se Vuorio (2003). Litteraturöversikter beträffande störningseffekter på fågel och vilt har producerats på uppdrag av Naturvårdsverket för detta ändamål.

För det andra bör påpekas behovet av speciellt underlag när turism och friluftsliv innefattar direkt påverkan genom fiske eller jakt som vi här inte behandlar.

För det tredje kan effekterna av ett eventuellt växande och organiserat motstånd mot rovviltpolitik och förvaltning påverka reservatsplanering och skötsel och kräva forskningsinsatser. Motstånd kan medföra ökat behov av att lägga tyngdpunkten i förvaltningen inom reservat och därmed både påverka avsättande och planering och förvaltning bl.a genom zonering och ändringar relationen mellan strikt fredande och t.ex. utnyttjande genom "safari-verksamhet". Detta vore i så fall en utveckling liknande den som skett på många håll internationellt inte bara för rovdjur utan för större växtätare; konflikter i randområden mm skulle kräva uppmärksamhet (Leung et al. 2001; Eddington & Eddington 1986; Farvar & Milton 1972)

En sammanställning av internationell forskning om olika verksamheters inverkan på vilt och en bedömning av tillämpningen på nationella förhållanden samt bedömning av kunskapsbehovet har publicerats för norsk fjällförvaltning (Aas et al., 2003) Ett exempel på typen av bedömningar ges nedan i figur 10:1.

Tabell 2.
Generell oversikt over forventede effekter av motorisert ferdsel – snøskuter og luftfartøy på fauna. Hvilken bakgrunn det trekkes konklusjoner fra, om det er studier med lokal (L), regional (R) eller kumulativ (K) fokus er indikert, samt antall studier. For de fleste grupper av dyr er det ut i fra litteratur stor sannsynlighet for negativ effekter ved økt bruk av motoriserte framkomst midler. Denne tabellen viser også at det et meget stort kunnskapsbehov på dette feltet spesifikt for Norge.

Aktivitet Artsgruppe	Studiet L/R/K	Respons	Sannsynlighet norske forhold	Kunnskapsbehov
Hjortevilt	L	Kortvarig til ingen respons	Stor	Lite
	R	Unnvikelse til ingen respons	Usikkert	Stort
	K	Redusert produksjon	Usikkert	Stort
Villrein spesielt	L	Kortvarig til ingen	Stor	Lite
	R	Tydelig unnvikelse	Meget stor	Stort
	K	Redusert produksjon	Meget stor	Meget stort
Store rovdyr	L	Tydelig negativ respons	Stor	Lite
	R	Tydelig unnvikelse	Stor	Stort
	K	Redusert produksjon	Stor	Usikkert
Mindre rovdyr	L	Negativ respons	Stor	Lite
	R	Tiltrekkes/unnviker områder	Stor	Stort
	K	Redusert produksjon spesialist	Usikkert	Stort
	K	Økt produksjon generalist	Usikkert	Stort
Fugler	L	Tydelig negativ respons	Meget stor	Stort
	R	Usikkert	Meget stor	Meget Stort
	K	Usikkert	Meget stor	Meget Stort

Neumann og Merriam 1972, Dorrance et al. 1975, Miller og Gunn 1980/1981, Fancy 1982, Lyon og Ward 1982, Foster og Rahs 1983, Freddy et al. 1986, Yarmoloy et al. 1988, Reimers 1991, Tyler 1991, Wilson et al.. 1991, Harrington og Veitch 1992, Camron 1994, Goodrich and Berger 1994, Andersen et al. 1996, Berntsen et al. 1996, Côté 1996, Mace et al. 1996, Swenson et al. 1996, Côté og Baudin 1997, Nellemann og Camron 1998, Tyler et al. 1998, Caslick 1999, Cherry et al. 1999, Halfpenny et al. 1999, White et al. 1999, Duchesne et al. 2000, Nyenhuis 2000, Colman et al. 2001, Hood og Parker 2001, Mahoney et al. 2001, Reimers 2001, UNEP 2001,Creel et al. 2002, Gibeau et al. 2002, Miller og Schaefer 2002.

Motorferdsel i utmark – effekter på fauna

Figur 10:1. Exempel på försök att sammanställa och överföra internationell kunskap till nationella förhållanden. (Aas et al. 2003)

Bärkraft och produktionsförmåga.

En viktig typ av ekologiska studier som här förbigås är populations- och produktionsekologiska studier av arter och populationer som är resurs för fiske och jakt men också för "safariturism". Sådana studier utgör nödvändig grund för förvaltning och är också en bas för att på längre sikt följa påverkan genom störningar av olika slag. Två påpekanden kan vara värda att göra från vårt perspektiv. För det första det något paradoxala förhållande som råder mellan jakt och fiske som aktivitet och hur utbyte i form av fångst och byte förhåller sig till tillfredsställelse och upplevelse vilket medför behov av studier där vilt- och fiskebiologi verkligen kopplas till beteende- och samhällsvetenskapliga studier (Aas, 1991). En intressant ansats kan vara de studier om förutsättningarna för lokal förvaltning av fiskeresurser som nu görs inom Fjäll-Mistra[15]. För det andra behovet av att väga samman olika aspekter på utbyte och tillfredsställelse noteras.

Rekreativ bärkraft

Begreppet rekreativ bärkraft hämtades till friluftslivsforskningen från ekologi. Begreppet innebär en utvidgning från ett ekologiskt betraktelsesätt genom att ett områdes ekologiska tolerans för olika former av påverkan – slitage, störningar osv – kompletterades med beteendevetenskapliga mått på brukarnas tolerans, preferenser, attityder osv. Problemet med begreppet är analogt med problemen med "ekologisk bärkraft" tillämpat på kulturpåverkade ekosystem i så måtto att det inte på något enkelt sätt är en funktion av områdets "inneboende" egenskaper. Brukarnas egna attityder, förväntningar osv kommer att ingå i begreppet: den rekreativa bärkraften hos ett närrekreationsområde kan vara betydligt större än hos ett ekologiskt identiskt "vildmarksområde" eftersom brukarnas tolerans för slitage, störningar, möten med andra, upplevelse av andras aktiviteter och bruk av området osv varierar med deras uppfattning av områdets karaktär.

Just genom att begreppet myntades tidigt i utvecklingen av friluftslivsforskningen och passade in i de i stor grad naturvetenskapligt dominerade förvaltningarnas kultur finns en mycket omfattande litteratur i ämnet. (översikter t.ex i Hammitt & Cole 1998; Manning 1999; Pigram & Jenkins 1999). Som vetenskapligt, analytiskt begrepp kan därför "rekreativ bärkraft" vara av begränsat värde. Samhällsvetenskaplig kritik av begreppet finns också tidigt utvecklad. Begreppet har karaktäriserats som "slippery" (Alldredge 1974), "elusive" (Graefe et al 1984) och "illusive" (Becker et al 1984). Wagar (1974) som myntade begreppet har konstaterat att valet av term kanske inte var lyckat. Kopplingen till naturresursernas biologiska och naturgeografiska egenskaper tenderar att dra uppmärksamheten bort från brukarnas upplevelser och betydelsen av förvaltningsåtgärder (Manning 1999). Liksom inom landskapsevaluering fokuseras i alltför stor grad på landskapets egenskaper och i alltför liten på brukarnas upplevelser (Emmelin 1997). Som

[15] Enligt publikationslista på Fjäll-Mistras hemsida finns när detta skrivs inga resultat publicerade.

Manning (1999) påpekar har emellertid termen fått ett starkt fäste inte bara i amerikans friluftslivsforskning men också i förvaltning och lagstiftning. Detta är en parallell till den betoning av att hållbar utveckling innebär att hålla sig inom naturens toleransgränser – problemet ligger bl.a. att gränserna beror på utnyttjandeformer, teknologi osv. (Emmelin 1997c).

Frågeställningar runt toleransgränser mm som förvaltningsredskap behandlas i anslutning till diskussionen av LAC – se kap 14.

Miljövänligt friluftsliv och turism?

Den snabba tillväxten av naturturism – i litteraturen finns påståenden om denna gren som den snabbast växande och med stor potential (McKercher 1998) – och marknadsföring av "ekoturism" kopplat med framväxten av olika märkningssystem (Lagerkvist 2002) väcker frågan om möjligheterna att utveckla former av turism och friluftsliv med liten miljöpåverkan eller turism som på olika sätt bidrar till underlag för bevarande och miljöåtgärder. Debatt och utveckling inom området är betydligt äldre än utvecklingen av ekoturism (Nash 1967; 1982 ; Eddington & Eddington, 1986). Genomgång av litteratur om hållbar turism, ekoturism osv understryker det inledningsvis noterade systemgränsproblemet: de totala miljöeffekterna av en turism består inte enbart av åtgärder på destinationen (Emmelin, 1999). Fokus i handbokslitteraturen är emellertid mycket tydligt på miljöanpassning på destinationen – se t.ex. McCool & Moisey (2001) – vilket gör den relevant för frågan om naturförvaltning men mindre för frågor om turismens och friluftslivets samlade miljöpåverkan. För ekoturismens del finns behovet att utvärdera och kritiskt granska ännu längre gående anspråk: anspråken på "hållbarhet" och direkt positiva miljöeffekter.

Ekoturismens miljöeffekter.

Argumenten för att ekoturism är miljövänligt utgår ofta från normativa föreställningar: genom att uppmärksamma miljöaspekterna blir verksamheten mera miljövänlig. Ofta vilar argumentationen också på exempel som pekar på ökad förståelse för naturvård, konkreta insatser för att avsätta reservat osv. som t.ex. exemplet Costa Rica där över 20 % av arealen avsatts som reservat (Sweeting et al 1999). När ekoturismen ifrågasätts är det några av grundantagandena som ifrågasätts. För det första att turismens storskaliga miljöpåverkan i stor grad ligger inom transportsektorn. Ekoturism med små grupper besökare till avlägsna destinationer har svårare att uppnå skaleffekter när det gäller energieffektivitet. Koncentration av charterturism har lett till betydande miljöpåverkan men ger också underlag för återvinning, rening osv. samtidigt som påverkan koncentreras till begränsade men starkt påverkade områden. Risken att ekoturism fungerar som pionjär för annan storskaligare exploatering föreligger också alltid. Ett grundantagande i ekoturism är att utspridning i princip alltid medför minskad påverkan; det underliggande tankefiguren är ett lineärt samband. Emellertid ger varken generell ekologisk kunskap och studier stöd för detta som en generell princip (Leung et al 2001; Emmelin 1997). Koncentration och kanalisering används i naturförvaltning ofta som metoder för att

avlasta områden. Miljöpåverkan t.ex. från turism i Arktis kan totalt sett vara mindre från storskalig turism, främst kryssningsturismen, än från mera utspridd naturturism (Kaltenborn, 1988; 1991). Därutöver finns t.ex. frågor om vilka faktorer som faktiskt får vikt när en verksamhet betecknas som eller kvalitetsmärks som ekoturism. Sammanvägda index ger alltid utrymme för godtycke och för betoning av lätt uppnådda indikatorer på bekostnad av svårare men kanske mera väsentliga (Emmelin 1997). En ökande litteratur pekar på att ekoturism kan ha miljöeffekter också på destinationen dvs. bortsett från transportsystemets påverkan. Figur 10:2 är en sammanställning av ett antal sådana studier.

Some recent examples of investigations on the ecological impacts of ecotourist activities

Study area	Stressor activities	Impacted components	Methods	Impact indicators	Source
Kilimanjaro National Park, Tanzania	Hiking; firewood collection	Trail conditions; woody plants	Systematic point sampling; quadrats method	Trail widths and incision depths; damaged trees	Newmark and Nguye (1991)
Tortuguero National Park, Costa Rica	Presence and behaviour of tourists	Nesting turtles	Census of nests and observation of nesting behaviour	Number, location and type of nests	Jacobson and Lopez (1994)
Tikal National Park, Guatemala	Creation and use of trails/ roads	Mammals and birds	Transect surveys; distance sampling	Population densities; animal behaviour	Hidinger (1996)
Costa Rica and Ecuador	Hiking	Trail conditions	Rainfall simulation experiments	Compaction; infiltration; soil erosion rate	Wallin and Harden (1996)
Kibale National Park, Uganda	Camping and hiking	Campsite and trail conditions	Condition assessment surveys	Campsite and trail condition indicators	Obua and Harding (1997)
Kibale National Park, Uganda	Campsite development and activities	Vegetation	Plot sampling	Population and diversity indices; species composition	Obua (1997)
Torres del Paine National Park, Chile	Hiking and camping	Campsite and trail conditions	Condition assessment surveys	Campsite and trail condition indicators	Farrell and Marion (2001)
Loxahatchee National Wildlife Refuge, Florida, USA	Walking; birdwatching	Birds (herons and ibis)	Behaviour observations	Foraging and avoidance behaviour	Burger and Gochfeld (1998)

Figur 10:2 Exempel på studier av milöpåverkan från ekoturism (från Leung et al s 29)

11. Konflikter

Vi har tidigare sett hur deltagande i friluftsliv och vistelser i naturen utgår från individens önskan att uppnå vissa mål, vilket i förlängningen förväntas leda till ett ökat välbefinnande. Detta i sin tur förutsätter att naturmiljön har de kvalitéer som krävas för att utöva olika friluftsaktiviteter på ett stimulerande sätt. Förekomst av konflikter kan på olika sätt påverka dessa relationer negativt. I takt med samhällets ökade diversifiering, förekomst av nya kulturella grupper, ökad specialisering inom friluftslivet, ökad befolkningskoncentration och ett ökat tryck på naturresursernas nyttjande från olika näringar ökar risken för konflikter (Schreyer, 1990; Ewert et al., 1999). Därför kommer det i framtiden sannolikt att ställas allt högre krav på skötsel och förvaltning av naturområden för att hantera konflikter av olika slag. Att undvika eller minska konflikter handlar ur friluftslivets perspektiv om att undvika negativa upplevelser, och det är inte svårt att se parallellerna till turistindustrin där den nöjda gästen står i centrum.

Forskare har definierat konflikter inom friluftslivet på olika sätt, men ett vanligt sätt är att betrakta dem som målkonflikter mellan olika individer (Jacob and Schreyer 1980; Manning 1999). Detta synsätt bygger på teorier om förväntningar (expectancy theory), motiv för friluftsliv och teorier om skiljaktigheter (discrepancy theory). I korthet innebär detta att individer deltar i friluftsaktiviteter för att uppnå vissa mål (exempelvis ensamhet, avkoppling, fysisk träning, lugn och ro) men att förekomst av eller beteende hos andra friluftsutövare (eller annan markanvändning) leder till skiljaktigheter mellan förväntade och uppnådda mål vilket i sin tur leder till missnöje och ett minskat utbyte. Exempelvis fann Jackson and Wong (1982) att skidåkare lade stor vikt vid motiven "lugn och ro" och "att vara en del av naturen", medan möjligheten att uppnå dessa hotades av förekomst av snöskotrar.

En konfliktmodell

Manning (1999) har utvecklat en modell över olika typer av konflikter inom friluftslivet (se Figur 11:1). Här identifieras fyra grupper av faktorer som påverkar graden av känslighet för att uppleva konflikter: aktiviteten, resursen, upplevelser och tolerans. Aktivitet (activity style) omfattar personliga dimensioner av aktivitetsutövandet, exempelvis status, erfarenhet eller hur individen definierar en god upplevelse. Resursen avser naturmiljöns eller platsens betydelse för rekreationsupplevelsen, exempelvis i form av naturkvalitéer, platskänsla eller kunskap om platsen. Upplevelser omfattar förväntningar om hur naturmiljön ska uppfattas och i vilken utsträckning individen är fokuserad på naturmiljön. Tolerans slutligen avser i vilken utsträckning individen accepterar andra människors livsstil och beteende, exempelvis nyttjande av ny teknik (t.ex. snöskotrar) eller bruk av naturresurser (t.ex. skogsbruk). Dessa grupper av faktorer påverkar alla på olika sätt sannolikheten för att en konflikt ska uppstå. Det är exempelvis troligt att en skidåkare med en konservativ syn på ny teknik som aktivt valt att skida i ett skoterförbudsområde i högre grad kommer att uppleva en konfliktsituation vid ett möte med

snöskoter jämfört med en individ som är intresserad av ny teknik och som inte valt skoterförbudsområdet för att särskilt undvika snöskotrar.

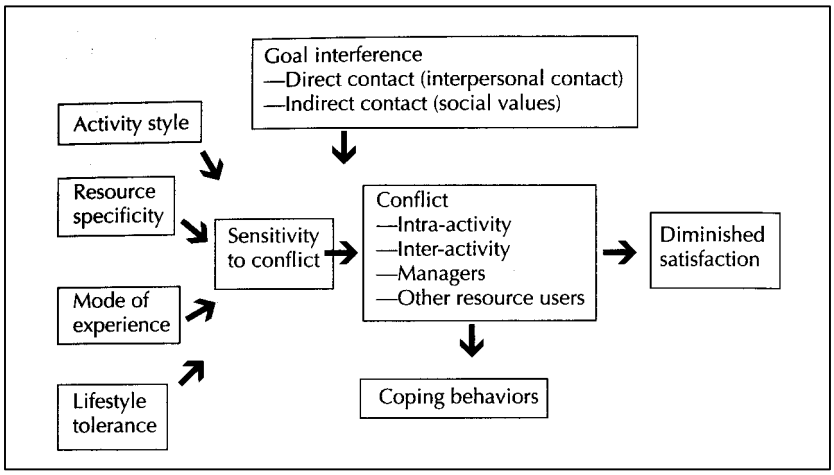

Figur 11:1. En modell av konflikter inom friluftslivet – begrepp och relationer. Efter Manning (1999).

Konflikter kan även förekomma då de som drabbas negativt inte kommer i direkt kontakt med störningskällan eller dess effekter, exempelvis buller från motorfordon (Blahna, Smith, and Anderson 1995; Carothers, Vaske, and Donnelly 2001; Vaske et al. 1995). Konflikter kan uppstå utifrån indirekta kontakter vilket snarare speglar sociala värden och attityder till andra typer av utövare. Exempelvis kan skidåkare uppleva en konflikt enbart därför att man anser att snöskoteråkning inte bör vara tillåtet i ett visst område. Förekomsten av snöskotrar upplevs då negativt även om besökaren aldrig upplever dem eller dess effekter under besöket (Lindberg et al., 2001).

Olika typer av konflikter

Fyra olika typer av konflikter identifieras i Mannings modell: inom friluftsaktiviteter, mellan friluftsaktiviteter, med förvaltande organisationer eller myndigheter, samt med annat markutnyttjande. Fokus för mycket av konfliktforskningen inom friluftslivet har varit på de två förstnämnda konflikterna och det är vanligare med konflikter mellan olika grupper (inter-group) av friluftsutövare än mellan utövare inom en och samma grupp (intra-group). Flera studier har också visat att konflikter mellan olika grupper av utövare är asymmetriska, d.v.s. utövare av aktivitet A upplever konflikt med utövare av aktivitet B medan det motsatta förhållandet inte föreligger (Vaske et al. 2000). Det är inte ovanligt att aktivitet A i det här fallet utgörs av mer traditionella friluftsaktiviteter som t.ex. vandring eller turskidåkning medan aktivitet B är "nya" aktiviteter, ofta motoriserade eller mer teknikberoende (exempelvis snöskoter, mountainbike, helikopterskidåkning). Studier i Jämtlandsfjällen har visat att turskidåkare i högre grad upplever möten med snöskotrar negativt än vad snöskoterförare upplever möten med skidåkare (Lindberg et al., 2001). Heldt & Vail (2000) har uppskattat betalningsviljan hos turskidåkare i

Grövelsjöfjällen till cirka 20 kr / dag för att undvika negativa störningar från snöskotrar. Andra exempel på konflikter mellan olika grupper av friluftsutövare som studerats internationellt är kanotister och motorbåtar (Ivy et al., 1992); vandrare och ridning (Blahna et al., 1995); turskidåkning och helikopterskidåkning (Gibbons and Ruddell, 1995); vandrare och cyklister (Ramthun, 1995; Jacobi et al., 1996). Exempel på konflikter mellan friluftsliv och annan markanvändning som studerats i Sverige är skogsbruk (Mattsson & Li, 1994; Axelsson-Lindgren, 1990; Lindhagen, 1996); renskötsel (Bäck et al., 1992); vägutbyggnad (Bäck & Jonasson, 1998) samt vindkraft (Hörnsten, 2002). Värt att notera i sammanhanget är att åtminstone två av regeringen utpekade miljömål – storslagen fjällmiljö och hav i balans samt levande kust och skärgård – innehåller riktlinjer för begränsningar av buller med hänsyn till bland annat friluftslivet.

Även om konflikter mellan olika grupper av friluftsutövare eller med annan markanvändning är vanligast händer det att oönskade störningar förekommer inom en och samma grupp av friluftsutövare. Det kan bero på ett oönskat beteende hos "likasinnade" i form av oljud, nedskräpning eller slitage (Emmelin & Iderot, 1999), men den internationellt i särklass med studerade konflikten inom en och samma aktivitetsgrupp torde vara trängsel (crowding). Med trängsel i dessa sammanhang menas då antalet andra besökare (aktivitetsutövare) överstiger den gräns som innebär att upplevelsen för den enskilde individen försämras. Begreppet är nära relaterat till ett områdes sociala bärkraft (social carrying capacity) och har på olika sätt tillämpats vid förvaltning av naturområden där besökstrycket är stort i relation till områdets rekreativa förutsättningar (Shelby & Heberlein, 1986). Även om det faktiska antalet besökare (per ytenhet) naturligtvis spelar en stor roll för förekomst av trängsel så är det viktigt att i likhet med övriga typer av konflikter se till den psykologiska innebörden och betrakta trängsel som en subjektiv individuell värdering (i negativ bemärkelse) av ett visst antal andra besökare (Manning, 1999b).

Sambanden mellan antal besökare, upplevd trängsel och tillfredsställelse har varit föremål för åtskilliga studier med blandade resultat. Faktorer som påverkar dessa samband är bland annat områdets karaktär (geografiskt läge, topografi etc.), besökarnas förväntningar och attityder, förekomst av infrastruktur (leder, information etc.), samt typ av aktivitet. En niogradig skala har utvecklats för att mäta graden av upplevd trängsel (Shelby & Heberlein, 1986) och dess relativt stora användning gör det möjligt att jämföra studier mellan olika länder, områden och aktiviteter. Shelby et al. (1989) redovisar ett stort antal studier, främst från Nordamerika, omfattande bland annat fiskare, jägare, forsränare, kanotister, vandrare och klättrare där andelen som upplevt någon grad av trängsel varierar från 100 ner till nära noll procent. Samma metodik har använts i en studie vid Njupeskärs vattenfall i norra Dalarna där cirka 25 procent av besökarna uppgav någon grad av upplevd trängsel under vandringen eller vistelsen vid vattenfallet (Fredman & Hörnsten, 2004). Med närmare 50 000 sommarbesökare torde den 1,5 kilometer långa leden till Njupeskär vara en av de mer frekvent nyttjade lederna i svenska fjällen. Behovet av att studera trängsel i områden med högt besökstryck ter sig tämligen uppenbart, men samtidigt bör noteras att åtskilliga studier har fokuserat på vildmarksområden med relativt få besökare. Här får trängselbegreppet en delvis annorlunda innebörd då endast några få möten med andra besökare kan ha en negativ inverkan på upplevelsen. Forskningen kring trängsel inom friluftslivet har i hög grad utvecklats i Nordamerika och det finns få

exempel på studier av detta i Sverige. Generellt har merparten av forskningen kring friluftslivets konflikter i Sverige studerat konflikter mellan olika markutnyttjande och i viss utsträckning mellan olika grupper av friluftsutövare.

Effekter av och kunskap om konflikter

Om nu konflikter förekommer, vad innebär detta för friluftsutövaren? Svaret på frågan återfinns i de två högra boxarna i Figur 11:1. Sannolikt minskar den drabbade besökarens tillfredsställelse då en konflikt upplevs negativt, men det är också möjligt att förekomst av en konflikt leder till ändrade beteenden eller uppfattningar om aktiviteten. Forskningen kring olika konflikters konsekvenser för friluftsutövarna och deras beteende är relativt begränsad (Schneider & Hammitt, 1995). En skidåkare som blir störd av snöskotrar i ett visst fjällområde väljer kanske att förlägga nästa skidtur till ett annat område, eller så ändrar vederbörande sin uppfattning om området och accepterar att där förekommer snöskotrar och att man möter dem under en skidtur. Lindberg et al, (2001) fann exempelvis att 25 procent av turskidåkarna i södra Jämtlandsfjällen skulle välja andra leder vid framtida besök och fem procent skulle välja ett helt annat område på grund av upplevda konflikter med snöskotrar.

Det finns olika sätt att hantera konflikter inom ramen för ett naturområdes förvaltning och valet av metod beror delvis på typen av konflikt. Då konflikten uppstår som ett resultat av en direkt kontakt mellan olika nyttjare kan en spatial (zonering) eller tidsmässig separation minska de negativa effekterna. Om däremot konflikten är indirekt är sannolikt en separation inte rätt lösning. Då kan istället information och utbildning vara effektiva, dels för att minska oönskade beteenden, dels för att öka förståelsen för andra gruppers beteenden (Manning 1999; Ramthun 1995; Vaske et al. 1995). Att förbjuda utövande av en viss aktivitet kan naturligtvis tillämpas i båda fallen, men ska kanske betraktas som en sista utväg då andra lösningar inte är framgångsrika eller då störningen är oacceptabel.

Avslutningsvis vill vi uppmärksamma betydelsen av kunskap om konflikter för att kunna utforma en framgångsrik förvaltning av naturområden. Konflikter är som vi sett inget objektivt tillstånd utan i hög grad en funktion av individens egna tolkningar och upplevelser grundade på bland annat erfarenhet, förväntningar och attityder. Inte heller kräver förekomst av konflikter en direkt kontakt mellan två kontrahenter. Att förstå konflikter är därför viktigt för att utveckla och erbjuda rekreationsupplevelser av hög kvalitet (Schreyer, 1990). För att lyckas med detta behövs kunskap om besökarna, naturområdet och den aktuella konfliktsituationen. Datainsamling för studier av konflikter följer i huvudsak den metodik som beskrivs i avsnittet om brukarstudier. Noteras bör också att konflikter kan studeras utifrån olika vetenskapliga discipliner, exempelvis statsvetenskap, psykologi, ekonomi, fysisk planering eller geografi, beroende på typen av konflikt och vilken frågeställning man anlägger (se exempelvis avsnitten om friluftslivets ekonomiska relationer och planering). Det ska i sammanhanget påpekas att konflikter inte alltid bör betraktas som något negativt och oönskat (Jacob & Schreyer, 1980). Konflikter är en del av tillvaron och kan vara ett uttryck för olika värderingar och åsikter i ett demokratiskt samhälle. Inte sällan kan det också förhålla sig så att det som ur ett

perspektiv uppfattas som en konflikt ur ett annat perspektiv inte är det. Relationen mellan skogsbruk och friluftsliv illustrerar denna komplexitet på ett bra sätt. Samtidigt som vissa skogsskötselmetoder har en negativ påverkan på skogen som rekreationsmiljö kan andra skötselmetoder i själva verket öka skogens rekreativa värden (Mattsson, 1995; Fredman, 1997; Hörnsten, 2000). Genom ett utvecklat mångbruk av skogen kan olika intressen tillgodoses, men det förutsätter goda kunskaper om såväl biologiska som sociala och ekonomiska värden.

12. Natur för tätortsnära friluftsliv[16]

Som berördes i denna rapports inledning är begreppet "tätortsnära natur" visserligen en viktig aspekterna av forskning om natur för friluftsliv. Mycket av det som rör friluftsliv och naturbaserad turism generellt är också i högsta grad relevant även för det tätortsnära friluftslivet – återkommande motiv, historiska grunder, planeringsmodeller, konfliktmönster etc. Folkhälsa och livskvalitet utgör den dominerande utgångspunkten för motiv, aktörer, planering, konflikter etc. för det tätortsnära landskapet liksom i stor grad för tätorternas parkmark och andra friytor. Detta berördes också som en av "friluftslivets relationer" i rapportens inledning och är också relevant för mycket friluftsliv och naturbaserad turism. Samtidigt är planering och förvaltning av tätortsnära natur på flera sätt skilt från naturvårdens verksamhet. I samråd med uppdragsgivaren sett det som nödvändigt att göra en avgränsning så att forskning om de mer tydligt urbant präglade landskapen inte behandlats. Dock har vi i detta avsnitt tagit upp vissa av de speciella aspekterna på tätortsnära natur, i huvudsak begränsat till svensk forskning.

Den tätortsnära naturens fysiska och psykiska inverkan på människor.

Det är knappast kontroversiellt att påstå att det påverkar människan både fysiskt och psykiskt att vara ute i naturpräglade landskap samt att denna påverkan ofta är mycket positiv och utgör avgörande orsaker till många enskilda människors intresse för friluftsliv och naturbaserad turism liksom ett skäl för organisationers och myndigheters engagemang. Men det är samtidigt få vetenskapliga studier som på ett entydigt sätt visar att naturmiljöer ger en större positiv effekt på människors psykiska och fysiska hälsa än urbana miljöer. Bristen på relativt entydiga resultat hänger inte minst samman med att vi här har att göra med mycket komplexa relationer vilket kort berördes i kapitel 6 när det gäller landskapspreferenser. Forskningen behöver därför inte minst fördjupa analysen av de naturbaserade aktiviteternas innehåll. Aktivitets- och motivanalyser behövs också för att beskriva och förstå det unika innehållet i naturbaserade aktiviteter jämfört med andra rekreationsaktiviteter. Som bl.a. illustrerades av denna rapports inledande historiska noteringar är det en mängd olika aktiviteter, motiv, landskapsrelationer, pedagogiska sammanhang osv. som ryms inom friluftsliv och naturbaserad turism – en spännvidd som naturligtvis också innebär en spännvidd när det gäller effekter i termer av hälsa, återhämtning, rehabilitering etc.

I arbetet med konceptet "restorativa miljöer" har Bodin & Hartig (2003) visat att vistelse ute i naturen ökar det psykiska välbefinnandet och att människor där med relativt stor effekt kan återhämta psykisk och fysisk energi. Det visade sig här att känslor såsom

[16] Underlag för detta avsnitt har tagits fram för ETOURs räkning av Liselotte Eriksson.

oro, depression och ilska dämpades mer när försökspersonerna sprang i en naturmiljö jämfört med i en urban miljö. En annan studie (Staats; Kieviet & Hartig, 2003) visar att naturlandskap är viktiga för vi skall må bra och kunna återuppbygga kroppen vid översansträngning osv. och den visar också att personer som exempelvis är utkörda och psykiskt överansträngda, har ett större behov av att vistas eller blicka ut över ett naturlandskap. I ytterligare en annan studie (Hartig et al.,(2003) delades 112 försökspersoner i Kalifornien in i grupper och den ena gruppen fick promenera i en urban miljö och den andra gruppen i ett naturreservat. Det visade sig då att blodtrycket sjönk hos naturvandrarna men steg för dem som vandrade i stadsmiljön.

Vid en jämförelse mellan två daghem, ett s.k. I Ur och Skur-daghem och ett vanligt daghem, visades att vistelse i naturen gör barnen starkare, friskare och mer koncentrerade (Grahn & Sorte, 1985). Vid grovmotoriska tester – avseende balans, uthållighet, vighet, snabbhet, koordination och styrka – hade Ur och Skurdaghemmets barn bättre värden på allt enligt denna rapport. I en annan studie (Ottosson & Grahn, 1998) studerades hur koncentrationen påverkades hos gamla, starkt vårdkrävande människor på ett ålderdomshem om de hade återhämtat sig en timme i en trädgård eller om återhämtningen skedde inomhus. Det visade sig då att koncentrationsförmågan var oförändrad eller ökad hos alla försökspersonerna direkt efter utevistelsen men efter rekreation inomhus var koncentrationen oförändrad eller minskad. Vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp arbetar man med flera andra forskningsprojekt inom rekreation och hälsa såsom: (i) utevistelsens och utemiljöns betydelse för förskolebarns hälsa och utveckling (projektledare, Patrik Grahn); (ii) parken som hälsofaktor (projektledare, Patrik Grahn); (iii) naturupplevelsens betydelse för hälsan (projektledare, Christina Axelsson Lindgren).

Norling har också under lång tid dokumenterat och analyserat forskningen av äldres behov av rekreation, inklusive olika aspekter på naturnärhet och naturupplevelser (t.ex. Norling, 1999; 2001). Jämförelser av olika befolkningsgrupper, 16-92 år, visade här bl.a. att rekreationens inriktning och kvalitet har extremt stor betydelse det psykiska hälsoläget, för egenvård och skydd som buffring och "coping". Människor med ett bättre psykiskt hälsoläge än andra hade en större repertoar av aktiviteter och med större inslag av naturbaserade aktiviteter som friluftsliv, trädgård och liknande. Exempel ges här också på psykiska, sociala, medicinska, fysiska och ekonomiska effekter och effektkedjor av central betydelse för psykiskt funktionshindrade, som den internationella forskningen påvisat. När det gäller internationell forskning kring dessa frågor återfinns också en viss översikt och vidare i referenser i Sandell (2004a).

Rekreation och friluftsliv i tätorten

Studier av rekreation och friluftsliv i tätorters närhet finns genomförda på olika platser i Sverige, och vissa av dem finns refererade i avsnittet om brukarstudier. Generellt kan sägas att en ökad urbanisering av befolkningen leder till ett större behov av kunskap om friluftsliv i tätortsnära natur, vad människor vill uppleva i naturen, och hur naturen ska skötas för att olika grupper ska finna den attraktiv. Idag är forskning i detta ämne begränsad och ofta används generella antaganden. Forskning saknas även om hur värdet av den tätortsnära naturen mer medvetet skall tillvaratas i samhällsplaneringen.

Betydelsen av tätortsnära rekreationsmark i Norge har medfört att forskning där tidigt skett både beträffande bruksmönster och attityder till t.ex. skötsel, tillgänglighet mm (Kaltenborn & Vorkinn, 1993; Aas et al., 2003, Skage 1984) I Finland har sedan slutet av 1990-talet systematiska uppgifter samlats in kring befolkningens nyttjande av skogsmiljöer för rekreation (Pouta, Sievänen & Heikkilä, 2000). Kunskaper som inhämtats omfattar bland annat uppgifter om senaste skogsbesöket nära bostaden, typ av aktivitet, områdets karakteristika, avstånd från bostad och utgifter. Undersökningen omfattar även en jämförelse mellan utbud och efterfrågan på rekreationsmöjligheter. I Danmark har bl.a. ett stort upplagt projekt undersökt rekreation i tätortsnära skog och pekat på behov av systematisk planering för att öka arealen tätortsnära skog (Koch & Canger, 1987; Koch & Søndergard Jensen 1988; Nilsson, 2002; Hansen-Møller, 1993)

Kardell (2003) har både kvalitativt och kvantitativt undersökt besökare i rekreationsområdet Bogesundslandet utanför Stockholm. Unikt med denna rapport är att undersökningen varat över en längre tid, och den visar bland annat att antalet besökare i skog och mark på Bogesundslandet har minskat drastiskt. Andelen familjer med barn har minskat med hälften och den genomsnittloge besökaren har blivit äldre. Även i Stadsliden i Umeå, Stadsskogen i Uppsala och i tre skogar utanför Växjö har studier rörande besöksfrekvensen gjorts. En av slutsatserna i både Umeå- och Växjöstudien är att invånarna i dessa städer i genomsnitt besöker ett skogsområde en gång var fjortonde dag (Lindhagen, 1996). Denna doktorsavhandling visar även att den viktigaste variabeln för att Växjöbon ska göra ett besök i skogen är att den ligger nära hemmet.

En enkätundersökning som omfattar hela Sverige visar att över 40 procent av dem som svarat på enkäten föredrar att rekreationsområdet ligger nära hemmet (Hörnsten & Fredman, 2001). Över 85 procent önskade en rekreationsskog högst 1 km från hemmet och då dominerande gång och skidåkning helt sätten att ta sig till friluftsskogen. Översteg avståndet tre kilometer dominerade bilen stort. Skogsbesöken avtog också markant, om närmaste friluftsskog låg mer än två kilometer från bostaden. Det verkar alltså vara viktigt för människor att kunna komma ut i skogen utan att först behöva sätta sig i en bil. Planeringen av möjligheten till motion i anslutning till bostadsområden har i enskilda kommuner genomförts så att detta är möjligt t.ex. med avseende på lokalisering av elljusspår.[17]

Forskning om bruksmönster mm i tätortsnära natur har haft en ad hoc karaktär. Viss systematisk kunskap har i samband med planering insamlats av kommuner och länsstyrelser liksom av några av de friluftsstiftelser som verkar i vissa regioner. Att ge en överblick över detta ligger utanför uppdraget och torde dessutom vara utomordentligt svårt utan primärt insamlande. Kvaliteten på sådant material varierar erfarenhetsmässigt betydligt. Länsstyrelsen i Stockholms län har nyligen gett ut en rapport som beskriver nyttjandet av några naturreservat i Stockholms omgivningar (Länsstyrelsen, 2003). Resultatet av undersökningen visar att de flesta är nöjda med hur naturreservatet sköts[18] men många

[17] För t.ex. Umeå har detta påpekats för oss av Peter Schantz & P-O Åstrand, Idrottshögskolan.

[18] Tyvärr är det ett känt fenomen att generella frågor om man är nöjd ofta besvaras med svagt instämmande även om man i andra delar av en undersökning uttryckt starka åsikter om enskilda fenomen och frågor (Vistad, 1995; Emmelin, 1997). Detta är ett enkelt exempel på behov av metodkunskap för att utföra även till synes enkla undersökningar, vilket kort diskuteras i kapitel 5 och 16.

vill ha mer information om hur man kan hitta till andra reservat. Bilen är viktig om reservatet ligger långt borta och åldersfördelningen är skev med flest äldre besökare.

Den tätortsnära skogens upplevelsevärden

I likhet med brukarstudier i områden utöver de tätortsnära är det inte tillräckligt att endast beskriva antal och typ av besökare, utan kunskap behövs även kring upplevelsen. Upplevelsevärden är för många oklart begrepp som behöver redas ut för att kunna användas praktiskt. I projektet "Lupp - Landskapets upplevelsevärden i miljömålsamarbetet" har Boverket, Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen, Socialstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och Folkhälsoinstitutet givit SLU uppdraget att ta fram ett system för en samordnad uppföljning av upplevelsevärdena inom de berörda miljömålen. Projektet är ett sätt att belysa nackdelarna med förtätningen av städerna. Projektet består av två delar, dels en studie om upplevelsevärden och friluftsintressen, dels en utveckling av mätsystem för landskapets upplevelsevärden.

Bernergård, Lundh-Malmros & Tönnerfors (2001) presenterar en arbetsmetod som kan fördjupa kunskapen om de gröna kilarnas upplevelsevärden och kilarnas sociala värden. Dessa omfattar bland annat orördhet, mystik, skogskänsla, frihet och rymd. De olika upplevelsevärdens innehåll och symbolik beskrivs med text och bilder och för att kunna visualisera upplevelsevärdet på en karta har ett antal parametrar identifierats som beskriver viktiga fysiska förutsättningar för varje upplevelsevärde. Axelsson Lindgren (1999) studerar i sin doktorsavhandling upplevda skillnader mellan skogsbestånd, betydelsen av att uppleva dessa skillnader och förutsättningarna för att beakta dessa skillnader i planering och gestaltning. Hon hävdar att rekreationsupplevelser kan utveckla intresse för och kunskap om hur man bevarar och främjar miljökvaliteter.

Den tätortsnära skogens samhällsekonomiska värde

Det finns sannolikt stora välfärdsekonomiska fördelar med tätortnära skog. Det kan vara i rollen som tillgängliga rekreationsområden för allmänheten; för bevarande av den biologiska mångfalden; som stadsbyggnadselement; för den kulturella identiteten; för stadens hälsa; eller klimatförbättringar som luftrening, stoftfilter och bullerdämpare. Hörnsten & Fredman (2001) visar exempelvis i sin studie kring avståndet mellan bostad och närmaste rekreationsskog att svensken i genomsnitt är villig att betala drygt 100 kr per månad för att undvika en fördubbling av avståndet mellan bostaden och närmaste rekreationsskog. Andra exempel på värderingsstudier som på något sätt berör det tätortsnära skogen har gjort av bland annat Mattsson (1990a,b) värdering av jaktupplevelser och (Mattsson & Li 1993) rekreationsvärden. Se vidare avsnittet om friluftslivets ekonomiska relationer samt brukarstudier för ytterligare exempel på samhällsekonomiska analyser av bland annat tätortsnära rekreation. Denna typ av studier omfattas även av Sundberg & Söderqvist (2004) och deras sammanställning av ekonomiska miljövärderingsstudier genomförda i Sverige.

Planering och förvaltning av den tätortsnära naturen

Uppfattningarna om betydelsen av stadens grönska spänner över ett stort område: rekreation, vardagsfritid och hälsa; för bevarande av den biologiska mångfalden; som stadsbyggnadselement; för den kulturella identiteten; för stadens hälsa: klimatförbättringar, luftrening, stoftfilter och bullerdämpare; för biologiska lösningar på kommunaltekniska problem (Boverket 1994). Man kan därför anta att grönstrukturen och kunskapen om dess betydelser skulle hanteras på ett integrerat sätt med andra aspekter i stadsplaneringens besluts- och planeringsprocesser. Fallstudier har dock tydligt visat att grönstrukturen fortfarande hanteras på ett separerat sätt i förhållande till stadsutvecklingen som helhet. Det tycks vara en tydlig tendens att medan kunskaperna om grönstrukturens mångfunktionalitet har utvecklats och fördjupats så släpar utvecklingen av metoder att använda denna kunskap efter. Det bör påpekas att forskning om grönområdesplanering, urban rekreation, restaurering av förstörda miljöer eller omvandling av industriområden och impediment i anslutning till industrier, infrastruktur osv. har lång tradition och stor omfattning i t.ex. Storbritannien (Bradshaw, 1987; Urbanska et al. 1997).

Nationalstadsparken utgör ett exempel på ny planering för rekreation i kombination med naturvård och kulturminnesvård i flera avseenden; t.ex. med avseende på aktörer och markägare, kombination av nationella/statliga intressen och kommunala, urban utbyggnadspress av annat slag än i traditionella svenska nationalparker osv. Liksom i fråga om etableringen av Fulufjällets nationalpark, med betoningen på kombination av traditionella naturvårdsfrågor och regional utveckling i omlandet, ställer den typ av naturskydd som nationalstadsparken representerar naturvården inför nya utmaningar beträffande både planering och förvaltning och former för samråd och participation. Relevant internationell litteratur förefaller framförallt finnas i Storbritannien.

Fallstudier tyder på att en viktig orsak bakom denna situation är att stadsplaneringen av tradition endast synliggör och hanterar den kommunalt förvaltade grönskan, den formella grönstrukturen, trots att grönskans många funktioner inte kan inordnas i administrativt bestämda enheter. Om stadsplaneringen istället utgick ifrån den faktiska grönstrukturen, d.v.s. all den mark som, oavsett ägoförhållanden, kan definieras som grönstruktur, är det sannolikt att andra samverkans- och utnyttjandemöjligheter av de gröna miljöerna skulle bli synliga för planeringens aktörer. (Alm 2001)

Tätorterna har ofta vuxit fram i skogslandskap eller jordbrukslandskap med inslag av skog och det finns ofta en stor andel bevarad skogsmark i stadsbygden. Många av stadens parker och rekreationsområden är utformade ur vanlig skogsmark. Skötselkunskaper om olika biotoper och element är en väsentlig del i den tätortsnärskötseln. Ett viktigt mål inom skötseln av den tätortsnära skogen är att tillvarata skogens variation och omväxling, genom att utnyttja naturliga gläntor, spara träd av olika storlekar, gruppställda träd och variera trädslagsblandning. I den tätortsnära skogen kan flera alternativa metoder användas för att öka variationen och minska påverkan på exempelvis markskiktet. Exempel på alternativa skötselmetoder är luckhuggning, tvåskiktad skötsel, blädning, medelskogskötsel, skottskogskötsel, högskärmar osv. Det finns inom naturvårdsbiologi, skogsvetenskap mm en betydande forskning om skötsel av parker – speciellt en gren av "ekologisk parkskötsel – samt om tätortsnära natur som rör t.ex. biologiskmångfald,

restaurering av våtmarker, sjöar och vattendrag, kulturmarksskötsel/kulturhistoriska lämningar.

Att kompetens finns inom de naturvetenskapliga områden betyder emellertid inte att tätortsnära skog sköts på ett sätt som baseras på denna kunskap. Bristen på kunskap inom andra relevanta områden är dessutom påtaglig. Forskningsstödet är svagare när det gäller frågor kring humaniora och samhällsvetenskap, till exempel rekreationsmönster, utformning, estetik och natur och kultur. En studie (Carlsson et.al.,1999) visar att det i regel är mycket få kompetenser inblandade i förvaltningsplanering i ett område. Förvaltarna får stöd från forskningen när det gäller till exempel biologisk mångfald och flora- och faunavård. De skötselsätt som används på kommunerna har visat sig vara förvånansvärt få. Några egentligt utvecklade skötselplaner för ytterområdesparker var mycket sällsynta.. Förutom de rent administrativa och driftbudgetmässiga skälen tyder studier på att den gröna sektorn själv genom sitt agerande har underbyggt denna separerande och begränsande hantering. Genom att fokusera på bevarande och skydd av gröna ytor förhindras effektivt att nya användningar av de gröna ytorna kan identifieras. Polariseringar och låsningar är vanliga. (i Gustavsson & Ode 2001)

Några exempel på svenska försök med tätortsnära skog är värda att nämna. Också inom planering och förvaltning av tätortsnära skog har zonering använts – t.ex. i själva skogsskötseln zoneras i husnära träd, kvartersskog, stadsdelsskog, rekreationsskog och produktionsskog som ligger på längre avstånd från de sista husen i tätorten. Genom att zonera underlättas förvaltningen av urbana skogar, och därmed kan skogsskötselåtgärderna varieras. Varje zon behandlas för sig med olika skötselåtgärder som syftar till att öka rekreationsvärdet. (Falk & Rydberg 1999) Vid SLU i Umeå görs försök med "den evigt unga skogen". Detta är ett demonstrationsförsök med skog som passar för områden nära hus och trädgårdar. "Den evigt unga skogen" tillåts inte bli högre än cirka sex meter. Det är meningen att den ska skydda mot insyn och vindar under hela året, men ändå inte skymma solen. Också försök med rekreationsskog med tolv olika bestånd som sköts så att de tillfredställer olika kategorier av besökare: barn, pensionärer, bärplockare, hundar och hundägare, förälskade par etc. har gjorts (Falck & Rydberg, 1999; Rydberg, 1998). Många av de naturlika planteringar som planterades på 70- och 80-talen har nu nått ungskogsstadiet. De utgör ofta en outnyttjad resurs som med genomtänkta ingrepp kan få nya värden. I en avhandling belyses utifrån ett antal typfall hur man kan utnyttja ungskogens naturliga förutsättningar för att skapa stor variation. (Rydberg 1998)

Skogsbrynen gör odlingslandskapet intressant för människors rekreation och associeras ofta med höga upplevelsevärden. De ger stora möjligheter till en rik miljö, med många olika växt- och djurarter på en relativt liten yta. (Rizeel & Gustavsson 1999)) presenteras olika utformningsprinciper för anläggning och rekonstruktion av skogsbryn.

Vid exploateringen av f.d. Bulltofta flygfält i Malmö gjordes ett storskaligt försök med "ekologisk parkskötsel" helt från anläggningsskedet. (Qvarnström & Rosenqvist, 1980)

Det praktiska arbetet kring rekreationsskog innebär att försöka lyfta in dimensioner, som idag döljs eller ligger så gott som helt outvecklade. Forskningen på de estetiska dimensionerna i skötseln av den tätortsnära naturen utförs bl.a. vid SLU (Gustavsson & Ode, 2001) Estetiken kan ses i tre kompletterande perspektiv som i konkret planläggning av rekreationsområden också kan bli överlappande. Den som fått mest genomslag av de tre är vildmarksestetiken. Den andra är den vårdande estetiken, som exempelvis innebär

en fortsatt koppling till skogs- och jordbruksformer. Den tredje väsentliga dimensionen är den sceniska estetiken. Ett viktigt element i skötselplanläggningen är bestånds olika skiktningar. Genom att använda sig av ett profildiagram kan de estetiska värdena lyftas fram och på så sätt kan en varierande miljö skapas. I samband med projektet Furulundsfuru presenterades en utformningsmodell för detta. (Gustavsson & Fransson 1991) Ett exempel på karaktärisering av parkers utformning och betydelse ges av Grahn (1991)

En pågående studie visar att likheter i människors upplevelse av skogar i beskrivningssystem för den faktiska skötseln gör det möjligt att effektivt och kvalitativt förbättra människors upplevelsemöjligheter då de befintliga skötselplaneringskoncept som finns är otillräckliga. De tre skötselkoncepten har karaktäriserats på följande sätt: Skogskonceptet med mätbara men för upplevelsevärdena till stor del irrelevanta parametrar. Naturvårdskonceptet med embryon till målbeskrivningar, i skogsmiljöer ofta inte alls åtgärdskopplade. Parkkonceptet, med bristande standardisering, ofta ordrikt oklara. (Tronde, odat.)

En viktig aspekt av planering och skötsel av parker och tätortsnära natur gäller frågan om säkerhet och upplevelse av otrygghet

Participation

I England och USA är allmänhetens medverkan i planering och skötsel av tätortsnära rekreationsområden ett relativt stort forskningsfält (Evans 2001; Green, 1996) I Sverige har denna aspekt av planering och förvaltning av tätortsnära natur begränsad omfattning. Skälen är sannolikt flera. Samrådsförfaranden i kommunal planering är lagreglerade. Detalj- och översiktsplanering som berör parkmark hanteras av de existerande planeringsinstrumenten. Tillgången till natur är både pga. låg befolkningstäthet och genom allemansrätten relativt god i många orter i landet. I jordbruks- och skogslandskap finns inom sektorsplaneringen ingen tradition eller instrument för medverkan. Professionaliseringen av kunskaperna om grönstrukturen, som skett under framför allt andra halvan av 1900-talet, tenderar utestänga andra aktörer. Försök med nya samverkansformer har gjorts i ett projekt i Göteborg (Alm 2000) Huvudstrategin blev att frångå den traditionella planeringsmetoden med detaljplaneförslag och remissförfarande i planeringens slutfas. Istället etablerades på ett tidigt skede i processen, genom annonsering i lokala tidningar, lokala referensgrupper bestående av en kvinnogrupp, en pensionärsgrupp och en grupp elever från en närbelägen högstadieskola. Genom att inga överklaganden kom in rörande projektets plan hävdar författaren att den totala tidsåtgången för planeringen av projektet därmed totalt sett blivit kortare. Studien aktualiserar en intressant aspekt både på medverkan i kommunal planering och på vikten av att fysisk planering kopplas till skötselplanering när det gäller parkmark och tätortsnära natur.

13. Friluftsliv i skyddade områden

Detta avsnitt tar upp aspekter specifika för friluftsliv och naturturism i relation till skyddade områden. Det innebär att en viss överlappning mot rapportens övriga avsnitt kan förekomma då friluftsliv i skyddade områden många gånger blir specialfall av friluftsliv i generell bemärkelse. Exempelvis har flertalet besökarundersökningar i svenska naturområden gjorts på naturskyddad mark, men metodik och många slutsatser är naturligtvis fullt tillämpbara i andra områden som inte är skyddade.

Sverige har 28 nationalparker och cirka 2500 naturreservat och ingår även i Natura 2000 som är ett nätverk av skyddade områden inom EU. Flera av dessa sammanfaller med redan befintliga nationalparker eller naturreservat. Andra former av skydd, eller områdesbenämningar för naturvårdsåtaganden, som förekommer i Sverige är biosfärsområdet i Torne Träsk, nationalstadsparken i Stockholm, naturvårdsområden, ekoparker, och kommunala regleringsområden med lokala bestämmelser kring naturresursutnyttjandet vilka alla påverkar möjligheterna att utöva friluftsliv och naturturism. I andra länder är terminologi och strukturer delvis annorlunda. I exempelvis Nordamerika finns ett system med dels nationella dels regionala (delstat, provins) parker. Utöver dessa parker finns här även områden som förvaltas av de statliga skogsmyndigheterna som har flera likheter med nationalparkssystemet. Den internationella organisationen IUCN (International Union for the Conservation of Nature and Natural resources) har ett sexgradigt klassificeringssystem av skyddade naturområden baserat bl.a. på graden av mänsklig påverkan (IUCN, 1994). Första kategorin består av områden som skyddas för vetenskapliga syften och bevarande av naturvärden medan den sjätte kategorin omfattar skyddade områden för uthålligt nyttjande av ekosystem, vilket omfattar bland annat rekreation.

Motiven för att skydda natur kan vara flera, men i grunden finns nästa alltid en vilja att bevara unika miljöer åt eftervärlden. Många naturområden är känsliga miljöer som behöver ett skydd mot olika former av exploatering för att inte naturvärden ska gå förlorade. Andra motiv kan vara att tillgängliggöra platser och områden för människor att uppleva då många skyddade områden är intressanta platser och attraktiva besöksmål. Enligt svensk lag ska exempelvis nationalparkerna utgöras av representativa landskapstyper som bevaras i naturligt tillstånd men också av natursköna unika miljöer som kan ge starka naturupplevelser. Ett syfte med nationalparkerna är således att ge människan möjlighet att komma ut i skog och mark. På Turistdelegationens lista över de 30 största besöksmålen i Sverige finns platser som Ale stenar och Halle-Hunneberg. Sannolikt skulle flera naturområden kvala i på denna lista om det fanns tillgänglig besöksstatistik (se avsnitt om brukarstudier).

Även om det finns exempel på naturområden som har skyddats eller utnämnts till rekreationsområden redan under 1600-talet så har är det först under 1800-talets senare del som nationalparker och reservat börjar etableras i den form som idag förekommer i flertalet länder. År 1996 fanns drygt 30,000 skyddade naturområden motsvarande cirka 8 procent av jordens landyta. Dessa områden utgör en viktig del i utbudet av den natur runt

om i världen där människor har möjlighet att utöva olika friluftsaktiviteter (Eagles, 2001; Pigram & Jenkins, 1999). Det gäller särskilt i länder där naturen generellt inte är tillgänglig på det sätt den är i bland annat Sverige genom allemansrätten. Exempelvis har antalet besöksdagar i Kanadas och USAs regionala och nationella parker (provincial, state och national parks) uppskattats till över 2,5 miljarder för 1996 till ett ekonomiskt värde i storleksordningen 236-370 miljarder dollar (Eagles et al., 2000). Andra exempel är Costa Rica där besök i nationalparker ökat från 250.000 år 1985 till 860.000 år 1996 eller Kenya med en ökning från 4000 år 1950 till idag cirka 160.000 årliga besökare.

I länder som USA, Kanada, Nya Zeeland och Finland ingår systematisk kunskapsinsamling om besökarna som en fortlöpande del av förvaltningen av skyddade områden. I Sverige är kunskapen om besökare i naturskyddade områden betydligt sämre. Länsstyrelsen i Stockholm genomförde 2002 en kartläggning av tidigare besökarundersökningar i naturskyddade områden hos landets övriga länsstyrelser (Länsstyrelsen i Stockholms län, 2003). Man konstaterar i rapporten att ytterst lite har gjorts i Sverige inom detta område, särskilt när det gäller naturskyddade områden. Visserligen finns exempel på besöksräkningar i anslutning till nationalparker och reservat men de bygger ofta på indirekta metoder (räkning av bilar, parkeringsavgifter, besökare i naturum etc.) och de har sällan en tillfredsställande täckning vare sig geografiskt eller i tiden. Undantag utgör Fulufjällets nationalpark, Tyresta nationalpark, Femundsmarka-Rogen, södra Jämtlandsfjällen och Norrbottensfjällen där mer eller mindre omfattande besökarstudier har genomförts, som regel i forskningssyfte (Bäck & Hedlund, 1982; Hultman & Wallsten, 1988; Emmelin & Ohlsson, 1999; Vuorio, 2000; Bäck, 2002; Hörnsten & Fredman, 2002; Fredman & Hansson, 2003; Wall, 2003). I Fulufjället har exempelvis besökarna studerats åren före och efter nationalparksbildningen 2002 med hjälp av folkräknare, bilräknare och självregistreringsboxar. Sommaren 2001 uppskattades antalet besökare till 38 000 och två år senare 52 000. Kunskap från studien har använts vid utformandet av områdets skötselplan (Naturvårdsverket, 2002). Se vidare avsnittet om brukarstudier.

Att beskriva besökarna och förstå deras motiv och förväntningar är helt centralt för att kunna utforma en ändamålsenlig och effektiv förvaltning av skyddade naturområden utifrån ett besökarperspektiv. Samtidigt måste friluftsliv och turism i naturskyddade områden ske på ett sätt som inte påverkar naturvärden negativt och i förekommande fall ställs extra högra krav på planering, förvaltning och olika rekreationsaktiviteters utövande. Möjligheter att styra och utöva en mer direkt påverkan på friluftslivet är också större i skyddade områden jämfört med övrig mark. Begreppet hållbar utveckling kan på olika sätt konkretiseras inom ramen för skyddade områden. Men det gäller inte enbart eventuella besökares påverkan på naturmiljön utan minst lika mycket den rekreativa bärkraften, d.v.s. hur många besökare ett område kan hantera. Något som i sin tur beror på bland annat besökarnas beteende, typ av aktivitet, årstid, naturmiljön och förvaltningsåtgärder. Istället för att fokusera på ett områdes kapacitet bör önskvärda eller acceptabla fysiska och sociala förhållanden identifieras. Internationellt, och då inte minst i Nordamerika, används olika typer av zonering inom naturskyddade områden med syftet att bland annat erbjuda besökarna ett spektrum av naturupplevelser – från mer urbana och tillrättalagda till upplevelser av vildmark – där rekreativa mål och önskvärda förhållanden identifieras för de olika zonerna (Eagles & McCool, 2002). Bland annat utvecklades i USA under 1970-talet det så kallade ROS systemet (Recreation Opportunity Spectrum)

vilket än idag har en utbredd tillämpning inom förvaltning av exempelvis amerikanska nationalparker (Brown et al., 1979; Clark & Stankey, 1979; Newman, 2003). Men zonering är inte bara ett sätt att erbjuda lämpliga miljöer för olika rekreationsmöjligheter, det kan också vara ett redskap att minska konflikter mellan och inom olika besöksgrupper samt eventuell negativ påverkan på naturmiljön (Haas et al., 1987). Se vidare avsnitten om planering samt konflikter.

Eftersom statsmakten genom olika myndigheter har ett inflytande över regelverk och förvaltning av skyddade områden kommer förutsättningar för såväl friluftslivet som naturturismen i förhållande till annan (allemansrättslig) mark blir annorlunda. Det kan exempelvis innebära att möjligheten att övernatta, göra upp eld, röra sig fritt eller bedriva kommersiell verksamhet är inskränkta genom regleringar. Detta påverkar naturligtvis på olika sätt förutsättningarna att utöva olika typer av friluftsliv, och ur ett kommersiellt turistiskt perspektiv innebär det sannolikt att företagaren inte har fullständig kontroll över produktionsresurserna eller att de är direkt oåtkomliga. Attraktionerna (i det här fallet upplevelser av skyddade områden) ligger utanför företagarens kontroll vilket medför att den del av turistprodukten som har stort upplevelsevärde sannolikt får ett litet företagsekonomiskt värde. Turisterna betalar för att äta, bo och resa, men inte för upplevelserna i sig. Detta fenomen karaktäriserar stora delar av naturturismen och har ibland kallas "turismens paradox" (Kamfors, 1999). Det innebär att det bland annat kan uppstå målkonflikter mellan vad som är företagsekonomiskt bäst (kunna ta betalt för naturupplevelser) och vad samhället prioriterar (skydda känslig natur, förse medborgarna med rekreationsområden etc.). Här finns således ett behov av samverkan och partnerskap mellan privata och offentliga aktörer för att på bästa möjliga sätt utveckla såväl infrastruktur som turism i och kring skyddade områden (se vidare avsnittet om friluftslivets ekonomiska relationer).

Det finns åtskilliga källor som identifierar turism till, och rekreation i, naturskyddade områden som en globalt växande företeelse (Driml & Common, 1995; Eagles & McCool, 2002; Eagles & Higgins, 1998; Wells, 1997). Detta bör dock ses mot bakgrund av ökande befolkningsvolymer och koncentrationer i länder och regioner med brist på tillgänglig och attraktiv natur. Till skillnad från Sverige, som har en förhållandevis låg befolkningstäthet och natur med hög tillgänglighet, är i många andra länder människor mer eller mindre hänvisade till olika skyddade områden för att över huvud taget få tillträde till naturen för rekreation. Således fyller exempelvis Nordamerikas system av nationalparker, delstatsparker och nationella skogar en delvis annorlunda roll jämfört med skyddade naturområden i Sverige och jämförelser länder emellan måste ske med sociala, kulturella och juridiska skillnader i åtanke.

En vanlig strategi när det gäller turismutveckling är att fokusera på efterfrågan och attrahera så många besökare som möjligt. Men med hänsyn till de ofta mer eller mindre känsliga naturmiljöer många skyddade områden representerar kan denna strategi leda till oönskade negativa effekter i form av störningar på djurliv och slitage, vilket i sin tur minskar områdets turistiska attraktionskraft. Alternativa sätt att skapa god ekonomi kring turism i och omkring skyddade naturområden kan därför vara att mer fokusera på betalningsvilja och konsumtionsmönster hos redan befintliga besökare och att minimera läckaget ut ur den lokala ekonomin – d.v.s. fokusera på lokalt producerade varor och tjänster genom att bland annat uppmuntra lokalbefolkning att engagera sig i turistisk

verksamhet (Eagles & McCool, 2002). Detta har exempelvis skett i samband med etableringen av Fulufjällets nationalpark då ett turismutvecklingsprojekt genomfördes i syfte att utveckla turistföretagen i området runt nationalparken (Naturvårdsverket, 2003).

Karaktäristisk för skyddade områden är att de ofta ligger i glesbygd där den sociala och ekonomiska situationen ofta är ansträngd. Samtidigt representerar per defintion turisterna personer och grupper som kommer utifrån, i regel från urbana områden och inte sällan från utlandet. Det här gör att redan i själva etableringen av ett skyddat område i glesbygd som inkluderar turism ligger ett möte – eller en kollision – mellan olika landskapsuppfattningar och landskapspreferenser. Om så, vilket ofta är fallet, också de för turisterna tänkta och de lokalt traditionella rekreationsaktiviteterna skiljer sig kraftigt åt (t.ex. snöskoteråkning vs. turskidåkning) så blir det inte sällan öppna konflikter mellan å ena sidan reservats- och turismförespråkare och å andra sidan reservatsmotståndere och turismskeptiker. En tydlig illustration till det här spänningsfältet var diskussionerna kring nationalparksförslaget i Kirunafjällen i slutet av 1980-talet (Sandell, 2000b). I detta fall var det lokala motståndet så massivt att man från Naturvårdsverkets sida, som var central aktör för det aktuella nationalparksförslaget, inte bedömde att det var meningsfullt att arbeta vidare och planerna lades på is för överskådlig tid.

Skyddade naturområden bör egentligen inte betraktas som isolerade företeelser utan som en del i ett större system. Detta är en av tankarna bakom biosfärsområden (initierade genom UNESCOs Man and Biosphere Programme) vilka förutom naturskydd också omfattar hållbar ekonomisk och social utveckling, infrastruktur och övervakning (Bladh & Sandell, 2003). Biosfärsområden kan således omfatta såväl nationalparker och naturreservat som näraliggande samhällen och jordbruksmark. Nationalstadsparkens roll för utbudet av en god miljö för fysisk aktivitet i centrala Stockholm diskuteras av Schantz (2003). Friluftsliv och turism i andra typer av skyddade naturområden bör på ett liknande sätt betraktas utifrån ett vidare socialt och ekonomiskt perspektiv. Det är exempelvis inte ovanligt att turismens ekonomiska, sociala och kulturella effekter i själva verket uppstår i samhällen belägna i anslutning till men utanför skyddade områden. I USA talar man bland annat om s.k. "gateway communities" som vuxit upp nära de större nationalparkerna (Machlis & Field, 2000). Ytterligare en positiv effekt turism i skyddade naturområden kan ha på den regionala utvecklingen är att regioner och områden "upptäcks" av människor som i ett senare skede – exempelvis i samband med pensionering – väljer att permanent flytta dit för en högre livskvalitet (Power, 1996).

14. Planering och förvaltning

Friluftslivets läge idag:
Ett försök till planeringsrelevant sammanfattning

Sammantaget vill vi utifrån denna rapports tre första kapitel om friluftslivets framväxt, innehåll och relationer lyfta fram några som vi ser som särskilt viktiga övergripande teman i referensramen för nutida och framtida friluftsplanering:

1. Samspelet mellan *tre huvudsakliga "uppdragsgivare"* när det gäller t.ex. med vilken prioritet, med vilken inriktning och för vilken typ av landskapskvaliteter som planering för friluftsliv efterfrågas (fig 14:0):

- - marknadskrafterna i termer av t.ex. vad som uppfattas som företagsekonomiskt lönsamt för företag inom naturbaserad turism i termer av målgrupper, aktiviteter och landskapskvaliteter;
- - forskningsresultat i termer av t.ex. information om opinionsstöd för olika typer av friluftsrelaterade frågor eller funna samvariationer eller funna samband när det gäller t.ex. friluftslivets roll för regional utveckling, folkhälsa eller pedagogiskt arbete;
- - politisk vilja (i bred bemärkelse) i termer av t.ex. att prioritera underpriviligierade grupper, att öka miljö- och naturvårdspolitikens opinionsunderlag, att gynna marginaliserade regioner, att öka landets nationella ekonomiska tillväxt, att öka turismen inom och till det egna landet, att minska sjukskrivningar och vårdkostnader...

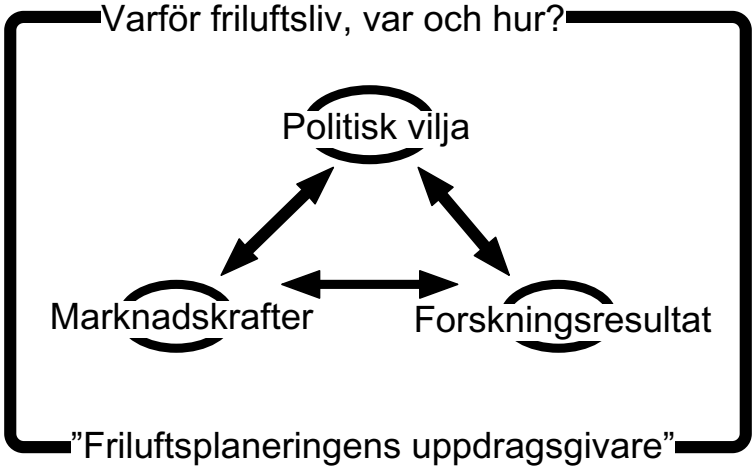

Figur 14:0 Friluftsplaneringens uppdragsgivare som en kombination av tre huvudsakliga aktörsgrupper: politik, forskning och marknadskrafter.

Dessa tre uppdragsgivare interagerar naturligtvis med varandra på olika sätt: ny forskning fäster politikers uppmärksamhet på något eller ökar allmänhetens intresse för att köpa en viss typ av vara eller tjänst; politiska prioriteringar ökar möjligheterna för viss typ av friluftsliv på viss plats som sedan ger underlag för bl.a. naturbaserad turism och där denna process sedan förstärks eller revideras av olika forskningsresultat, etc. etc. Vi bör också påminna oss om att inom respektive uppdragsgivare finns ett otal inkonsistenser i termer av allt från olika politiska prioriteringar, diskussion om forskningsresultats värden och konkurrens mellan olika marknadsaktörers behov.

Huvudsaken i här aktuellt sammanhang är att se dessa tre aktörsgrupper som de som sammantaget fomar "uppdraget" för friluftsplaneringen. Det är alltså inte enligt vårt förmenande möjligt för friluftsplaneringen att lyssna till bara en eller två av dessa som underlag för vad som behöver göras. Så även om man i en formell mening kan säga att politiska dokument skall styra en myndighets arbete med friluftsplanering så kommer dessa förr eller senare i ett demokratiskt samhälle att på olika sätt relateras till också marknadskrafter och forskningsresultat. Likaså finns det anledning att vara försiktig med att "bara" hänga upp motivationen för friluftsliv och vilken typ av friluftsliv på t.ex. forskningsresultat eller marknadskrafter. När det gäller de förra så finns det t.ex. all anledning att tro att det även framledes kommer att vara svårt att få fram ovedersägliga vetenskapliga belägg för så oerhört komplexa frågor som friluftslivets specifika bidrag till värden som t.ex. folkhälsa eller miljömedvetenhet. Men detta hindrar förstås varken att detta av många upplevs som viktiga värden och därför är viktigt att understödja, eller att det är meningsfullt att fortsätta beforska fältet för att nå så god kunskap som möjligt. På motsvarande sätt finns det all anledning att tro att marknadskrafterna inte minst i framtiden kommer att svänga i en mycket snabbare takt än den långsiktighet som t.ex. områdesskydd kräver.

2. En *ökad diversifiering* när det gäller friluftslivets förutsättningar (på olika sätt kanaliserat via "uppdragsgivarna" ovan; ofta sannolikt med en rätt stor eftersläpning). Vi tänker här på kombinationen av framför allt följande förhållanden:

- Den generella bakgrundsfaktor man skulle kunna kalla för ett alltmer högrörligt, mångkulturellt och globaliserat samhälle. Ett tema som i friluftssammanhang kan beskrivas som att alltfler alltmer olika "mentala friluftslandskap" möts i det fysiska landskapet respektive söker sina fysiska landskap (se vidare t.ex. Sandell, 2000b, inspirerat av bl.a. Hägerstrand, 1991). Annorlunda uttryckt så kan inte de som arbetar med eller i det planerade friluftslandskapet alls på samma sätt idag eller i framtiden kunna räkna med att möta bara relativt homogena och välkända förväntningar bland de som söker upp eller på andra sätt är (eller borde vara enligt t.ex. politiska prioriteringar) intresserade av friluftslandskapets utformning.
- Vid sidan av de traditionella friluftsorganisationerna och deras motiv, grupper och aktiviteter så ser vi en ökande mångfald av nya grupper och aktiviteter. Det gäller både sådana som är mera direkt knutet till naturbaserad turism som t.ex. hanggliding, forsränning eller paintball. Men också sådana som är mer individuella eller ideellt organiserade som lajvspel, havskajakpaddling eller jetski. De snabba trendkasten och de internationella influenserna är här viktiga karaktärsdrag vilket gör att alla tre

grupper som ovan identifierades som friluftsplaneringens uppdragsgivare här har att hantera ett snabbt och föränderligt informationsflöde. Här är sannolikt en av de stora utmaningarna att så att säga kunna "sortera" mellan å ena sidan (i) delvis nya uttryck för relativt traditionella utgångspunkter (kanske t.ex. multisport som dagsaktuell illustration till ett förhållande mellan sport och friluftsliv som tidigare sett när det gäller t.ex. orientering), och å andra sidan (ii) vad som på sikt kanske visar sig vara genuint nya förhållningssätt till natur och landskap (kanske t.ex. hur friluftsaktiviteter lyfts ur sin landskapsrelation och renodlas i syntetiska miljöer, typ äventyrsbad, klätterväggar, inomhusskidåkning et.). Orsak till att vi ser denna "sortering" som viktig är att när något i huvudsak kan tolkas som det förra (nya uttryck) så finns det anledning att kunna bygga på tidigare erfarenheter (t.ex. ang. planering) men när det gäller det senare (mer genuint nya förhållningssätt) så kanske de på sikt innebär mycket mer genomgripande förändringar av förhållningssätt, behov och konflikter som kanske kräver också genuint nya förhållningssätt från t.ex. planering och politik.

- En ökad diversifiering när det gäller olika reservats- och naturskydds/vårds-instrument (förutom traditionella nationalparker och naturreservat, t.ex. världsarv, Natura 2000 och biosfärområden) vilka i sin tur i regel är tätt knutna till de tendenser till globalisering och internationella influenser som nämndes ovan. Kraften bakom "skyddet" kanske i första hand ligger i risken för att strykas från en internationell lista som bl.a. fungerar som imagemaker för internationell naturbaserad turism. Till detta kommer också den ökande diversifieringen när det gäller områdesskyddens motiv och uppdrag. Här kanske regional utveckling, lokal förankring, hållbar ekologisk, ekonomisk och social utveckling, liksom naturbaserad turism, är minst lika viktiga som mer traditionellt förankrade motiv i linje med att skydda arter och bevara kulturhistoriskt viktiga identitetsobjekt.

3. Delvis överlappande föregående punkt om ökad diversifiering är vårt intryck av en stagnation för att inte säga minskning när det gäller *det traditionella friluftslivets ställning hos allmänheten*. Vi grundar detta på dels de longitudinella studierna av SCB och som bl.a. visar minskningar av detta. Se också t.ex. Fredman & Heberleins (2002) resultat från fjällregionen med stagnation i vandring och turskidåkning medan däremot utförsåkning och snöskoteråkning ökar. Detta intryck förstärks också av de tendenser till fallande medlemstal för de traditionella medlemsorganisationerna som något mer detaljerat presenteras i kapitel 9 och som visar att medlemssiffrorna för friluftsorganisationer har haft en vikande tendens sett över några decennier. Dels grundar vi påståendet om stagnation eller minskning för det traditionella friluftslivet på att liknande uppgifter når oss från andra och på vissa sätt likartade länder (t.ex. ang. Canada: Gray et.al., 2003).

För undvikande av missförstånd (inte minst utifrån den sista punkten ovan om tecken på stagnation för traditionellt friluftsliv) så vill vi dock påminna om den generellt sett mycket starka ställning som friluftslivet har i samhället. En illustration är tecken på återhämtning när det gäller friluftsorganisationers medlemstal och t.ex. att FRISAM (Friluftsorganisationer i Samverkan) hävdar att man har 1,7 miljoner medlemmar. Den stora omfattningen och den långa traditionen är här också en kraft i sig själv när det gäller att hävda friluftslivets roll i planeringen. Vi skall heller inte underskatta den "nya glöd" som vi tycker oss se i det tidiga 2000-talet när det gäller traditionella motiv som folkhälsa

och naturbaserad turism. Men sammantaget så menar vi att de tre punkterna ovan om uppdragsgivare, ökad diversifiering och vissa stagnationstecken för traditionellt friluftsliv tecknar en bild av en framtida situation för friluftsplanering som i mycket kännetecknas av osäkerhet, snabba förändringar och spretiga signaler. Det här är förstås inget genuint nytt i planeringssammanhang utan snarare en viktig del i själva planeringens förutsättningar, men förstärkningen av dessa tendenser som vi tycker oss se är väl värda att ta på allvar.

Vad är planering och förvaltning

"Planering" som vi här använder termen innebär fysisk planering i meningen disposition av markresurser. Samhällsplanering är främst ett redskap för att förändra markanvändning och genom olika former av restriktioner styra kommande eller pågående markanvändning. Restriktionerna tar sig olika former t.ex. detaljplaner för tätorter som genom att fastlägga tillåten markanvändning, bebyggelsetyp eller olika former av förordnanden och skyddsinstrument för natur- och kulturvärden ingriper i markägarens rätt att fritt disponera marken Skälen till att samhällsplaneringen i stort i marknadsekonomier främst arbetar med restriktioner av olika slag är att samhället ofta inte är huvudaktör i de processer som planeringen skall styra samt att målet är att avväga mellan enskilda och allmänna intressen i olika intressekonflikter.

Naturvården spelar i den fysiska planeringen flera roller. Den företräder allmänna intressen och medverkar i denna egenskap till olika former av restriktioner: strandskydd, reservat mm. Olika typer av förordnanden medför dessutom att naturvården tar rollen som aktör i landskapet med olika grad av makt och ansvar från att t.ex. ålägga andra aktörer samrådsplikt till att överta förvaltningen av ett skyddat område.

"Förvaltning" innebär här alla de åtgärder som vidtas för att sköta ett område, styra pågående markanvändning, påverka eller lösa konflikter rörande resursutnyttjande för olika ändamål. Planering och förvaltning griper in i varandra: det finns en "planering för förvaltning" t.ex. i form av zonering, genom att planeringsunderlaget ligger till grund för förvaltningsplaner, genom att övervakning kan leda till nya planbestämmelser osv.

Planeringsdoktriner

Modern planeringsdoktrin[19] kan sägas utvecklas efter två linjer. En "substansinriktad" och en "processinriktad". Den processinriktade planeringsteoretiska litteraturen framstår ofta som abstrakt, för att inte säga esoterisk[20] och därmed som föga relevant för myndigheter och organisationer som sysslar med eller upplever att de sysslar med substansfrågor. Vi skall här inte göra några genomgångar av planeringsdoktrin och teori men noterar

[19] Termen ”doktrin” som mera adekvat än den oftare förekommande beteckningen ”planeringsteori”. Det som betecknas som ”teori” är ofta ett mer eller mindre eklektiskt hopplock av normativa föreställningar om planeringens praxis och teoretiska fundament och fyller inte normala anspråk på vetenskaplig teori.

[20] Det kan utan omsvep erkännas att en del av den är pretentiöst, illa eller onödigt abstrakt skriven, anknuten till mer eller mindre modebetonade och mer eller mindre väl förstådda begrepp och teoribildningar vilket av och till kan göra det svårt för en utomstående att avgöra om en text är djupsinnig och genuint svår eller bara usel.

behovet av koppling till delar av den planeringsteoretiska litteraturen eftersom den har bäring på viktiga frågor som naturvårdsplaneringen brottas med. Som exempel kan nämnas:

- medverkan och samråd – dvs. kommunikativ, deliberativ eller kollaborativ planering
- zonering som medel att hantera intressekonflikter dvs. ett funktionalistiskt angreppssätt
- lokal förvaltning och "common pool resource"-förvaltning
- kritiken av rationalistisk planering eftersom miljövårdens verktyg t.ex. MKB och den synoptiska planering som utmärker de dominerande planeringsmodeller som diskuteras nedan.

Den fortsatta diskussionen kommer således att i huvudsak röra sig om substansinriktade modeller och doktriner.

Fysisk planering.

Fysisk planering handlar således om dispositionen av markresurserna och om avvägningar mellan allmänna och enskilda intressen. Den sker i Sverige dels i form av olika sektorsplaner för naturvård, infrastruktur osv. och inom den juridiska och professionella ram som ges av Plan- och bygglagen. Den kommunala planeringen lägger i Sverige premisserna för omvandling av markanvändningen och i viss mån för pågående markanvändning (Westerlund 1980). Framförallt är det urban grönstruktur och det tätortsnära landskapets natur- och rekreationsvärden som starkt influeras av kommunal fysisk planering. Avsaknaden av regional fysisk planering innebär att planering av markanvändning för naturvård, rekreation, turism osv. sker sektoriserat och med sektorsinstrument som naturreservat, nationalparker osv.

Fokuseringen i denna rapport på Naturvårdsverkets myndighetsområde medför att diskussionen av den fysiska planering, som sker inom plan- och bygglagens ramar, är begränsad. I dessa nedslag pekas emellertid på potentialen i fysisk planering och en del behov. Viktiga instrument är kunskapsförsörjning till kommunal fysisk planering, inte minst från länsstyrelserna. Här finns stora brister beträffande friluftsliv och turism (Vuorio et al. 2003) . Övervakning av riksintressenas hantering i kommunal planering hör till de regionala uppgifterna. Strandskyddet som idag är föremål för betydande oenighet hör till dessa frågor där brytningen mellan lokala och regionala/nationella intressen och mellan bevarande och exploaterande är starka. Splittringen av regionalt ansvar för miljö och ekonomisk utveckling mellan länsstyrelse och regionala samverkansorgan utgör en osäkerhet för hur dessa frågor kommer att hanteras.

En del svensk forskning finns om relationen mellan naturvård och fysisk planering och om naturvårdens plats i den kommunala planeringen (Wahlström 1977) , framförallt i relation till enskilda fall (Segrell 1995) Försök att använda den fysiska planeringen i form av kommunal översiktlig planering, särskilt instrumentet fördjupad översiktsplan har gjorts t.ex. i Södra Jämtlandsfjäll (Emmelin & Vuorio 2000). Den fysiska riksplaneringen, försöken att hantera trycket mot fjällen och kusterna och tillkomsten av de "primära rekreationsområdena" har också behandlats i en avhandling (Forsberg 1992). Ett betydande antal utredningar inom ansvariga centrala verk och länsstyrelser om t.ex.

strandskydd, kommunernas hantering av detaljplanering och bygglov i kustnära zon osv. finns. I forskning runt markanvändningskonflikter t.ex. i fjällen berörs relationen mellan naturvård och kommunal planering (Abrahamsson 1984). Sammantaget kan emellertid sägas att förhållandet mellan fysisk planering och naturvård inte förefaller vara föremål för systematisk forskning. Snarare är det nedslag i olika konflikter eller problemställningar som behandlas inom olika discipliner och med olika teoriapparat. Någon riktig motsvarighet inom naturvården till den efterhand rätt omfattande statsvetenskapliga forskningen om miljöpolitiken förefaller inte finnas.

Underlaget för förslag till forskningsinsatser inom områden i gränsen mellan mot naturvård och naturförvaltning respektive fysisk planering är begränsat. En överblick över fysisk planering som instrument för friluftslivsförvaltning vore önskvärd. En sådan skulle behöva omfatta också Boverkets och Riksantikvarieämbetets myndighetsområden och delvis kunna bygga vidare på projekten SAMS & TVÄRS (Boverket, 2000;Riksantikvarieämbetet, 2002). De verksrapporter som finns t.ex. om strandskydd mm skulle behöva kompletteras med forskning. Man kan också notera att systematisk, forskningsbaserad utvärdering av styreffekten hos kommunala planer saknas (Emmelin 1997; Emmelin 1998)

Två begränsningar.

En omfattande internationell litteratur behandlar lokal miljövård – t.ex. lokal implementering av Agenda 21. Den är i och för sig delvis intressant också för diskussion av frågor som lokal förankring och medverkan i naturvård och friluftsliv. Vi har betraktat detta som utanför uppdraget.

Det finns en omfattande internationell litteratur om lokal självförvaltning av naturresurser. Den utgår i stor grad från Ostroms teoribildning runt lokal förvaltning av "common pool resources" och utgör också explicit eller implicit en kritik av diskussionerna om "allmänningens tragedi" som anger staten eller marknaden som lösningar på naturresurskonflikter (Ostrom et.al.., 2002). Den har hittills i liten grad påverkat friluftslivsforskningen, vilket är anmärkningsvärt eftersom teoribildningen borde kunna vara attraktiv. Forskningsmässigt är fältet intressant men utgångspunkten i lokalt självstyre gör att vi här valt att gå förbi området. Däremot berör vi begreppet "co-management", "samförvaltning" (Zachrisson 2004; Rådelius 2002) som är ett utflöde av denna forskning och som framstår som direkt användbart för naturförvaltning för friluftsliv.

Modeller för planering och naturförvaltning för friluftsliv

Två modeller för planering och förvaltning har dominerat scenen i USA i de fall där det förekommit planering och förvaltning av naturresurser för att medvetet och systematiskt tillgodose besökares intressen baserat på kunskap om dem. Två väsentliga skillnader i utgångspunkt mellan amerikansk naturresursförvaltning och svensk naturvårdsförvaltning bör understrykas. I USA och Canada sker friluftslivsförvaltningen på offentligt ägd mark inte bara i nationalparker och reservat utan i stor grad i områden som också skall

producera andra nyttigheter. Modellerna har därför som en viktig funktion att väga mellan rekreationsintressen och annan produktion. Tätortsnära skog i Sverige och de stora "markaområden" som förvaltas för skogsproduktion och rekreation i Norge är en god motsvarighet. I naturreservat och nationalparker i Sverige är problematiken däremot snarare naturvård kontra det nyttjande och den exploatering som olika former av rekreation innebär. Dock är intressekonflikter mellan friluftsliv och rennäring av samma principiella karaktär . Den andra viktiga skillnaden skapas av allemansrätten som ger en annan bas för reglering av tillträde och aktivitet.

De två modellerna är Recreation Opportunity Spectrum (ROS) och Limits of Acceptable Change (LAC). ROS är en planeringsmetod vars mål är att tillhandahålla en mångfald i utbudet av förutsättningar för friluftsliv. LAC är en modell för att hantera miljöpåverkan och förändring i i rekreationsområden, speciellt sådana med motstående intressen i form av annan naturresursanvändning men också intressemotsättningar mellan olika former av friluftsliv. LAC får därmed sägas vara snarast ett förvaltningsredskap. Ytterligare modeller som är utvecklingar av dessa tas upp.

Principerna för ROS och LAC utvecklades samtidigt och oberoende av två grupper: Driver & Brown (1978) och Clark & Stankey (1979). Två frågeställningar som dominerat friluftslivsforskningen stod i centrum för utveckling av modellerna. Dels frågan om "rekreativ bärkraft" särskilt frågan om trängsel i attraktiva naturområden dels frågan om utbud av rekreationsresurser. Metodiken utvecklades (Stankey et.al. 1999) som ett försök att hantera ett antal frågor som mångbruksförvaltning står inför när friluftsliv är en viktig markanvändning:

- Vilka egenskaper hos naturmiljön föredra eller efterfrågar brukarna
- Vad är den ömsesidiga påverkan på förutsättningarna för resursutnyttjande av friluftsliv och andra nyttjandeformer
- Hur betydelsefull är påverkan från annan markanvändning och resursförvaltning på besökarnas användningsmönster och upplevelser
- Hur utforma förvaltning så att åtgärderna är i linje med allmänna mål för ett område
- Vilka instrument kan användas för att mildra negativa effekter och förstärka positiva effekter som hänger samman med annan resursanvändning
- Hur integrera friluftslivsförvaltning med annan resursförvaltning så att konflikter minimeras och komplementaritet maximeras.

Dessa frågor är rimligen i stor hög grad principiellt de samma om de motstående intressena är rekreation och naturvård även om kunskapsunderlaget och metoderna för att inhämta det kan skilja sig.

Någon uppfattning om hur utbredda modellerna egentligen är visar sig svårt att få fram. Naturresursförvaltande myndigheter kan göra mer eller mindre symboliska hänvisningar[21] utan att de får större inflytande på praktiken.

[21] Så får t.ex. sägas vara fallet med hänvisningen till ROS i den svenska fjällplanen (Emmelin 1997)

ROS – recreation opportunity spectrum

Principerna liksom utvecklingen och bakgrunden till systemet har beskrivits översiktligt i flera publikationer (Driver et. al. 1987; Manning 1999; Wallsten 1985, 1988; Emmelin 1997) Ambitionen i ROS-systemet är att hantera ett antal praktiska förvaltningsfrågor (Stankey et al 1999):

- Att underlätta att möta efterfrågan på en mångfald av olika miljöer för friluftsliv efter ett spektrum från det mera påverkade och tillrättalagda till det orörda, vildmarksbetonade.[22]
- Underlätta bedömning och utvärdering av effekter och konsekvenser ömsesidigt mellan friluftsliv och annat resursutnyttjande.
- Sätta förvaltningen på en beteendevetenskaplig bas i motsats till fokusering på aktiviteter som sådana och att ge brukarnas värderingar stor tyngd.

Systemet syftar till att vara efterfrågestyrt som alternativ till den producentorientering som karaktäriserat natur- och naturresursförvaltningen. Som Stankey et al (1999) uttrycker saken: "it initiated utilization of a consumer-oriented paradigm to guide recreation planning and management". ROS-modellen bryter således med den syn som à priori lägger upplevelsevärdet i naturvetenskapliga och andra naturvårdskriterier.[23]

Klassningen av områden görs efter tre dimensioner: den fysiska dvs. landskapets naturliga egenskaper, den sociala dvs. användningen och den förvaltningsmässiga dvs. de åtgärder, ingrepp som förvaltnignen vidtar. Furen 15:1 visar dessa dimensioner.

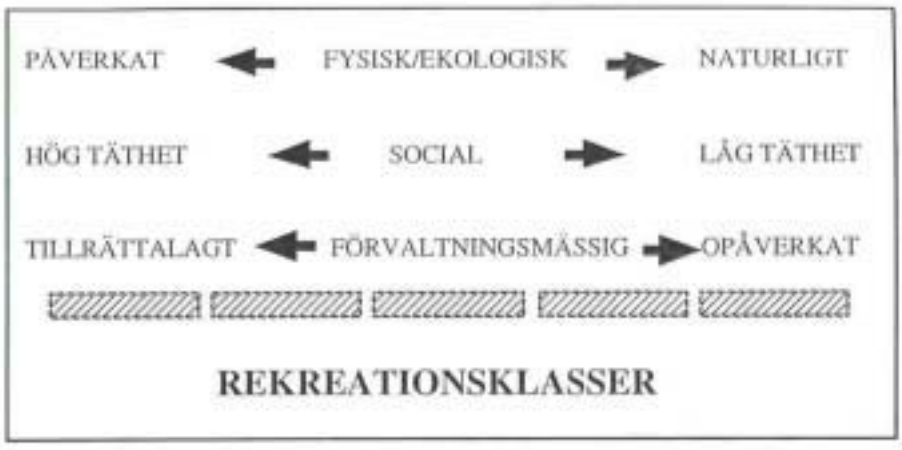

Figur 14:1. ROS-systemets ursprungliga tre dimensioner mellan påverkat och naturligt projiceras ned till en skala där klasserna urskiljs. (Från Emmelin 1997)

Grundtanken är således att landskapet kan indelas i klasser som svarar mot möjligheterna för olika typer av upplevelse. Genom ingrepp och åtgärder kan delområden förvaltas mot

[22] ”From the paved to the primeval” Nash 1982

[23] Vilket alltså är skälet att hävda att påståendena om att ”fjällplanen” inspirerats av ROS-modellen får anses bygga på ett missförstånd.

ett bestämt tillstånd så att ett större naturområde kan erbjuda ett spektrum av upplevelsemöjligheter på skalan från det helt orörda till det starkt påverkade och tillrättalagda.

ROS-systemet utgår från en skala som i princip också skall kunna beskriva brukarnas preferenser. I kap 5 har vi redogjort för en segmentering av brukare enligt en skala som överensstämmer med ROS-skalan. Purism-skalan är konstruerad utifrån samma tre grunddimensioner som ROS. I undersökningar bl.a. vid ETOUR har antalet dimensioner ökats bl.a. som resultat av de analyser som Vistad (1993) gjort av vilka dimensioner som kan urskiljas i svar från besökare i Femundsmarka och Kaltenborns (1991) undersökningar på Svalbard. Med avseende på attityder finns tydliga dimensioner som "tillrättaläggande", "frihet" (inklusive frihetsinskränkande regelverk) som delvis kan urskiljas som komponenter i både den "förvaltningsmässiga" och den "sociala " dimensionen i ROS.

Grunden i ROS-systemet är en indelning av områden efter en skala med ytterpolerna starkt påverkat respektive helt orört. De ursprungliga ROS-klasserna återges i figur 14:2

Primitive (P)
Möjlighet att isolera sig, känna sig som del av naturen, stor möjlighet att ta risker och använda sig av kunskaper och färdigheter i friluftslivsteknik

Semi-primitive, non-motorized (SPNM)
Viss möjlighet att isolera sig, stor möjlighet till interaktion med naturen, måttligt risktagande och utmaning och friluftslivsteknik.

Semi-primitive, motorized
Som för SPNM med tillägget "explicit möjlighet att använda motoriserad utrustning i området"!

Rustic (R)
Lika möjlighet att isolera sig eller samverka med andra grupper. Möjlighet till hög interaktion med naturmiljön. Utmaningar och risker inte viktiga. Möjlighet till både motoriserad och icke-motoriserad rekreation.

Concentrated (C)
Möjligheterna till social interaktion är stora, hög grad av tillrättaläggande och service. Fokuserat på aktivitetsmöjligheter. "Tillrättalagd natur" i motsats till följande klass.

Modern urbanized (MU)
Som för C men miljön är till dominerande del "urbaniserad" t.ex. som parkmiljöer. Tillrättaläggande för aktiviteter, service mm dominerar.

Figur 14:2 Klasserna i den ursprungliga ROS-skalan. Här anges enbart beskrivningen av klassernas innebörd i grov tolkning/översättning. Skalan innehåller också detaljerade anvisningar om hur detta skall tolkas i de fysiska, sociala och förvaltningsmässiga dimensionerna. Notera t.ex. att ingen egentlig motsättning mellan motoriserat och icke-motoriserat friluftsliv tycks finnas i klassen SPM – möjligheterna beskrivs exakt som för SPNM-klassen. Av beskrivningen av dimensionernas attribut framgår att tillrättläggande emellertid inte går ut på att underlätta motiriserat friluftsliv utan snarare att skydda mot effekterna av det.

ROS-systemet har använts också för att beskriva spektra av möjligheter inom turism (Leung et al 2001), äventyrsturism (Butler & Waldbrook 1991) och ekoturism (Boyd & Butler 1996; Dawson 1991). Naturvårdsplanering och förvaltning liksom turismforskningen återupptäcker således den klassiska funktionalistiska planeringsdoktrin som skapar rumslig separering mellan aktiviteter främst arbete och bostäder.

ROS och liknande modeller utgår från att brukarna har tillträde till alla zoner i ett system. Utgångspunkten är de möjligheter till upplevelse som de olika zonernas egenskaper erbjuder.

Zonering kan emellertid som påpekades ovan ha andra primära mål framförallt att avväga mellan friluftsliv och andra motstående intressen. Ett uppenbart exempel är olika former av förbud mot tillträde eller bestämda aktiviteter utifrån naturskyddssynpunkt; fågelskyddsområden, sälskyddsområden osv. är sådana exempel. Att en anpassning av systemet till svenska förhållanden är nödvändig torde också framgå. Ansatser har gjorts av Wallsten (1988) och officiellt i utformningen av Fulufjällets nationalpark (Fredman et.al., 2005).

ROS-modellen förutsätter ett systematiskt arbete för att fastställa klasserna och allokera landskapet. Wallsten (1988) har summerat gången i en ROS-process – figur 14:3

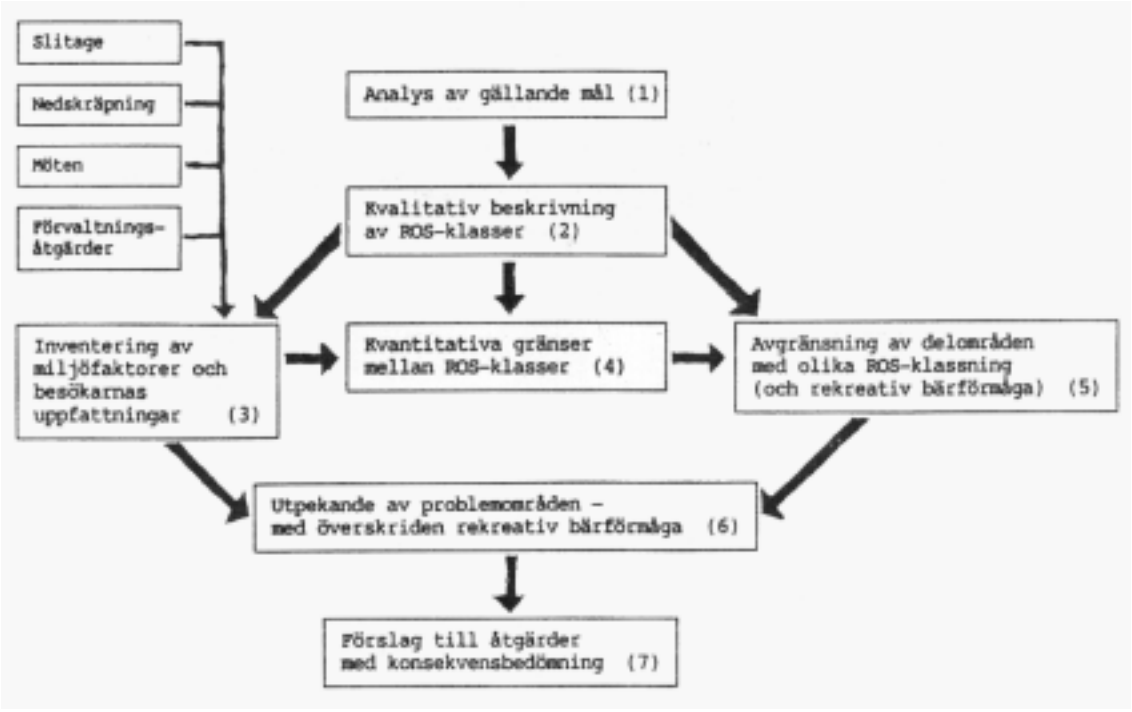

Figur 14:3. Gången i en ROS-planering. (ur Wallsten 1988).

Som framgår av figuren behöver ROS-klassserna förses med indikatorer och klasserna måste dessutom i praktiken utgöra en form av intervall där olika variabler kan variera. ROS-systemet framkallade därför behov av indikatorer på de grundläggande dimensionerna i systemet.

LAC – Limits of Acceptable Change

Limits of Acceptable Change utgår ur forskning och förvaltning inriktad mot "rekreativ bärkraft" och problemen med crowding/trängsel som under lång tid var det dominerande paradigmet i forskning och förvaltning i USA. Bärkraftsbegreppet, som kommer från ekologin, har som Stankey et al (1999) påpekar en stark intuitiv kraft. Frågan om vilket

utnyttjande som "är för mycket" kan intuitivt utvidgas till sociala och förvaltningsmässiga dimensioner: när blir antalet människor i ett område för stort inte bara med avseende på slitage och störningar på vilt utan också så att utbytet av besök eller aktiviteter minskas. För att förvalta områden för utbyte och vidta åtgärder krävs någon form av gränssättning. Som flera forskare konstaterade ledde emellertid sökandet efter mått på rekreativ bärkraft hos olika områden inte till meningsfulla resultat (Shelby & Heberlein 1986; Stankey & McCool 1984). I stället för att försöka fastställa "hur mycket är för mycket" inriktades undersökningar på vilka tillstånd som olika brukargrupper fann önskvärda eller icke önskvärda.

LAC modeller vilar på ett antal förutsättningar (Stankey et al 1985):

- Variation i naturresursernas tillstånd är oundviklig.
- Friluftsliv medför påverkan som går utöver naturlig variabilitet men kan vara mer eller mindre acceptabel.
- Flera olika förvaltningsstrategier och åtgärder är möjliga; valet måste styras av målsättningar.
- Gränserna för "rekreativ bärkraft" baseras på värderingar.

Målet är att få fram en serie indikatorer som definierar de olika ROS-klasserna. Dessa indikatorer skall kunna mätas och följas så att utvecklingen av ett område kan styras mot de önskade egenskaperna. Tanken är att en viss variation i ett områdes egenskaper är acceptabla men att det finns gränser där områdets karaktär så förändras att det inte längre kan tillhandahålla de önskade kvaliteterna. Eftersom många av landskapets egenskaper uppvisar naturlig variation är ett av problemen att skilja ut den mänskliga påverkan som skall styras från den naturliga variationen. Figur 14:4 visar LAC tanken.

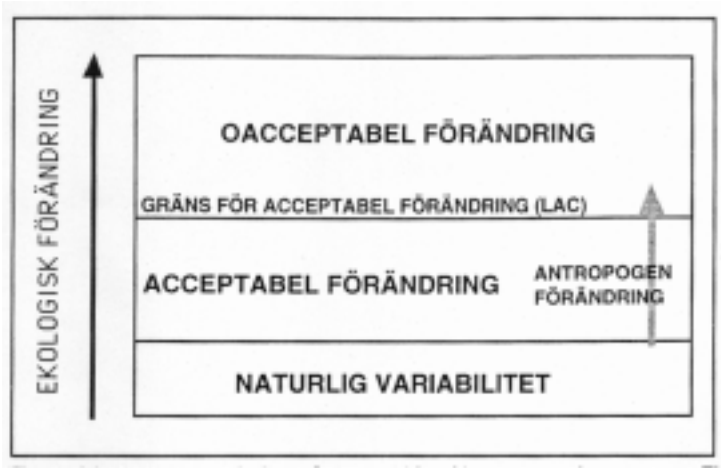

Figur 14:4 Grundprincipen i LAC: en variation i olika indikatorer på miljökvalitet är ofrånkomlig. Planering och förvaltning strävar efter att hålla tillståndet i olika ROS-klasser inom förutbestämda gränser mellan den naturliga variationen och en övre gräns för vad som i en given situation/område accepteras. (Ur Emmelin 1997)

Indikatorer fastställs i en process med fyra huvuddrag:

- Acceptabla och uppnåbara tillstånd definieras av en uppsättning mätbara indikatorer
- Analys av relationen mellan existerande förhållanden och vad som anses acceptabelt
- Identifiering av åtgärder som erfordras för att upprätthålla eller återställa önskade förhållanden
- Övervakning och utvärdering för att bedöma om åtgärderna är verkningsfulla och effektiva

Valet av indikatorer är komplicerat – de skall vara mätbara och relevanta inte bara för att följa tillståndet i naturen utan också för brukarnas upplevelser. Turner (1987) har ställt upp kriterier för indikatorer.

Långsiktig betydelse	Indikatorn måste avslöja förändringar som sker långsamt men jämnt och måste kunna upptäcka trender över en 5-årsperiod
Kortsiktig betydelse	Indikatorn måste upptäcka förändringar som uppträder under ett visst år
Känslighet och relevans	Indikatorn måste avslöja förändringar tidigt nog för att medge att förvaltningen kan reagera och måste gälla förhållanden som är påverkbara av förvaltningen.
Storlek på förändring	Indikatorn måste vara mätbar och medge att förändringar kvantifieras
Realism	Indikatorn måste på ett säkert sätt kunna mätas av fältpersonal med hjälp av enkla tekniker
Effektiv	Indikatorn måste ge meningsfull förvaltningsrelevant information till låg kostnad.

Figur 14:5. Kriterier för val av indikatorer i LAC-systemet (Berabetad efter Turner 1987 ur Pigram & Jenkins 1999)

Relationen mellan ROS & LAC

Relationen mellan ROS och LAC är i litteraturen ibland något oklar; LAC kan framstå som en utveckling av ROS. Vi finner det mest fruktbart att se ROS som en fysisk planeringsmetodik vars främsta mål är rumslig differentiering av aktiviteter och förutsättningarna för olika upplevelse. LAC däremot är en modell för att hantera olika former av förändring av miljökvalitet, ändring av efterfrågan osv; i planeringstermer närmast ett system för kvalitetssäkring.

Tanken med ROS är således att brukare med olika preferenser skall kunna söka upp områden som svarar mot deras behov och intressen. Utgångspunkterna för ROS-förvaltning är således dels en brukare som med hjälp av god information gör ett rationellt val för att uppnå bestämda upplevelser dels en förvaltning som i en rationalistisk process uppställer konkreta och mätbara mål för olika områden och förfogar över medlen för att uppnå dessa mål. Denna syn på planering och friluftsliv kan uppenbart kritiseras på många grunder (Olwig). Emellertid behöver tillämpning av ROS-modellen inte

nödvändigtvis vare sig utgå från eller se friluftslivet i detta behaviouristiska och rationalistiska perspektiv. ROS-modellen kan ses som en modell för att rumsligt differentiera mellan olika anspråk i landskapet och på ett tydligt sätt avväga mellan dem. LAC blir då ett sätt att kvantifiera dessa avvägningar för att kunna följa hur de fungera och ingripa innan konflikter eller problem blir alltför stora.

ROS & LAC-modellerna ansluter till en rationalistisk och synoptisk planeringstradition; planering som expertverksamhet. Kopplingen till naturresursförvaltning förstärker detta genom både den professions- och organisationskultur som dominerar sådana förvaltningar (Emmelin & Kleven 1999; Wondollek 1988) och genom att de tidigare ofta har saknat professionell kunskap, särskilt på de regionala eller utförande nivåerna, inom fysisk planering som har allmänhetens deltagande lagreglerad och inom samhälls- och beteendevetenskap. Sandell (2000b) diskuterar aspekter på detta problem i förhållande till svensk nationalparksförvaltning.

I USA utvecklades modellerna i två komplementära riktningar. Den ena representeras av Drivers utveckling mot "benefits approach" där systematiskt insamlad kunskap om motiv, efterfrågan och brukarnas utbyte av aktivitet och upplevelse av miljön har stått i fokus (Driver & Burns, 1999). Detta är således en förlängning av den synoptiska expertplaneringen men med systematisk kunskap också om brukarna inlagd. BBM-modellen diskuteras ytterligare nedan samt i kapitle 5.

Den andra är utvecklingen av LAC mot att hantera intressekonflikter och olika former av osäkerhet under inflytande av modern organisationsteori, särskilt beslutsfattande under osäkerhet (Thompson & Tuden 1987), planeringsteori, framförallt Friedmans (1973) "transactive planning" och adaptiv planering genom handling (Friedman 1987). Denna utveckling har skett för att hantera det grundläggande planeringsproblem som uppstår när en situation med osäker och omstridd kunskap, särskilt om effekterna av olika ingrepp och åtgärder, förenas med grundläggande intressemotsättningar (Thompson & Tuden 1987; Beckman 1990)

Framförallt är det metoder för att behandla brukarna som medverkande subjekt i planeringen snarare än objekt som har tillförts. Gränserna i LAC uppfattas då inte som vetenskapligt satta utan som uttryck för preferenser. Denna utveckling av ROS & LAC beskriver (Stankey et al 1999) som en utveckling i riktning mot en mera modern planeringsdoktrin. Kort kan utvecklingen sammanfattas i ett antal punkter. Användningen av LAC som et mera expertbetonat redskap fortgår emellertid också parallellt med den ovan nämnda utvecklingen, t.ex. i diskussioner om redskap för att styra turismutvecklingen i Antarktis (Davis, 1999).

- erkänna legitimiteten hos olika gruppers värden och intressen i ett område
- erkänna att många andra former av kunskap än vetenskaplig är nödvändiga
- vetenskaplig kunskap som information till aktörerna snarare än som förvaltningens enda beslutsunderlag
- aktivt engagemang och lärande hos olika aktörsgrupper
- beslutsfattande genom konsensus
- monitoring som del av den kollektiva lärprocessen

Nedan diskuteras ytterligare något den planeringsteoretiska bakgrunden till utvecklingen i anslutning till frågor om samråd och kollaborativ planering.

ROS i Sverige

ROS konceptet introducerades i Sverige av Wallsten (1982, 1985) och tillämpades av honom inom ramen för FRL-projektet[24] (Wallsten 1988). I "Fjällplanen" från Naturvårdsverket nämns ROS. Utformningen av arbetet med "värdekärnor" och det oreflekterade antagandet att vetenskapligt värdefull natur automatiskt också utgör den ur rekreationssynpunkt mest värdefulla – som visserligen haft stöd i förarbetena till naturvårdslagen (Emmelin 1983b) - samt avsaknaden av kriterier för vägning mellan t.ex. friluftsliv och naturvård gör att modellen måste anses antingen missförstådd eller i praktiken inte använd (Emmelin 1997). En tydlig officiell applikation av ROS i svensk naturvårdsförvaltning har däremot gjorts vid utformningen av Fulufjällets Nationalpark.

Fredman & Emmelin (1999,2001) har visat hur en koppling mellan segmentering av brukarna i några grova grupper och ROS-modellen teoretiskt skulle kunna medföra en förvaltning som bättre tar till vara de möjligheter till destinationsutveckling som olika gruppers efterfrågan och betalningsvilja ger.

Två ytterligare modeller: VIM och VAMP.

Visitor Impact Management (VIM) modellen utvecklades av US National Parks and Conservation Association i ett arbete där tillgänglig forskning främst om "recreational carrying capacity" och miljökonsekvenser av bruk av naturområden syntetiserades och systematiskt användes. Explicita mål var att utveckla ett system som byggde på vetenskaplig kunskap om omfattning och orsaker till påverkan både på naturmiljön och besökarnas upplevelse, föreslå förvaltningsåtgärder som är vetenskapligt underbyggda och som fokuserar på information och verktyg för att kontrollera eller minska oönskade beteenden hos besökare/utövare (Graefe 1991). Stegen i modellen illustreras i figur 14:6. Modellen har tillämpats i USA (Graefe 1990), Australien och Canada (Pigram & Jenkins 1999). Förespråkarna för modellen trycker på dess vetenskapliga bas. Som framgår av figuren saknas element av samråd och medverkan från berörda grupper oavsett om dessa är besökare eller andra grupper som påverkas antingen av rekreationsanvändningen av ett område eller förvaltningens åtgärder.

[24] Projektets fullständiga namn är ”Femundsmarka, Rogen, Långfjället – effekterna av olika förvaltningskulturer”. (Ursprungligen användes termen ”förvaltningsstrategier” men bl.a. en studie av Larsson (1992) pekade på att termen var inadekvat.) Projektet har med varierande intensitet, fokus och samarbetande institutioner drivits sedan 1985. Senast har ETOUR och Norsk Institutt for Naturforskning svarat för undersökningar fom 1998. Litteratur: Emmelin 1986; Emmelin & Kaltenborn (in press).

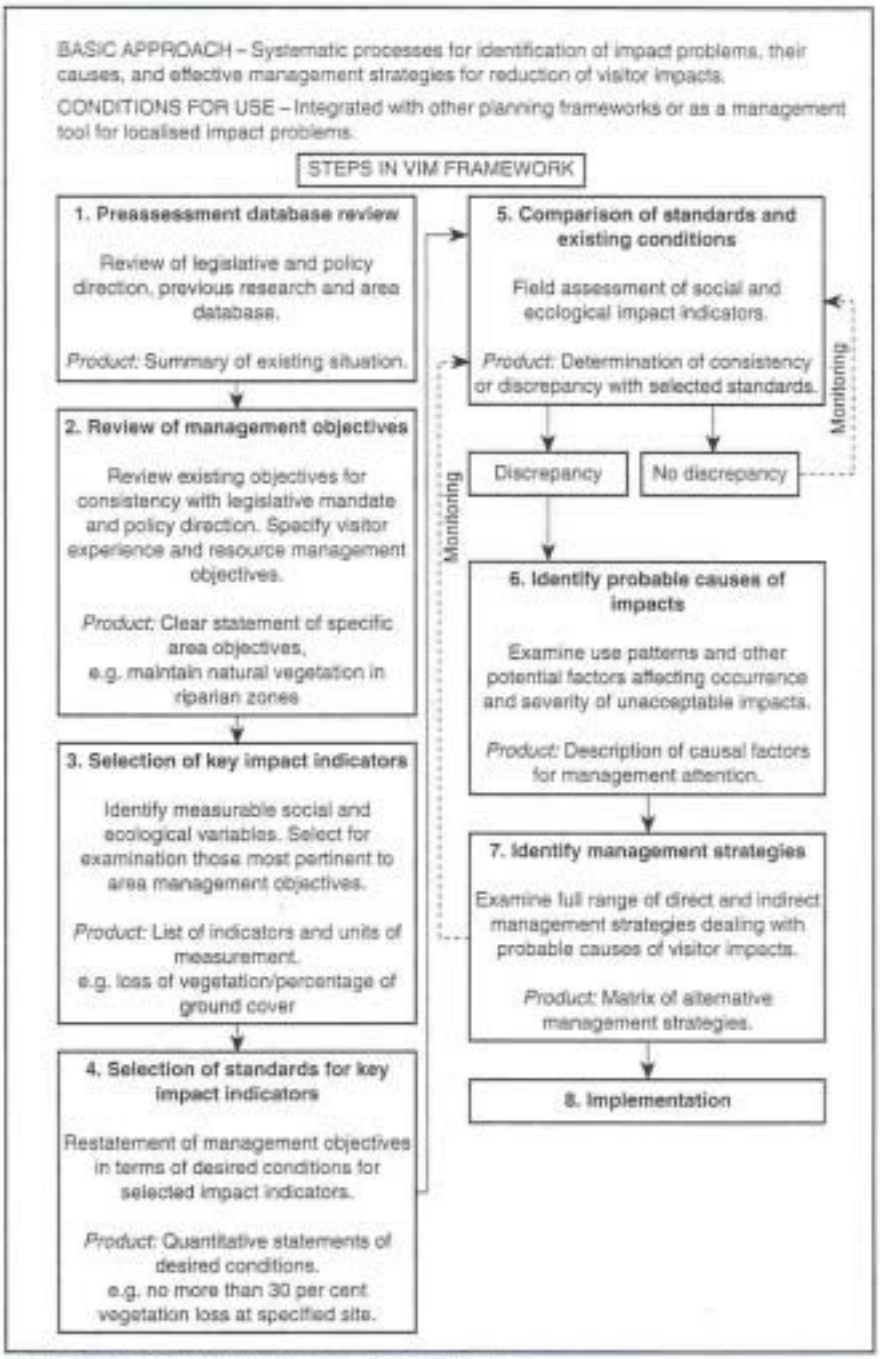

Figure 6.2 Visitor Impact Management framework

Source: Adapted from Graefe (1990: 218)

Figur 14:6 Visitor impact Management modellen. (Ur Pigram & Jeninks 1999 bearbetat från Graefe 1990).

Visitor Activity Management Process (VAMP) utvecklades av Canadian Parks Service och presenteras som en fundamental omställning av förvaltning av fredade områden från en produkt/tillförselorientering till en marknads/besökarorientering (Graham et al 1988).

Modellen visas i figur 14:7. av modellen men sökningar efter publicerade utvärderingar har inte gett utdelning.

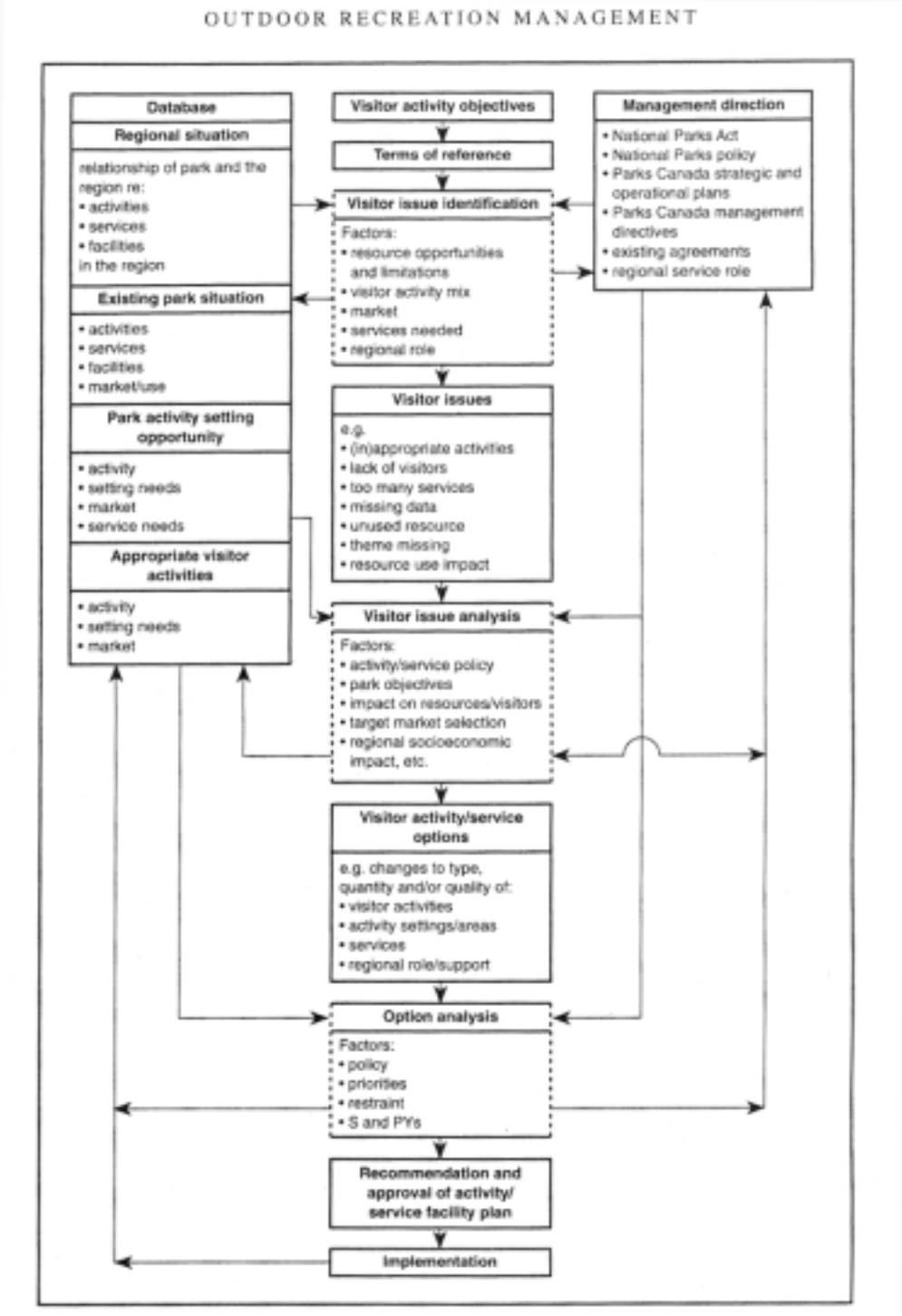

Figur 14:7.. Visitor Activity Management Process – VAMP. (från Pigram & Jenkins 1999 efter Graham 1990)

Figuren pekar både fokuseringen på besökarna/brukarna men visar också tydligt att det är en expertmodell för förvaltning. Modellen avser att kunna användas i fem olika sammanhang: upprättande av nya områden, skötselplanering för nya områden, skötselplanering och översyn av skötselplaner i etablerade områden, planering, utveckling och drift av service och serviceanläggningar (Graham 1990). Modellen har använts i Canada men är inte särskilt spridd eller välkänd. Pigram & Jenkins (1999) pekar i en kort presentation av modellen på ett generellt problem: att planerings- och förvaltningsmodeller tenderar att utvecklas och tillämpas av olika förvaltningar men att inte publiceras eller utvärderas på ett tillgängligt sätt. Graham (1988) pekar på behovet av systematisk utvärdering.

Jämförelse mellan modeller

- LAC och VIM är "resursorienterade" och "reakativa"
- ROS och VAMP är orienterade mot besökare och bruk/aktivitet och inkluderar tolkningsmoment;
- LAC och VIM tillämpning kan skapa förutsättningar för tolkning [25] och informationstjänster;
- ROS och VAMP ger upphov till dokumentation som innehåller naturtolkning. Att inkludera detta i ROS och VAMP är automatiskt medan det kräver medvetna beslut i LAC och VIM;
- Ingen av modellerna framstår som överlägsen den andra;
- Alla modellerna är beslutshjälpmedel snarare än beslutsprocesser;
- Mätbara standars och normer skulle förbättra modellernas användbarhet.

(bearbetat efter Pigram & Jenkins 1999)

Förvaltning för utbyte – BBM, benefits based management

Som påpekades i kapitel 5 har forskning inom friluftsliv gått från fokus på aktiviteter till upplevelse och utbyte. Parallellt med detta har utveckling av planerings- och förvaltningsmodeller utvecklats t.ex. ROS & LAC och dessa har som diskuteras ovan vidareutvecklats. Den sk "Benefits Based Management" (BBM) tanken är en av utvecklingarna (Driver & Bruns, 1999).

Grundtanken i BBM är enkel. Förvaltningen av friluftslivsresurser kan inriktas inte bara på individuellt utbyte för brukaren utan också på samhälleligt utbyte. Brown (1984) utvecklade tankegångar runt fem kopplade processer som ger upphov till utbyte på olika nivåer:

- förvaltningens produktion av möjligheter för rekreation och utbyte av denna
- besökarnas produktion av upplevelse

[25] ”Tolkning” används här i betydelsen att informera och upplysa om natur så som Hultman (1985) använt termen och så som den kommit att användas i ett antal nordiska projekt om naturvägledning.

- samhällsnytta genom förvaltningens åtgärder för att tillhandahålla ett utbud av möjligheter
- individuell och samhällelig nytta genom individens upplevelser
- samhällsnytta genom bruk av resurserna

Den starka orienteringen mot "produktion av nytta" som tankefigur framgår av figur 14:8.

Figur 14:8 "Benefits Based Management; BBM-modellen. (Driver & Bruns 1999)

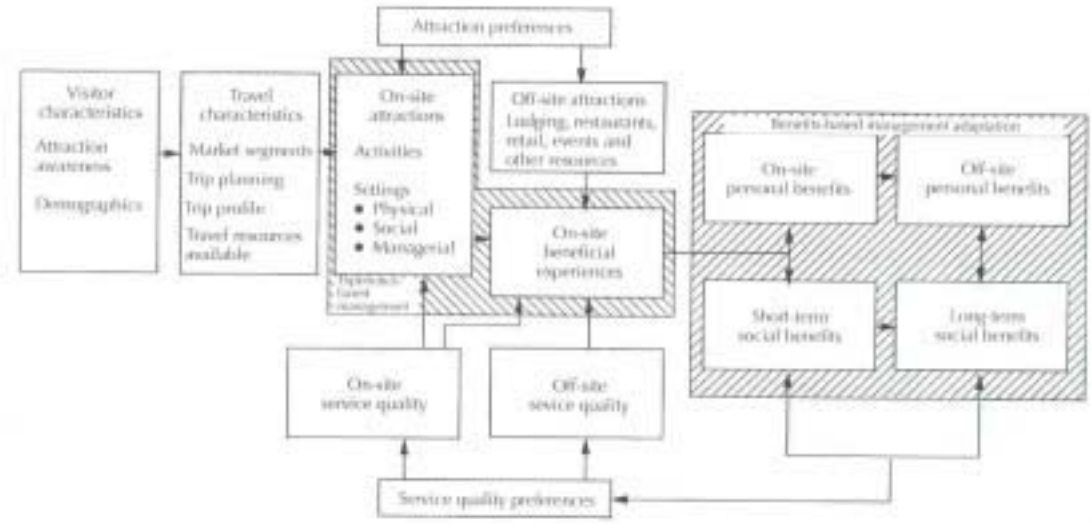

En modell för faktorer som påverkar produktionen av nytta på olika nivåer och den kunskap som behövs för förvaltning enligt BBM-modellen summeras i figur 14:9

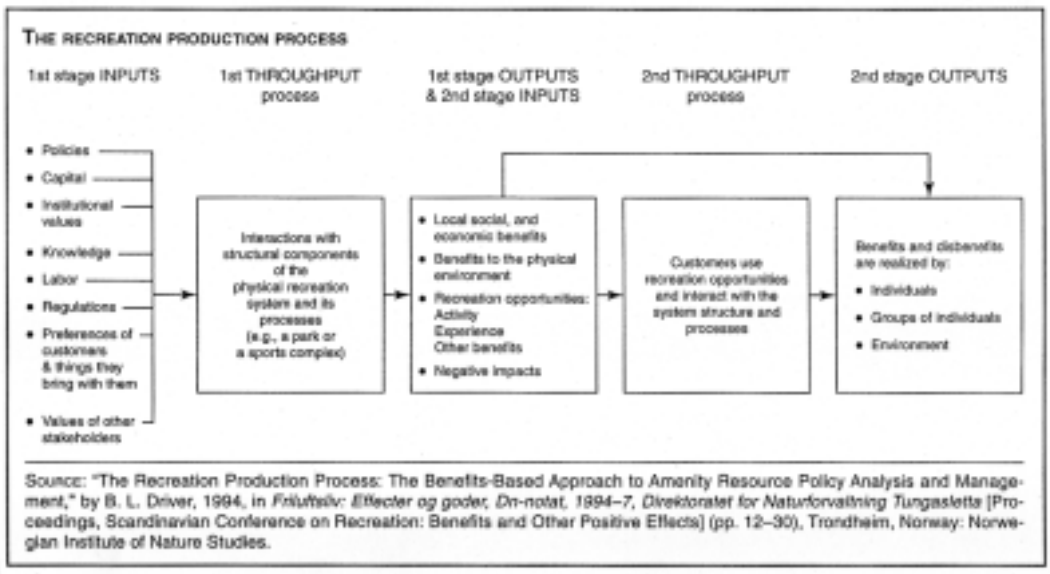

Figur 14:9. "The recreation production process" (efter Driver & Bruns 1999)

BBM är som framgår starkt nyttoorienterat och innehåller påtagliga värdeantaganden om friluftslivets individuella och samhälleliga nytta. Om detta konstaterar Manning (1999) att forskning visserligen har kunnat peka på sådan nytta men att mycket är tentativt och indikativt snarare än väl belagt. Måtten och indikatorerna på nytta är också snarare subjektiv eller rapporterad nytta än t.ex. ekonomiskt utbyte Styrkan i modellen förefaller framförallt att den riktar uppmärksamheten mot omland och region utanför det förvaltade området och i försöken att finna indikatorer på nytta utöver individens utbyte. Oavsett om de teoretiska grundvalarna kan vara omstridda så är angreppssättet som planeringsdoktrin intressant. Runt BBM byggs en omfattande försöksverksamhet upp för att genom studier och praktiska förvaltningsåtgärder försöka fastställa kriterier för individuell och kollektiv nytta. Modellen och detta arbete presenteras i Driver & Bruns (1999).

Utvärdering av planeringsmodeller

Med hänsyn till det omfattande arbete som lagts på utveckling av planeringsmodeller baserade på någon form av differentiering i tid och rum kan det förefalla förvånande att litteraturen om utvärdering av deras funktion är begränsad. Manning hävdar till och med att "no primary research has been conducted on the potential effectiveness of zoning" (Manning 1999:270). Undersökningar i Fulufjäll 2001 & 2003 ger emellertid indikationer på att en ROS-baserad zonering verkligen har fungerat sett ur besökarnas synvinkel (Fredman et.al., 2005) medan det däremot sannolikt är för tidigt att säga om den också fungerat som naturskyddsåtgärd även om besökstrycket i de mera vildmarksbetonade zonerna kan konstateras vara lågt.

Att utvärdering saknas är dock i linje med en allmän tendens inom planering. Utvärdering och uppföljning saknas i stor grad av MKB (Saddler 1996; Emmelin 1998). Effekten av fysiska planer följs sällan eller aldrig upp och vetenskapliga utvärderingar är sällsynta (Kleven 1996). Planeringssystemet är därmed i liten grad ett lärande system. Utvecklingen av metoder och modeller är snarare driven dels av forskare normativ och för att applicera nya doktriner och redskap dels erfarenhetsbaserat och ad hoc av planerare och förvaltare.

Trender i utveckling av planerings/förvaltningsmodeller

Ett generellt problem för planering och förvaltning med hjälp av planeringsmodeller av den typ vi diskuterar här är att verksamheten riskerar att bli statisk i två avseenden. Dels genom att planeringen baseras på underlag framtaget vid planeringstillfället. Underlaget är därför snarare en situationsbild än en bild av en pågående utveckling. Dels genom att den faktiska utvecklingen inte följs och återkopplas tillförvaltningsåtgärder inom ramarna för planerna.

Som en konsekvens av detta börjar en syn på planering och förvaltning av naturresurser som ett kontinuerligt praktiskt experimenterande, som lanserades av Holling och medarbetare (Holling 1978; Walters 1986), vinna insteg också i praktisk rekreationsförvaltning (Lawson et al., 2002) Adaptive environmental assessment and management (AEAM) lanserades i praktiska försök av Holling och medarbetare bl.a. i ett experiment med planering av den österrikiska skidorten Obergurgl (Holling 1978) som en utveckling av deras banbrytande arbeten om naturresursförvaltning (Wiman & Holst 1982). Här

användes datorsimuleringar i en form av fokusgrupper med de viktigaste aktörerna i skidorten. Genom simuleringar kunde olika utvecklingslinjer och framförallt inbördes samband mellan faktorer som vinterturism, lantbruk, sommarturism, sysselsättning för ungdomar osv. testas. Svagheten i försöken var beroendet av omfattande expertis och dyrbar hårdvara för att utföra arbetet interaktivt med dåvarande teknik. Utvecklingen av interaktivitet, grafik och simuleringsteknik gör denna typ av ansats i princip enkel och tillgänglig. En enklare tillämpning av AEAM-metodens grundläggande element av participation och aktörsmedverkan i startfasen och problemformuleringen av en planeringsprocess utvecklades i Norge (Dahl & Emmelin 1989; 1993).

Generellt kan observeras en trend mot utveckling av simuleringsmodeller för att t.ex. simulera besökares rörelse i tid/rummet (se t.ex. flera artiklar i Arnberger et al 2002; Lawson et al., 2002; Lawson et al., 2003) Ett allmänt intryck av flera av dessa artiklar liksom av scenariostudier av planering och förvaltning av naturområden (se t.ex. Schoute et.al., 1995) är att utvecklingen av modellerna förefaller forsknings- och teknologidriven snarare än behovsdriven t.ex. genom uttalade behov från ansvariga myndigheter. Trenden tycks därför också vara mot expertmodeller snarare än participativa och interaktiva modeller – dock med viktiga undantag som t.ex. Lawsons et al. (2002). Frågan är också vilken praktisk nytta man i förvaltning har av dessa simuleringsövningar. Dels blir simuleringarna beroende av de data som finns tillgängliga och modellantagandena dvs. riskerar att vara statiska genom att bygga på en bestämd uppfattning om samband. [26] Dels ersätter de knappast övervakning av den verkliga situationen eftersom denna kan utvecklas på annat sätt än vad modellerna förmår förutse.

En viktig observation är att en förskjutning i riktning mot adaptiva, experimenterande förvaltningsmodeller ställer stora krav på många led i planerings- och förvaltningsprocessen:

- användbara utgångsdata för att se faktiska förändringar
- tydliga indikatorer som kan relateras till mål, effekter eller tillstånd
- fungerande och realistiska övervakningsprogram
- processer för att känna av behov av revision samt kapacitet att genomföra revisioner

Ett argument för simulering och modellbaserad planering är möjligheten att därmed testa olika strategier, nivåer på belastning osv. Simulering kan därför vara ett viktigt redskap för planering och konsekvensanalys. Ett skäl till att simuleringsmodeller utvecklas förefaller också vara att vissa system kräver miljökonsekvensbedömning av naturvårds- och friluftslivsplaner (Parks Canada 2001).

Däremot är argumenten för att simuleringar också kan användas interaktivt och participativt svårare att finna. Äldre litteratur som Hollings AEAM-metod liksom den allmänna planeringsinriktad litteraturen om scenariometodik förefaller vara relativt okända för rekreations/turismforskare. Viktiga undantag finns naturligtvis som den ovan refererade användningen av planeringsteoretisk litteratur för utveckling av ROS/LAC.

[26] Ungefär som ekonomiska input-output modeller utan inbyggd hänsyn till teknikförändring om de används för att simulera ekonomiska system t.ex. energisystemens ekonomi över lång tid.

Det är emellertid lätt att överdriva/överskatta det "proaktiva" momentet i simulering. Modellerna bygger på existerande teori och simuleringarna på tillgängliga data och teori- eller metodstyrda urval. Val av indikatorer innefattar föreställningar om orsakssamband med diagnostiskt eller prediktivt värde. I allmänhet förefaller förhoppningar om att simuleringar skall ge värdefulla bidrag också när de gäller attityder, beteenden osv. komma från naturvetenskapligt skolade förvaltare och forskare eller från neoklassiska ekonomer med föreställningar om samhällssystemen som analoga med tekniska eller naturliga, lagbundna system. Utgångspunkten för "adaptive management" och speciellt Walters (1986) utveckling av förvaltning som fullskalexperiment är insikten om detta. Walters använder negativa erfarenheter av t.ex. enartsmodeller i fiskeriförvaltning som exempel på problemet men resonemanget är naturligtvis i hög grad tillämpligt på modeller som baseras på förenklade föreställningar om mänskligt beteende. Detta är inget argument mot simulering och modeller t.ex för att generera scenarios, endast en varning för att tro att det kan ersätta adaptiv förvaltning baserat på god planering kombinerat med uppföljning och revision av planerna. Simulering kan framförallt hjälpa till att skärpa frågeställningar, avslöja sådana oväntade effekter som modell, teori och data tillåter och som kan vara omöjliga att se intuitivt eller med enklare resonemang.

Reflexioner om planerings- och förvaltningsmodellerna

Vi skall avslutningsvis göra några punktvisa reflexioner som gäller modellernas bakgrund och underbyggnad, tillämpbarhet på svenska förhållanden samt behov av utveckling och forskning.

- Modellerna förutsätter hög grad av kontroll över det förvaltade området. Detta gäller såväl rätten att utarbeta bestämmelser och restriktioner som förmågan att övervaka och genomdriva efterlevnad också med andra medel än information och vägledning. Här kan man framförallt ställa frågan om svensk naturvårdsförvaltning har resurser för uppföljning, övervakning och åtgärder.
- En förutsättning är också att brukarna upplever förvaltningens eller markägarens åtgärder som legitima. Allemansrätten är sannolikt den största enskilda skillnaden i förutsättningar för att överföra internationella erfarenheter (Emmelin 1997) Ett större ansvar måste sannolikt därför vila på operatörer, arrangörer etc.
- En situation med lägre grad av kontroll och större operatörs/arrangörsansvar förutsätter mera utvecklade samarbetsformer än vad modellerna i allmänhet innefattar. Den utveckling som (Stankey et.al. 1999) diskuterar för ROS & LAC är i detta sammanhang intressant.
- Betoningen av "vetenskaplighet" och bristen i modellerna – särskilt VIM & VAMP – kan ses som en teknokratisk hållning. Två förhållanden bör dock observeras. För det första att modellerna kan utvecklas med inslag av både participation i planeringen – särskilt momenten "management objectives" i VIM och "visitor issue identification" i VAMP - och lokal förvaltning med aktörsmedverkan i implementeringen. Som påpekade ovan har ROS-LAC utvecklats mot att i mindre grad vara rena expertmodeller. För det andra att kunskap om både de tillfälliga besökarna och "icke-brukare" inte enkelt kan införas genom traditionella participatoriska metoder. Som påpekades ovan

är olika survey-metoder en möjlighet att öka bredden och representativiteten i förvaltningens kunskapsunderlag.

- Medan ROS, LAC etc kan ge underlag för utveckling av förvaltningsmodeller i svenska skyddade områden är sannolikt erfarenheterna av aktörsmedverkan från Storbritannien mera tillämpbara på svenska förhållanden.
- Planeringsmodeller riskerar att bli statiska: genom att baseras på underlag framtaget vid planeringstillfället och därefter inte reviderat och genom att den faktiska utvecklingen inte följs och återkopplas till revision av modellerna. Behovet att utveckla enkla realistiska modeller för "adaptiv planering och förvaltning" är stort.
- Tankegångarna i "Benefits Based Management" är intressanta som planerings- och förvaltningsmodell. Möjligheterna att genom undersökningar skapa bättre kunskaper om olika former av nytta på olika nivåer kan driva forskning. Anspråken på att få kvantifierbara indikatorer kan stå i konflikt med anspråken på kollaborativ planering och på att låta aktörerna själva avgöra vilka utbyten man vill prioritera.

Krav på planeringunderlag och MKB?

Krav på MKB finns idag för ingrepp i Natura 2000-områden. Planering för turism och friluftsliv träffas inte av EU-direktivet om miljöbedömning av vissa planer och program enligt förslag till införande i svensk lagstiftning av direktivet. Krav på tillstånd för organiserade eller kommersiella verksamheter i skyddade områden borde kunna förses med generellt krav på MKB om verksamheten är av viss omfattning eller kan antas medföra "betydande miljöpåverkan". Erfarenheterna av MKB på detaljplan pekar på behov av väsentligt bättre underlag för att bedöma biologiska effekter (MKBCentrum);[27] en intressant fråga att utvärdera är om kommuner med kommunekolog eller annan egen biologisk expertis gör ett bättre planeringsarbete i detta avseende.

De speciella planeringsproblem som Natura 2000 reser genom behovet av MKB och genom möjligheten att lägga restriktioner på störande verksamheter också utanför reservatsarealen reser krav på kraftigt förbättrat planeringsunderlag när det gäller kunskapsförsörjning till planering.

Den kontroversiella frågan om krav på miljöbedömning också av planer för och genomförande av mera omfattande ändringar eller nya reservatsbildningar skulle kunna belysas genom försöksverksamhet. Ett sådant krav finns sedan länge i Norge men utvärdering förefaller saknas.

[27] En erfarenhetsbaserad generell bedömning är att bedömningar av effekter på flora och fauna ofta består av svepande omdömen –positiva eller negativa - om ”biologisk mångfald” och att när bättre underlag föreligger frågan oftast gäller specifika frågor om hotade arter

Nya områdesinstrument

Ett sätt att närma planering enligt Miljöbalkens naturvårdsparadigm till den fysiska planeringen och PBLs paradigm skulle kunna vara en mera differentierad typ av områdesinstrument av "hänsyns"- eller "företrädes"-typ. Emmelin (1997) har framlagt ett förslag till sådana instrument med utgångspunkt från tanken att reglera och ge vissa intressen och aktörer företräde i olika fjällområden. "Renskötsels-", "friluftslivs-", "naturvårds-" & "landskapsområde" är begrepp som skulle kunna inpassas mellan Miljöbalkens reservats/skyddsinstrument och PBLs möjlighet för kommunerna att utfärda områdesbestämmelser. Bl.a. skulle denna typ av instrument kunna användas i omlandet till nationalparker och andra skyddade områden. Internationellt har denna typ av instrument funnits länge t.ex. i form av SSSI ("sites of special scientific interest") i Storbritannien eller "landskapsverneområden" i Norge. Den senare typen används bl.a. för att skapa buffertzoner i anslutning till vissa nationalparker. I Sverige förefaller den offentliga naturvården ha varit relativt kallsinnig till denna typ av "hänsyns" eller "företrädes" områden. Ett skäl anges vara bristen på kontroll, ett annat att naturvården har velat ha renodlade "vetenskapliga" kriterier för sina områden (Emmelin 1997). Mycket talar emellertid för att ett närmande mellan Miljöbalk och PBL är nödvändigt och att naturvården måste inta en mera differentierad hållning till olika arealer och verktyg (Emmelin & Lerman 2004).

Utveckling av planeringsdoktriner och metoder – några teoretiska reflexioner

Utgångspunkten för senare utveckling av ROS/LAC är driven dels av konkret praktisk erfarenhet av planerings- och förvaltningsproblem dels under påverkan från utveckling av planeringsdoktriner mot kollaborativ planering. Ett sätt att illustrera de problem och krav på nya planeringsformer som natur- och miljövården står inför är två enkla fyrfältsdiagram. Det första illustrerar två dimensioner: centralt versus lokalt respektive kalkylerande versus kommunikativ rationalitet.

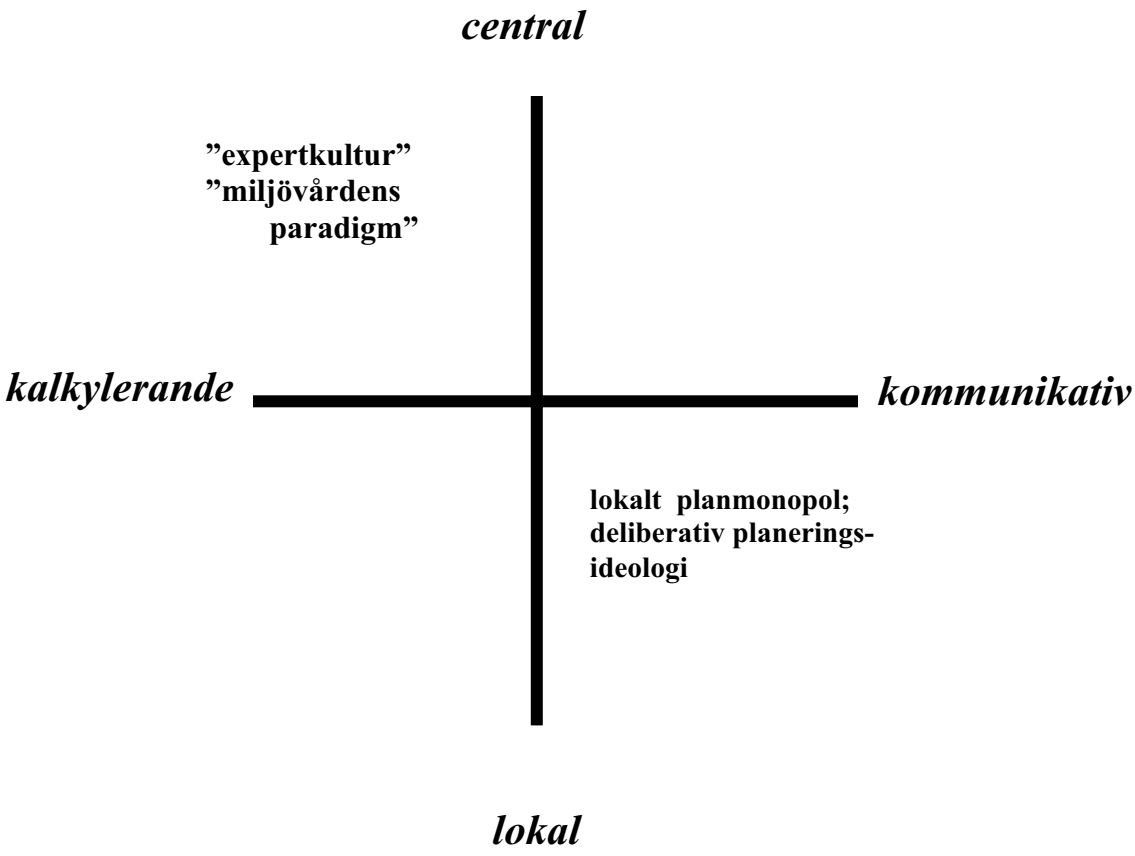

Figur 14:10 Två dimensioner som definierar två skilda paradigm för planering och miljöförvaltning (Emmelin 1997b)

Ett sätt att se på förvaltning och planering är som spänningsfält mellan två dimensioner. Den ena är planeringens rationalitet: "kommunikativ" versus "kalkylerande" (Sager 1990; 1994) Den andra är den kända: "central" versus "lokal". Båda dessa dimensioner kan ges andra uttryck t.ex. "expert" versus "lekman" och med betoning på tendenser i lagstiftning och beslutsfattande t.ex. "centralistisk" versus "decentralistisk" eller geografins "centrum – periferi" dikotomi. Den enkla matris som dessa dimensioner definierar kan användas för att beskriva en utveckling av planeringstänkande och ideologi från 50-60 talets top-down till starka betoning på lokal förankring och beslutsfattande (Amdam & Veggeland 1991). Figur 14:10 illustrerar två tydligt skilda teoretiskt definierade förhållningssätt till hantering av miljöfrågorna som bl.a antytts av Sager (1990) och Hjern (1993) som kunnat identifieras empriskt i studier av miljöförvaltningarnas professionskultur (Emmelin 2000;Emmelin & Kleven 1999; Emmelin 1998 a & b)

Det andra diagrammet illustrerar ett centralt problem inom all miljövård: att konsensus ofta varken råder om vilka resultat av planering och förvaltning som är önskvärda eller om vilka orsakssambanden i naturen är och vilka åtgärder som således skulle leda till ett önskat resultat.

Figur 14:11. Förutsättningarna för olika beslutsprocesser i samhället (Modifierat efter Thompson & Tuden 1959 & Hillier 2002)

Miljövården karaktäriseras av varierande grad av osäkerhet i vetenskaplig kunskap om orsakssamband. Detta ger utrymme för mycket stor variation i olika gruppers föreställningar om orsakssamband både beträffande vad som skapar problemen och vilka åtgärder som är effektiva. Önskemål om resultat av samhällets insatser kan också variera kraftigt. Betoningen av tillväxt respektive miljö i hållbar utveckling är ett sådant allmänt exempel. Inom naturvården är t.ex. önskemålen om resultat av avsättning av en nationalpark eller ett reservat ett gott exempel på oenighet längs denna dimension: en nationalpark kan ses t.ex. som en turistmagnet eller ett skyddsinstrument. Det är viktigt att observera att synsätten och de beslutsprocesser som de ger upphov till inte har något enkelt samband med vad som kan uppfattas som god vetenskaplig kunskap eller gällande regelverk.

Sammantaget visar de två figurerna förutsättningarna för sökande efter nya planeringsmodeller. Traditionell planering för naturvård – och mera generellt miljöförvaltningarnas paradigm – befinner sig i båda figurerna i den övre vänstra kvadranten (Emmelin & Kleven 1999). Sökandet tar sig olika utryck och landar därför i figur 14:11 i olika doktriner och metoder. Notera att figur 14:10 beskriver spänningen mellan de paradigm som kännetecknar respektive miljövård (Miljöbalken) och dess lagstiftning och fysisk planering och dess lagstiftning (PBL).

Samråd och kollaborativ planering

Den internationella planeringsteoretiska litteraturen om samråd och olika former av samverkan inom planering är mycket omfattande. Delvis måste den dock sägas vara påtagligt esoterisk och avlägsen från planeringens vardag och praktik. En utveckling av rationalistisk planering under 1900-talets andra hälft har efterhand väck motreaktioner i form framförallt av olika former av kommunikativ planering som fokuserar på planeringens kommunikativa form snarare än på mål-medelrationalitet och planeringens substans. Studier av planering som maktutövning kastar ljus både över de kommunikativa modellernas och den rationalistiska planeringens begränsningar (Harris 2002; Flyvbjerg & Richardson 2002)

Grundforskningsmässigt är naturresurs- och naturvårdsplanering av stort intresse t.ex. just som arena för kampen mellan rationalistisk och kommunikativ planering. För den praktiska naturvården har denna forskning kanske snarast indirekt betydelse. I avsnittet om ROS pekar vi t.ex. på hur modellerna utvecklats i kommunikativ och kollaborativ riktning. Forskning med mera social-konstruktivistisk inriktning pekar på betydelsen av att förstå naturresursproblemen som samhällsproblem och inte enbart som naturvetenskapliga och tekniska problem. Samtidigt måste erkännas att den direkta praktiska nyttan kan förefalla begränsad. Diskussionen kan för praktikens del kanske framförallt bidra till en mera kritisk och reflexiv hållning (Hajer 1992;1993;1995; Lash et al., 1996;Beck 1992). I detta sammanhang kanske forskning inom andra områden än planeringsteori kan ha större betydelse t.ex. runt frågor om "hur blir ett naturvetenskapligt problem ett samhällsproblem" som kan sägas vara ett grundmönster för hur många miljöproblem kommer upp på den samhälleliga och politiska agendan (Lundgren, 1991). Förståelsen av hur problemsyn och sökande efter lösningar beror av professions- och administrationskultur kan också ha betydelse för den självkritiska reflexionen (Lundgren & Sundqvist, 2001; Emmelin & Kleven 1999; Emmelin 2000).

Varför samråd?

Skälen för olika former av samrådsmekanismer variera starkt. I mera teoretisk litteratur framhålls ofta demokratiaspekter; den planeringsteoretiska litteraturen innehåller också tydliga inslag av anspråk på att stärka svaga eller marginaliserade gruppers möjlighet att påverka sin närmiljö. Den mera praktiskt orienterade litteraturen betonar däremot gärna effektivitet, förankring av myndighetsbeslut osv. Hjortsø (2004) har t.ex. en sammanställning av i huvudsak målrationella motiv för samråd runt förvaltning av skogsresurser: ökad kunskap, ökad förståelse osv.

För den offentliga naturvården finns ett antal skäl från de formella t.ex. Århuskonventionens stadganden om tillgång till information och "environmental justice" över fastlagd policy om ökad lokal förankring till olika former av effektivitets och implementeringsresonemang. Stankey et al (1999) pekar i diskussionen av utveckling av ROS/LAC på att viktiga aktörsgrupper kan ha formell eller praktisk vetorätt

Samrådsformer

Det är väsentligt att se att begreppet "samråd" i olika lagstiftning och administrativ praxis kan täcka ett brett spektrum av företeelser. Ett enkelt sätt att illustrera detta är att samråd kan motiveras eller genomföras på en skala: information => konsultation => medverkan => inflytande => medbestämmande => konsensusbeslut => vetorätt.

Forskning om samråd och olika former av deliberativ planering i stadsmiljö som kan ha mera direkt intresse för naturvårdsplaneringen har bedrivits vid Centrum för stadsmiljöforskning vid Örebro universitet [28] - se t.ex. (Hallgren, 2003; Lidskog et.al., 1997; Elander & Lidskog, 1999)

Samråd och tillit

En viktig aspekt på samspelet mellan aktörer i planering är planeringen som social interaktion och den inverkan som samråd och konflikter kan ha på aktörernas tillit till varandra. Hallgren (2003) analyserar ett fall inom naturresurshantering, vattenplanering, ur detta perspektiv och ger en elementär begreppsgenomgång. Han pekar med hjälp av Asplunds diskussion av "social responsivitet" på att aktörernas handlande inte alltid kan förstås som någon form at målrationellt handlande. Betydelsen av den sociala interaktionen i samråd och hur denna kan leda till minskad tillit i situationer där aktörerna uppträder i olika roller och där förståelsen av dessa roller inte är ömsesidig är en fråga som belyses.[29] Hallgren avslutar sin avhandling med en del konkreta råd om tillit i planeringssituationer.

Arbetet med Södra Jämtlandsfjällens nationalpark pekade bl.a. på problemet med legitimitet hos den kunskap som används i planeringen (Vuorio et.al., 2003). I den kalkylerande rationaliteten är kunskapens legitimitet i hög grad förbunden med konventionella uppfattningar om vetenskaplig kvalitet. I den kommunikativa rationaliteten blir frågan om både vem som tagit fram kunskapen och om konsensus råder viktig. För naturförvaltning är utmaningen att möta kraven på konsensus och legitimitet utan att hamna i okontrollerbar kunskapsrelativism. I Södra Jämtlandsfjällen hanterades motsättningar mellan olika uppfattningar om omfattningen av vandrande och tältande utanför ledsystemet och föreställningarna om ökande störningar på rennäring och naturvård genom att undersökningen uppdrogs åt en utomstående, kompetent organisation, ETOUR, men att undersökningens uppläggning diskuterades med parterna som fick möjlighet att påverka detta med avseende på sådant som vilka områden som borde undersökas mm. Parterna fick således möjlighet att medverka med sina respektive kunskaper men inte att påverka avvägningar och metodik – med ett intressant undantag. Samebyarnas företrädare ställde krav på att en betydande del av flyginventeringarna

[28] Termerna kommunikativ och deliberativ används ibland om vartannat. Kommunikativ planering syftar emellertid ofta på planering inspirerad av Habermas doktriner. ”Deliberativ” används därför bl.a. för att markera ett avstånd till Habermas kommunikativa ideal och en större närhet till parlamentariska modeller.

[29] Bristande förståelse hos en aktör för hur en annan aktör kan vara styrd av ett regelsystem och en tolkning i termer av personliga egenskaper kan illustreras med synen på en domstolsförhandling: försvarare och åklagare är båda medvetna om spelregler som medför att de kan representera motsatta ståndpunkter utan att tolka detta som annat än roll- och regelbestämt. En åhörare kan däremot tro att de har en personlig konflikt. Om en av dem beslås med att medvetet förfalska uppgifter bryter tilliten samman och frågan får sannolikt en personlig dimension även för de två aktörerna.

skulle genomföras med helikopter från företag som också medverkar i rendriften. Detta för att ge en trovärdig oberoende part insyn i inventeringsarbetet, inte för att påverka det.

Tekniska hjälpmedel för samråd och participation

En del forskning om samråd och allmänhetens medverkan tar sin utgångspunkt i de problem som ligger att samverka mellan experter och allmänhet och tekniska möjligheter till att överbrygga sådana kommunikationsklyftor i planering (Kangas & Store, 2003; Törnqvist, 2001; Törnqvist & Nilsson 2001). Holling och medarbetare (1978) använde sig som påpekats ovan t.ex. tidigt av simuleringsteknik för att i samverkan undersöka konsekvenser av olika handlingsalternativ. En viktig funktion i detta är dels att ge olika aktörer och intressegrupper tillgång till samma teknologi som olika expertaktörer använder dels att genom samarbete öka kunskap, tillit och legitimitet.

Hjortsø (2004) hävdar i en undersökning av samråd runt förvaltning av Jægersbrog Dyrehave, ett statsskogsområde i närheten av Köpenhamn med betydande mängd olika intressen. Med SODA-metoden som bl.a innebär att olika aktörsgruppers "mentala kartor" av samma område sammanställs kan olika intressens värdebilder sammanställas och därmed jämföras och diskuteras. Målet är att ge olika aktörer möjlighet att se andra aktörers och att eventuellt ompröva sina egna ståndpunkter. I Hjortsøs fallstudie styrs arbetet av en "facilitator" och det är svårt att avgöra i vilken grad fallet visar en ömsesidig kommunikation eller snarare en ambition från förvaltningsmyndigheten att "medvetandegöra" och påverka andra aktörer. I artikeln diskuteras både bruk av en extern och en intern ledare bl.a. som funktion av konfliktgrad och vilket mål samrådet har.

Metoder för att inrikta restaureringsekologiskt arbete har provats i Norge bl.a. i Dovrefjell för restaurering av det nedlagda skjutfältet på Hjerkinn i nationalparken och runt Longyearbyen på Svalbard (Hagen et al., 2002; Hagen 2003). Utgångspunkten här är att undersöka olika gruppers syn på områdena, på vilka mål för restaurering som de utifrån dessa vill prioritera osv. Metodiken utgår här från "fokusgrupp"-metodik och är också inspirerad av scenariometodik bl.a. i så måtto att målet för "restaurering" snarare är att få fram "önskade framtida tillstånd" än att försöka skapa ett ekologiskt "ursprungligt tillstånd". Synsättet på landskapsutveckling summeras i figur 14:1 och diskuteras som en allmän modell i inledningen till det följande kapitlet.

15. Naturförvaltning

Förvaltning kan i detta sammanhang definieras som de åtgärder som genomförs för att uppnå planeringens mål eller att revidera planeringen för att uppnå andra mål. Förvaltning av natur för friluftsliv är i grunden en fråga om att styra landskapets utveckling mot vissa mål eller att hantera målkonflikter. Denna styrning sker i huvudsak indirekt genom styrning eller påverkan på många aktörer i landskapet snarare än genom åtgärder direkt i landskapet. Det är framförallt i formellt skyddade områden som naturvården är en direkt aktör i landskapet och där alltså styrningen också sker genom direkta ingrepp och åtgärder i landskapet. Den modell som skisserats i metodik för landskapsscenarier och restaureringsekologi kan tjäna som tankemodell för vad naturförvaltning går ut på.

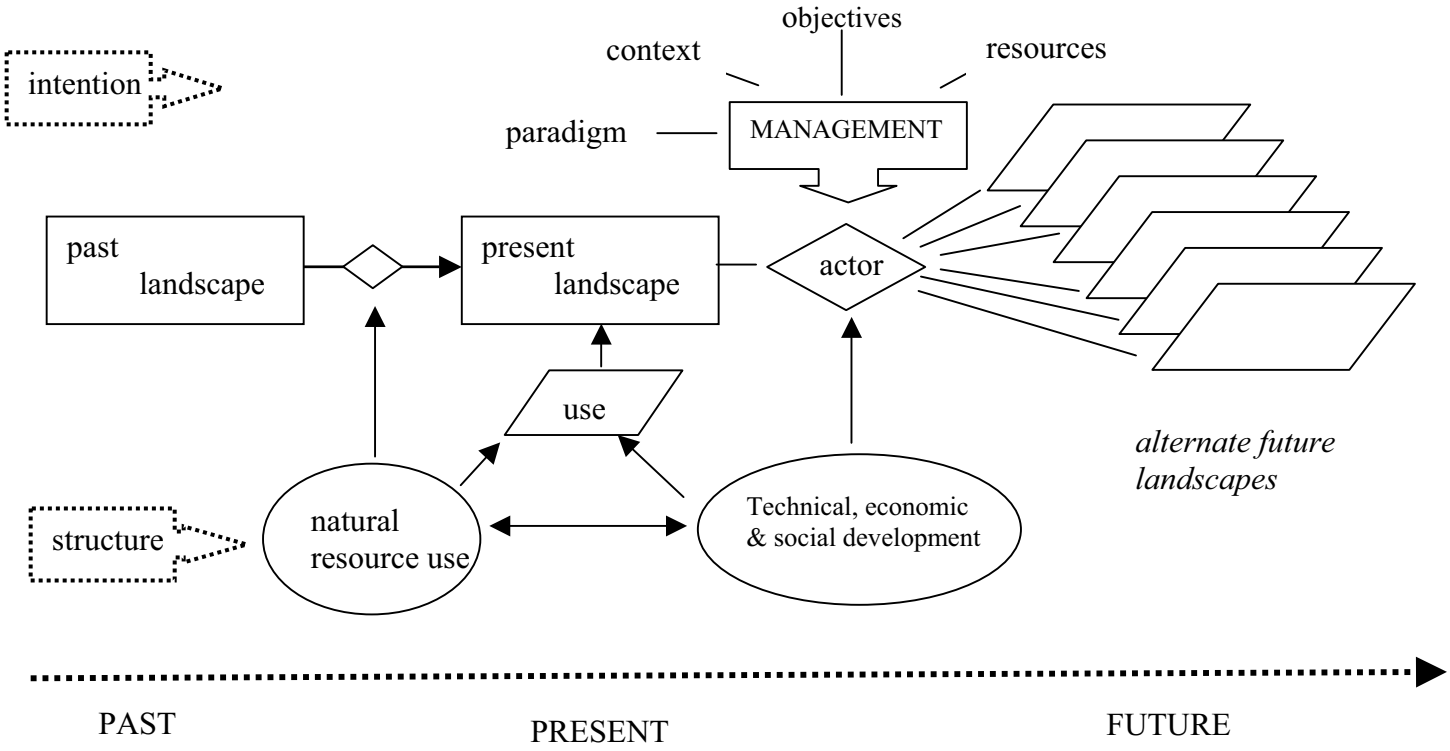

Figur 15:1 En modell av landskapsutveckling och styrning. Figuren innehåller en tidsaxel av utveckling från "förtid" till "framtid". Den understryker att landskapet dels utvecklas genom aktörer som påverkas av strukturells förhållanden i samhället dels intentionellt genom planering och förvaltning som påverkar aktörerna i landskapet. Som påepkas i texten är naturvården aktör i de fredade områdena men måste även där verka i stor grad indirekt genom påverkan på andra aktörer (Modifierad efter Emmelin 1982 och Hagen et al., 2002)

Figuren förefaller kunna användas som en allmän modell av landskapsutveckling och styrning inom naturförvaltning. Den understryker samspelet mellan planering/förvaltning och den utveckling i landskapet som styrs eller influeras av aktörer och utvecklingsfaktorer utanför förvaltningens kontroll. Därmed pekar den på att all förvaltning i grunden alltid måste ha ett reaktivt drag eftersom den skall styra en utveckling som den inte har

full kontroll över. "Proaktiv får i detta sammanhang mening enbart om förvaltningen bygger på kunskap om och förutsägelse av andraaktörers handlande och andra systems utveckling. "Proaktiv" i betydelsen att förvaltningen har den egentliga styrningen och tar initiativen saknar i många fall reell innebörd.

Den internationella litteraturen om naturförvaltning för friluftsliv är omfattande och åtskilliga handböcker har producerats (Hammitt & Cole 1998; Parks Canada 2001, Pigram & Jenkins 1999; Manning 1999) Nordiska översikter finns också (Kaltenborn & Vorkinn, 1993; Reitan 1994; Emmelin, 1997; Aas et.al., 2003). Översikter över speciella förvaltningsområden finns också (t.ex. Aas 1991). Inom jaktvård är litteraturen och forsningen när det gäller resursförvaltning både internationellt och i Norden mycket omfattande men denna ligger utanför rapportens område och vårt uppdrag.

Metoder för naturförvaltning

Den internationella, speciellt den nordamerikanska, litteraturen om metoder för naturförvaltning för rekreation och turism är omfattande. En generell trend som kan observeras är att denna från att ha tagit utgångspunkt i expertbedömningar av naturresursernas tillstånd i allt högre grad övergått till att ta utgångspunkt i olika besökargruppers utbyte av vistelse och aktivitet. Utvecklingen är parallell till utvecklingen av studier av bruksmönster etc som diskuteras i kapitel 5. Den tar sig uttryck i den utveckling av planerings- och förvaltningsmodeller.

Manning (1979; 1999) summerar förvaltningsåtgärderna till fyra grupper och ger en grafisk översikt över metoder, figur 15:2. De fyra huvudkategorierna är:

- Ökad resurstillgång i tid och rum
- Begränsning av nyttjande.
- Minskad miljöpåverkan
- Ökning av resursernas motståndskraft

De två första strategierna gäller styrning av tillgång och efterfrågan på rekreationsresurserna medan de två senare betraktar resurserna som givna och koncentreras på påverkansfaktorerna. Den första strategin, ökad tillgång, är därför i hög grad en fråga om planering och långsiktig utveckling medan de tre övriga gäller förvaltning av resurserna. Här är det därför dessa tre som uppmärksammas medan "utbudssidan" diskuteras i avsnittet om BBM-modellen

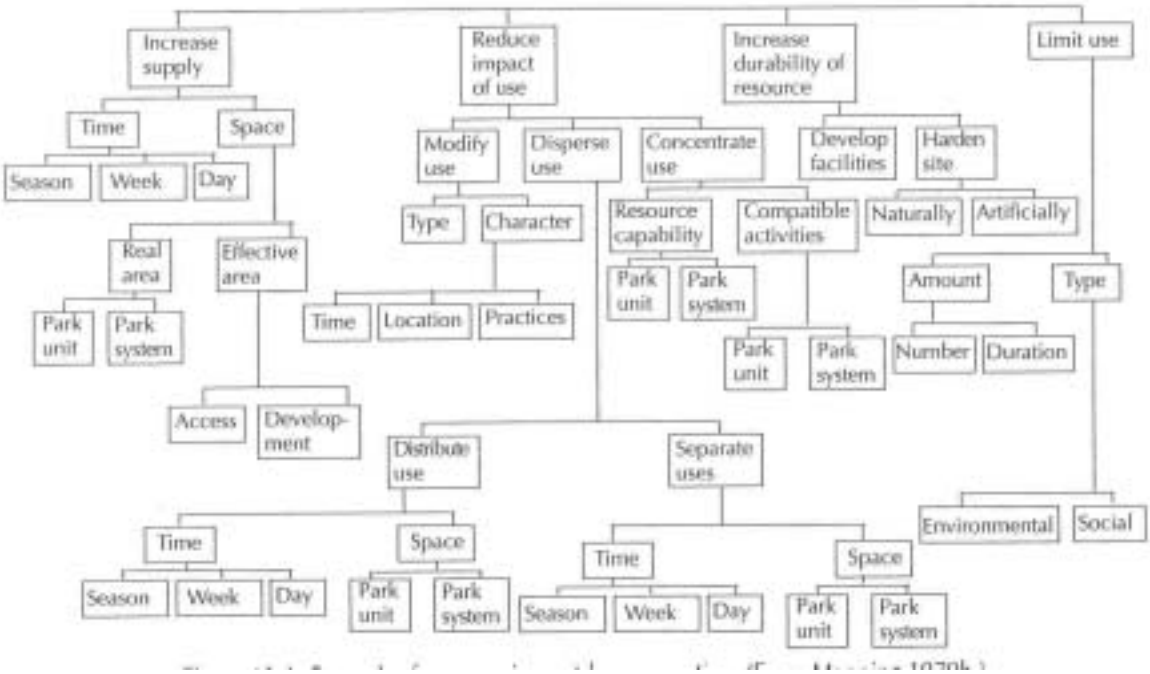

Figur 15:2 Överblick över principer för friluftslivsförvaltning (Manning 1999)

Att styra besökare

Planeringsmodeller som ROS förutsätter någon form av styrning av besökare med direkta eller indirekta metoder. Styrningen av besökarna "visitor management" är ett komplement till åtgärder i landskapet, "site management". Betydande insatser har gjorts i Nordamerikansk friluftslivsförvaltning för att minska naturpåverkan men också inbördes konflikter och för att öka besökarnas utbyte genom "visitor management". En omfattande litteratur om detta finns i form av handböcker, forskningsrapporter och läromedel. För översikter se t.ex. (Hammitt & Cole 1998) och Manning (1999).

Deskriptiva studier av preferenser måste användas med försiktighet som underlag för förvaltningsåtgärder av en mängd skäl, vilket påpekades i kapitel 5. Skälen är många: data som rapporteras är ofta medelvärden som döljer stor variation (se speciellt avsnitt om PNU-skalan i kapitel 5), skillnaderna mellan olika grupper kan vara stora och dessutom situationsbetingade beroende på vilken form av arrangemang de deltar i, vilket transportsätt de valt, livs-cykel och livsform, tidigare erfarenhet osv dvs. faktorer som kan förväntas förändras eller ses som situationsbetingade.

En viktig distinktion är mellan metoder för direkt respektive indirekt styrning (Gilbert et al 1972; Chavez 1996). Direkta åtgärder riktar sig mot besökarnas uppträdande och aktiviteter medan indirekta metoder avser att styra faktorer som påverkar besökarnas egna val av beteende, aktivitet eller sätt att genomföra verksamhet, skaffa kunskaper och

information osv. (Peterson & Lime 1980). Figur 15:3 ger exempel på direkta och indirekta förvaltningsåtgärder.

TYPER	Exempel
Direkta	Straffavgifter
	Ökad övervakning
	Zonera icke förenliga verksamheter
	Zonera över tid
	Begränsa tältande t.ex. max 1 natt per tältplats
	Växla användning av vägar, stigar, tältplatser etc. så att vissa hålls stängda krav på bokning i förväg
	Tilldela besökare viss rutt eller tältplatser
	Begränsa tillträde via vissa infallsportar till området
	Begränsa storlek på grupper, antal hästar, fordon osv.
	Begränsa tältning till enbart utpekade platser
	Begränsa eller förbjud eldandeBegränsa jakt och fiske
Indirekta	Underhåll/förbättra vägar, stigar eller begränsa eller avstå helt från underhåll
	Underhåll/förbättra tältplatser och andra områden med koncentrerat bruk – alternativt inget underhåll
	Aktiva insatser för vilt- och fiskevård – eller avstå
	Informera aktivt om speciella kvaliteter i ett område
	Identifiera och informera om möjligheterna till rekreation i närliggande områden
	Undervisa om grundläggande naturförhållanden
	Informera aktivt om områden som används lite eller om besöksmönstet allmänt
	Odifferentierad inträdesavgift
	Avgifter differentierade efter vandringsled, zon, tidpunkt etc.
	Kräv bevis för allmän naturkunskap eller kompetens inom friluftslivsteknik

Figur 15:3. Direkta och indirekta metoder för styrning – en översikt (Bearbetad efter Lucas 1979 & Manning 1999)

I den internationella litteraturen framkommer under senare år en tydlig preferens för, och ett sökande efter, effektiva indirekta metoder (Peterson & Lime 1980; McCool & Christensen 1996). Skälen till detta är flera. Lagstiftning och förvaltande myndigheters policy föreskriver ofta att tillgången till rekreationsresurserna skall vara obehindrad eller fri. Detta har sin grund i en syn på rekreation som en samhällsnyttig aktivitet som för att fungera måste utmärkas av frihet. Reglering ses som motsatt själva rekreationens grundidé; speciellt i vildmarksrekreation har restriktioner och styrning setts som en "inneboende motsägelse" (Lucas 1982). "Vildmarksförvaltning" i meningen medvetna ingrepp inom ett vildmarksområde kan också ses som en självmotsägelse (Emmelin 1983b; 1997). Också i nordisk litteratur uttalas ofta en preferens för indirekta metoder; här kan den rimligen ha samband med den kontext för styrning som allemansrätten ger (Kaltenborn, 1993a; 1993b; Hammitt et.al., 1993). Åtskilliga internationella studier visar dessutom en preferens hos besökare för indirekta åtgärder (Lucas 1982). I svenska studier kommer detta tydligt fram t.ex. med avseende på vilka åtgärder som föredras eller förordas för att komma tillrätta med slitage, störningar och nedskräpning (Emmelin & Iderot 1999; Vuorio et al. 2003) Slutligen hävdas i litteraturen att indirekta metoder skulle

kunna vara mera kostnadseffektiva eftersom de inte medför kostnader för övervakning och uppföljning. [30]

Kritik av förvaltningarnas preferenser för indirekta metoder förekommer emellertid också. Cole (1995) hävdar t.ex. att preferenser – som påpekades ovan inte sällan inskrivna som policy – har förhindrat enkla effektiva direkta ingrepp i form av kanalisering, tillrättaläggande osv. McCool & Christensen (1996) hävdar att distinktionen direkt – indirekt är alltför förenklad. Hammitt & Cole (1987) använder begreppet "visitor burden" för att peka på att styrningen kan upplevas som mer eller mindre störande och Cole et al (1987) ger fem dimensioner för att avgöra om styrningen medför en stor eller liten belastning för besökarna – se figur 15:4.

FAKTOR	**Hög belastning**	**Låg belastning**
Valfrihet	Reglera beteende	Påverka beteende
"Diskretion"*	Besökarna är medvetna om att de utsätts för åtgärder	Besökarna är omedvetna om att de utsätts för åtgärder
Plats	Aktiviteter regleras på plats	Inga regleringar på plats
Tid	Besökare får kännedom om åtgärder först vid ankomst	Besökare känner till åtgärder i förvägt.ex. vid planering av besöket
Antal besökare som påverkas	Stor andel	Liten andel
Betydelse av aktivitet som regleras eller inte får utföras	Mycket viktig	Oväsentlig

* Originalet har beteckningen "subtlety" för denna faktor

Figur 15:4. Faktorer som påverkar "belastningen på besökare" av olika förvaltningsåtgärder. (källa Hammitt & Cole, 1998)

Manning (1999) föreslår för att få en något enklare analytisk matris att styrningen analyseras enligt två dimensioner : direkt-indirekt respektive diskret-påträngande. Empiriska studier som direkt tar upp dessa aspekter på styrning av besökarna förefaller inte gjorda i Sverige. Däremot har frågeställningar runt styrning och tillgänglighet ingått i flera studier t.ex. FRL-projektet (Vistad 1993), flera av ETOURs studier etc (se t.ex. Emmelin & Iderot 1999; Vuorio et al 2002) och i studier av aktiviteters utbredning i landskapet (Brandin 2003)

Till kritiken av indirekt styrning hör att indirekt styrning sällan fungerar effektivt t.ex. för att förhindra oönskade beteenden av en minoritet (McAvoy & Dustin 1983; Cole 1993). I vissa situationer uppstår därmed konflikter och störningseffekter både inom och

[30] Manning (1999) liksom Hammitt & Cole (1998) gör t.ex. detta påpekande men ger inget stöd i form av referenser till undersökningar. Debatten framstår som starkt ideologiskt laddad snarare än baserad på kunskap om besökarnas reaktioner.

mellan grupper av utövare och med andra verksamheter. Typiska svenska sådana situationer kan vara tillträdesförbud för viktiga områden för fågelskådning: tranornas rast- och furageringsplatser runt Hornborgasjön, rastplatserna för sångsvan i Tysslingen osv. Åtgärder för tillrättaläggande i form av spångning, fågeltorn osv. kompletteras med tillträdesförbud för att säkerställa upplevelserna från dessa platser. Uppfattningen att direkt styrning därför kan medföra en ökad kvalitet för majoriteten av brukare har därför hävdats speciellt i situationer där kvalitet i upplevelse är beroende av att alla brukare följer vissa regler (Dustin & McAvoy 1984; Frost & McCool 1988; Swearingen & Johnson 1995). För svenska förhållanden kan reglering av skotertrafik vara ett exempel där direkt reglering genom vissa förbudsområden och övervakning kan vara ett nödvändigt komplement till indirekt regelring i form av frivillighet och preparerade leder. Den senare metoden har t.ex. prövats i västra Härjedalen som en metod att reglera konflikterna mellan skidturism och skoterturism. Dragning av vissa skoterleder i områden av värde för dagsturer på skidor har varit en kompromiss som bygger på antagandet att lederna respekteras. Om lederna inte respekteras faller grunden för kompromissen och krav på rena förbudsområden kan förväntas öka[31] . Motsvarande kan tänkas gälla för ridning och mountainbike. Systematisk uppföljning av kanalisering och olika former av frivillig funktionsseparering skulle behövas.

Studier visar också att besökare kan acceptera direkta metoder så länge de uppfattas som legitima för att förhindra negativ miljöpåverkan av olika slag. (Anderson & Manfredo 1986; Shindler & Shelby 1993).

Ett uppenbart problem för styrning i Sverige skapas av allemansrätten. Frågan om styrning och kanalisering uppfattas som legitim och faktiskt efterlevs är undersökt i relativt begränsad om fattning . Det kan vara svårt att direkt överföra resultaten av internationella undersökningar som visar hög grad av accept för inskränkningar i aktiviteter eller tillgängighet. Några svenska undersökningar finns dock som pekar på att inskränkningar kan accepteras. I s Jämtlandsfjällen visade Vuorio et al (2003) hög grad av accept för tillfällig avstängning av leder av hänsyn till renskötsel.

Strategier för att minska påverkan

Fem olika typer av strategiska åtgärder kan vidtas [32]:

- Spridning av bruk: områden med speciellt koncentrerat bruk kan avlastas.
- Koncentration av bruk: aktiviteter koncentreras till begränsade arealer för att bibehålla kvaliteter på andra lokaler.
- Styrning av aktiviteter: vissa speciellt problematiska aktiviteter styrs, begränsas eller förbjuds.

[31] Erfarenheterna från vintersäsongen 2004 tycks peka på att respekten för lederna kan vara i avtagande; övervakningen har minskat jämfört med tidigare år men intrycket ”skotervärden” liksom observation över sjön Malmagen är att respekten minskat (Peter Nilsson, Fjellnäs muntl. meddelande). 3 stickprov (direkt observation av skotrar samt räkning av spår) under v 14 i ett av de känsliga områdena (Kroktjärn-Svalåtjärn-Andersjökölen)

[32] Omarbetat efter Hammitt & Cole 1998

- Kanalisering: bestämda aktiviteter styrs till bestämda lokaler eller områden.
- Tekniskt tillrättaläggande: tekniska ingrepp för att förändra en lokalitets egenskaper, avskärmning av störande aktiviteter, service etc.

Åtgärder av dessa fem strategiska typerna kan kombineras, men det är naturligtvis speciellt viktigt att konstatera att det ofta kan finnas en direkt målkonflikt som medför problem vid val av strategier. Till exempel är det en direkt motsättning mellan önskemålet att sprida fjällvandrare över större områden för att undvika trängsel och önskemål att undvika slitage, störningar på djurliv osv.

Typer av beteenden som medför problem

De problem som uppstår i förvaltningen av friluftsområden på grund av utövarnas beteenden och uppträdande kan grovt indelas i 5 kategorier (Hammitt & Cole1998), som kräver olika reaktioner från förvaltningen:

1. Olagliga handlingar.
2. Överträdelse av lagar och bestämmelser genom tanklöshet och okunnighet.
3. Inkompetent handlande.
4. Okunnigt beteende, som förstärker effekter.
5. Oundvikliga följder av aktiviteter.

Det är uppenbart att förvaltning och olika brukargrupper kommer att ha olika uppfattning om till vilken kategori som vissa företeelser skall föras. Att göra en distinktion mellan inkompetent handlande och okunnigt beteende kan synas onödigt detaljerat. Båda problemen får i huvudsak angripas genom information. Beträffande inkompetent handlande är det emellertid specifika kunskaper, som behöver förmedlas - om hur utrustning handhas, hur och var man gör upp eld etc. Okunniga beteenden, som att t.ex. förstärka störningseffekten på tamren och vilt, asocialt uppträdande på lägerplatser, i stugor osv. har mera med allmänna hållningar att göra och kräver annan typ av information och påverkan. För de Skandinaviska länderna är förhållandet till allemansrätten ett bra exempel: den är en del av ett kulturbetingat uppförande och för att förmedla den både till det egna landet och besökare har man utformat regler för hur den skall tolkas.[33]

Skälet att här ta upp dessa fem punkter är att de kan sättas i relation till både orsakerna bakom olika problem och att hur man ser på ett problem har betydelse för vilka åtgärder man vidtar. De utgör därför ett möjligt analysmönster för både problem och förvaltningsstrategier (Hammitt & Cole1998)

När det gäller ingrepp mot olika former av oönskade beteenden är distinktionen mellan ingrepp som är avsedda att direkt styra besökarnas aktivitet eller uppträdande och sådana som är avsedda att göra detta på indirekt väg speciellt väsentlig (Gilbert, Peterson & Lime 1972). Direkt styrning kan vara allt från regler, förbud och påbud till tekniskt tillrättaläggande. Eftersom frihetsbegreppet är centralt för friluftsliv kommer direkta ingrepp ofta i

[33] I förbigående kan man notera att medan man i Norge har utformat de viktigaste av dessa regler i lagform, Friluftsloven, så har man i Sverige olika typer av regler för "vett och etikett" som naturvårdsorganisationer, myndigheter osv formulerat och sprider; de saknar inte sällan fast förankring i lag utan är att se just som försök att konkretisera ett beteende.

principiell konflikt med kärnan i friluftslivsupplevelser. Direkta ingrepp och regleringar måste upplevas som legitima av brukare av ett område för att denna konflikt skall minskas (Lucas 1983; Hammitt & Cole 1998). [34] Legitimitet kan i hög grad bero av hur problem och åtgärder presenteras: i fjällförvaltningen torde spångning av stigar över våtmarker vara ett utmärkt exempel på detta.

Tre kritiska frågor bör ställas när förvaltningens står inför överväganden om direkta ingrepp mot oönskade beteenden som skapar problem:

- Svarar direkta ingrepp mot ett verkligt problem och har ingreppet förutsättningar att vara verkningsfullt.
- Kan samma mål med någon sannolikhet uppnås bättre med indirekta metoder eller eventuellt en något lägre målsättning med lägre kostnad med indirekta metoder.
- Får det direkta ingreppet icke önskvärda effekter på längre sikt.

Det betydande slitaget på lägerplatser i kärnområdet för kanoting i Rogen kan upplevas som ett problem. Purist-gruppen är påtagligt störd enligt Wallsten (1988:135). Förvaltningen upplevde det i projektets inledningsskede som ett problem och naturvårds- och turistorganisationer framhåller det generellt som problem i fjällturismen (Bäck 1986; Emmelin 1986). Frågan är t.ex. om det är en god avvägning ur puristernas synvinkel: de störs visserligen av slitage, men de är i ännu högre grad störda av trängsel - se fig 6:3.

För att få kontroll över nedskräpning kan antingen tekniskt tillrättaläggande väljas eller en strategi byggd på allmän och specifik information. Exemplet illustrerar ett dilemma för en lokal förvaltning. Direkta ingrepp av olika slag tillhör ofta förvaltningens tillgängliga och kortsiktigt effektiva arsenal av medel. Nedskräpning är beroende av besökarnas hållningar och kan bara i begränsad grad påverkas genom lokal information.

Från principiella utgångspunkter kan man ställa sig tveksam inför vissa typer av tekniskt tillrättaläggande. Organiserad avfallshantering kan t.ex. skapa förväntningar på att förvaltningen och inte den enskilde har ansvar för att ta hand om avfallet. I samband med diskussionerna om Norsk sti- og løypeplan har frågan om permanent vintermärkning leder till ökad risk genom att personer med olämplig utrustning eller otillräckliga kunskaper går ut eller om turister allmänt invaggas i falsk trygghet. [35] Karaktäristiskt för denna typ av frågeställning är dels deras starkt normativa natur dels att någon egentlig empirisk kunskap som skulle kunna belysa frågorna sällan föreligger.[36]

Information och utbildning som styrmedel

Framställningen här begränsas till rena styrmedelsfrågor. Naturvägledning bl.a. som ett mera allmänt redskap för attitydpåverkan osv. diskuteras i kapitel 3. Information är ett

[34] Principen är naturligtvis mera fundamental än att bara gälla friluftslivsförvaltning
[35] Diskussioner vid arbetsgruppsmöten för Norsk sti- og løypeplan som en av oss (LE) deltog i
[36] Några bedömningar av om de svenska vinterlederna faktiskt kan sägas skapa problem av den anförda typen finns inte; bakom rekommendationen i sti- og løypeplanen att använda enkla stakar utan kryss av den modell som används i Sverige finns inga överväganden rörande respektive staktyps synlighet i nedsatt sikt.

styrmedel som ofta framhålls inom naturvården, liksom miljövård allmänt. Två generella problem kan noteras. Ofta saknas analys av vilken typ av beteenden som man önskar påverka. Därmed saknas ofta en bas för att avgöra om information har effekt. Den indelning som refererades ovan utgör en bas för att avgöra om information kan tänkas fungera och hur den i så fall behöver utformas. Det andra gäller räckvidden av information som styrmedel. Inom miljövården finns ofta en kombination av utgångspunkt i idealism och rationalism där information förutsätts kunna påverka individer till kollektivt rationellt handlande oavsett om detta framstår som individuellt rationellt (Brokking et al. 1997)

Att informera bort beteenden som är icke önskvärda ur förvaltningens eller lagstiftarens synvinkel eller men framstår som individuellt rationella ställer sig till exempel svårt. Det norska generella förbudet mot att elda sommartid nedanför trädgränsen är ett sådant exempel (Emmelin 1997). Informationen finns tillgänglig men följs ofta inte upp genom övervakning eller sanktioner. Att göra upp eld ses både på svensk och norsk sida som en viktig del av friluftslivet. De regelbundna räkningar av bålplatser i FRL-området som gjorts visar också att förbuden efterlevs relativt dåligt utom i områden med aktiv övervakning (Vistad 1993; opublicerat material)

Både den norska och den svenska turistföreningen försöker på nationell bas att sprida besökare bort från de mest intensivt använda fjällområdena genom information. [37] ROS-systemet innehåller tanken om att genom information styra besökare till delområden som ger dem ett efterfråga utbyte och samtidigt minskar trycket på områden avsedda som mera vildmarkspräglade.

Baserat på ett stort antal studier (Roggenbuck and Ham 1986, P. Brownet al. 1987, Manfredo 1989,1992, Roggenbuck 1992, Doucette and Cole1993, Bright 1994, Basman et al. 1996, Vander Stoep and Roggenbuck 1996, Manning 1999): kan vissa generella råd om information och utbildning sammanfattas:

- Bruk av flera olika medier parallellt ger bättre effekt än enbart en informationskanal
- Informations- och utbildningsprogram attraherar framförallt nybörjare och har också bäst styreffekt på sådana brukare bl.a. pga möjligheten att påverka effekterna av "inkompetent beteende" & "okunnigt beteende".
- Anslag har genomgående sämre upplysningseffekt än personlig påverkan, broschyrer osv. med undantag för renodlad information om faror och förbud.
- Information som kan ges under planering av en aktivitet har bättre styreffekt en sådan som ges under besöken.
- Källans trovärdighet och legitimitet har stor betydelse för styreffekten
- Internetbaserad information är effektiv i den meningen att den enklare kan påverka besökare i planeringsfasen
- Direkt riktad, personlig rådgivning på plats har stor trovärdighet och uppskattas av en majoritet av besökare (Kaltenborn & Vorkinn, 1993)

[37] Jfr t.ex. den kampanj i Fjell og Vidde som DNT haft under 1992 för att upplysa om alternativ till Rondane och Hardangervidda: det är bland annat Femundsmarka som framhålls som ett bra alternativ

- Utbildning av uthyrare, kommersiella guider osv. fungerar i många situationer bra
- Information om konsekvenser av olämpliga beteenden och kostnader för t.ex. skador, avfallshantering osv. har bättre effekt än direkta uppmaningar. (Emmelin 1997)
- Budskapen bör vara riktade till speciella grupper snarare än allmänna

Ett problem som Manning (1999) pekar på baserat på en sammanställning av olika informations- och utbildningstekniker gjord av Doucette & Cole (1993) är emellertid svårigheten att urskilja några speciellt verkningsfulla metoder. De har sammanställt den uppfattade nyttan av 28 olika metoder från media, broschyrer, kartor osv till olika formera av direkt personlig kontakt i olika situationer på en skala från 1 ("not effective") till 5 ("highly effective"). Av dessa låg 21 metoder i intervallet 2,1 – 2,9 dvs. betraktades som måttligt användbara. Endast de som baserades på direkt personlig kontakt skilde ut sig som något mera effektiva (medelvärde 3,1). Förklaringen till detta kan vara allt från oklarhet i vilka konkreta mål som skall uppnås, oklarhet om vilken typ av beteenden som skall påverkas, situationsbetingade problem osv. Den lite trista slutsatsen att information ofta framhålls som ett användbart styrmedel av slentrian utan hänvisning till vilket problem som skall lösas eller på grund av brist på andra medel, den maktlöses styrmedel" (Emmelin 1997) ligger nära tillhands. Ett betydande mått av idealism och en koppling av idealism och rationalism ligger också i tron på information som ett starkt medel i t.ex miljö- och välfärdspolitiken (Brokking et al 1997; Emmelin 1997c). Den nordiska välfärdsstaten byggdes på föreställningen om värdekonsensus och kraften i information som underlag för handling (Rothstein 1985) och miljöpolitiken synes vara en förlängning av detta (Emmelin 2000).

"Low impact" utbildning

Propaganda och utbildning i adekvata friluftstekniker, ofta benämnda "low impact" eller "Leave-No-Trace" LNT har framförts som ett viktigt styrmedel för att minska problem och konflikter. Utveckling av utbildningsmaterial (Cole 1989; Hampton & Cole 1988) har gjorts liksom instruktörsutbildning (Swain 1996). Verksamheten har bestått dels i enklare propagandainsatser i vissa naturområden, i systematisk uppsökande verksamhet osv. En viktig insikt i programmen är att enkla generella råd och uppmaningar kan vara direkt kontraproduktiva. Rådet till besökare att undvika speciellt mycket använda platser hörde t.ex. till huvudbudskapet i början av kampanjen. I områden med lågt tryck kan detta vara en bra metod att minska påverkan men i områden med högt tryck medför det ofta en generell ökning av både reell påverkan och upplevelse av påverkan. Rekommendationerna i utbildningen är därför idag att koncentrera användningen i områden med högt tryck och att sprida besökare i områden med lågt tryck samt kanske viktigast att försöka minska trycket på områden som börjar visa tecken

Utgångspunkten för low impact utbildning är emellertid att kunskapsbrist är den viktigaste orsaken till problem och att information därför löser problemen. Information påverkar emellertid t.ex. inte besökare som är intresserade av en viss plats eller ett område att välja något annat om den inte förmedlar budskapet att det är i besökarens intresse att välja ett annat mål för att få den önskade upplevelsen (Cole 2000). Generellt

är emellertid detta i miljösammanhang vanliga antagande ofta felaktigt. Omfattande forskning om påverkan genom information pekar på en mängd begränsningar i effekten (Eagly & Cahiken 1993).

Att förutsäga reaktioner på förvaltningens åtgärder

Ett centralt problem för planering och förvaltning är att förutsäga olika brukargruppers och intressenters reaktion på planer och förvaltningsåtgärder. Speciellt gäller detta om zonering används för att lösa mål- och intressekonflikter. Olika typer av information kan behöva samlas in för att göra förutsägelser i samband med planering och konsekvensanalys och för att genom uppföljning och övervakning kontrollera effekterna av åtgärder eller för att kontrollera om planering och konsekvensanalys vilat på bra underlag. Förutsägelser måste baseras på tolkning av attitydfrågor, på direkta hypotetiska frågor om framtida åtgärder, på scenarier etc. En del nordiska undersökningar visar att ansvariga experter och förvaltare kan avvika i sina bedömningar av besökares och brukares preferenser på ett sätt som gör expertbedömning av reaktioner osäker (Vistad 2002).

Funktionell separering i tid och rum av olika aktiviteter som medel för konflikthantering innebär normalt att en eller flera brukargrupper måste anpassa sitt mönster i tid och/eller rum efter nya förhållanden. Tanken att "win-win-situationer" skall kunna konstrueras är attraktiv men knappast realistisk i de fall där verkliga intressekonflikter föreligger i tid och rum. Däremot kan noggrannare kunskap sannolikt avslöja att en målkonflikt eller ickeförenliga bruksformer kanske inte i stor grad överlappar i både tid och rum. Det bör också påpekas att det för att upptäcka och ta hänsyn till såväl speciella brukargrupper som t.ex. sårbara arter är väsentligt att inte arbeta med alltför aggregerade uppgifter eller medelvärden. Det kan också vara svårt att i planering och konsekvensanalys fånga upp trender av betydelse. Dessa problem pekar på flera intressanta förhållanden. Bred medverkan av olika grupper och olika former av expertis kan vara viktig i planering och konsekvensanalys av rena kunskapsskäl; något som miljövårdens professionskultur tycks undervärdera (Emmelin & Kleven 1999). Fysisk planering förmår normalt enbart hantera konflikter i rummet t.ex. genom funktionsseparering. Det innebär att konflikter som samtidigt har en tids- och rumsdimension måste hanteras genom en kombination av fysisk planering och planering för förvaltning t.ex. i form av skötselplaner, mandat att vidta tidsbegränsade åtgärder osv. Att trender inte alltid fångas upp i planeringsskedet eller att förändringar sker efter detta är ett starkt argument dels för olika former av kontinuerlig övervakning dels mera principiellt för "adaptiv förvaltning". Ett argument för lokal förvaltning eller "samförvaltning" kan vara just möjligheten till en adaptivitet inför lokala förändringar.

Ovanstående något abstrakta resonemang kan konkretiseras med några enkla exempel. Förändringarna i fritidsbåtparken i riktning mot starka och snabba motorbåtar innebär helt andra förutsättningar för många fågelskyddsområden än när de avsattes t.ex. med avseende på störning och direkt påverkan på honor med ungar på vattnet. Många mera generella fågelskyddsområden i skärgården förefaller ha tillträdesförbud som är en kompromiss mellan dominerande arters häckningstid och "industrisemestern". Att detta

missgynnar sent häckande arter förefaller sannolikt [38]. Behovet av uppföljning av både känsliga arter och förändrade bruksmönster – t.ex. ökad rörlighet i skärgårdar genom utveckling av trolling, organiserade höghastighetsturer med RIP-båtar, vårvinterturer med svävare [39], ökning av organiserade kajakturism osv. – förefaller uppenbart.

Att planera för en mera sofistikerad hantering av konflikter i tid och rum kräver ansatser till förutsägelser bl.a. baserat på brukarstudier liksom användningen av indikatorer på önskade tillstånd i områden eller delområden t.ex. användning av LAC-modellen. Brukarstudier baserade på modeller av typen Ajzen & Fishbeins modell för "planerat beteende" ger begränsad information om reaktioner på olika åtgärder. Delvis principiellt därför att attityder är svaga prediktorer för faktiskt beteende, speciellt om de används i aggregerad form eller som genomsnittliga värden för stora grupper. [40] I brist på empiriska experiment kan attitydstudier kompletteras med studier av vad som i Ajzen och Fisbein-modellen betecknas som "behavioural intentions" dvs. respondentens egen bedömning av reaktioner. Olika utvecklingar av detta förekommer (Manning 1999; Ajzen & Driver 1991 & 1992). Ett principiellt problem är att attityder och preferenser undersöks var för sig. Faktorer som påverkar beslut om aktiviteter, val av område osv. utgör emellertid sammansatta helheter för besökaren ; situationerna beskrivs som "multi-attributed". Förutsägelser om reaktioner på en helhet byggs därför upp av en mängd partiella upplysningar - svar på olika frågor, reaktioner på olika enskildheter, attityder till enskilda fenomen osv. (Haider 2002).

Ett sätt att hantera problemen med helheter är konstruktion av scenarier, "typfall" och liknande. Studierna i Södra Jämtlandsfjällen använde några direkta frågor för att få brukarna att ta ställning till sin reaktion i en konkret situation: tillfällig avstängning av leder av hänsyn till renskötsel Accept för sådana åtgärder framstår med detta sätt att bedöma som relativt stor. (Vuorio et.al. 2003). Lawson och Manning (2002) har med alternativa scenarier som kombinerar faktorer av betydelse för vildmarksupplevelse undersökt besökarnas stöd för olika former av restriktioner. Scenarios som beskriver "typfall" i naturresursförvaltning har använts av Aasetre (1997) som pekar på samband mellan naturförvaltares attityder till orörd natur och de beslut de fattar om avvägningen mellan brukande och bevarande i olika landskapstyper. Statistiska metoder har också kopplats till denna typ av metoder t.ex. i metoder som betekcnas som "choice models". Respondenterna får ta ställning till typfall som är väldefinierade med avseende på flera parametrar. Typfallen utgör en helhet men de olika komponenternas enskilda betydelse beräknas med avancerade statistiska metoder. Som exempel ställde Haider (2002) två scenarier för isfiske där tillåten utrustning, begränsningar av fångststorlek, restid till fiskeplatsen osv. aggregerats till två olika "typsjöar". Statistisk analys ger så en möjlighet att särskilja den relativa betydelsen av de olika faktorerna och Haider hävdar därvid att man i en absolut mening därigenom kan isolera betydelsen av t.ex. resavstånd från regleringar av fångststorlek, tillåtna redskap osv. "Choice modelling" av denna typ har

[38] Westerlund använder i romanen ”Svärtornas år” att de sent häckande svärtorna får ut ovanligt många ungar efter en kärnkraftsolycka som avfolkar ett skärgårdsområde under vår och försommar symboliskt.

[39] Som en något apart referens för detta se Allt om Mat 2005:2

[40] Detta kan ses som ett gott exempel på att Walters’ (1986) uppfattning om naturresursförvaltning som kontrollerat experimenterande snarare än som applicering av en känd kunskapsmassa i hög grad också gäller förvaltning av och för brukare.

emellertid minst tre principiella problem. För det första finns inga garantier att typfallen byggs upp av de faktorer, som är viktigast för verkliga beslut. Haider beskriver konstruktionen av typfallen som en kombination av förvaltningarnas erfarenhet, informella intervjuer med besökare, uppgifter från vetenskaplig litteratur osv. Fallen byggs således upp av expertbedömningar, resultat av analyser med andra metoder osv. men någon garanti för att de utgår realistiska eller relevanta helheter finns inte. För det andra För det tredje görs ingen segmentering av respondenterna. Metoden lider därmed av svagheten att inte koppla variationsbredden i attityder och preferenser hos brukarna till betydelsen av olika faktorer. Sammantaget blir svagheten i sådana undersökningar att de visar den relativa betydelsen av faktorerna för valet mellan två scenarier. Därmed är det inte givet att faktorernas relativa betydelse är densamma i verkligheten.

Betalningsviljestudier kan också kopplas till beslutsscenarier. I en studie av turister i Antarktis har Andersson (1999) använt scenarier som kombinerar olika former av miljöhänsyn och upplevelse för att se på både turisters vilja att avstå från upplevelse av miljöhänsyn och betalningsvilja för att öka miljöhänsyn. Scenarierna har konstruerats som kombinationer av få variabler där miljöhänsyn ställs mot antal landstigningar, som både är grundläggande för utbyte och miljöpåverkan. Resultatet är intressant i så måtto som att betalningsviljan visar sig relativt hög för att minska miljöpåverkan men att upplevelsevärdet i att öka antalet landstigningar ändå tar över miljöhänsyn. Få beslutssituationer i friluftsliv torde emellertid vara så renodlade och betalningsförmågan hos en grupp kryssningsturister i Antarktis torde vara tämligen hög. Som påpekades ovan är det ett problem om modellering och scenarioteknik bortser från variationsbredden i attityder, preferenser, bakgrund osv. i den målgruppen. Om undersökningen en bestämd och relativt entydig åtgärd som tillfällig stängning av leder kan information om hur stor del av hela populationen av vandrare som accepterar detta och vilka egenskaper hos vandrarna som har betydelse för accept ge intressant information. I mera komplexa fall som det ovan refererade fallet med ett sammansatt utbud till isfiskare kan det däremot vara en avgörande svaghet. Fredman och Emmelin (1999, 2001) har kombinerat segmentering av turistgrupper med PNU-skalan med betalningsvilja för att studera utbyte av differentierad förvaltning och zonering i Rogen-Långfjället. Genom att i olika zoner tillgodose olika gruppers önskemål om åtgärder skulle det totala utbytet kunna ökas.

Sammanfattningsvis måste dock påpekas att svårigheterna att förutsäga reaktioner från attitydundersökningar även med sofistikerade metoder innebär att behovet av adaptiv förvaltning är stort. Svagheterna i metoder som bygger på att modellera framtida beteenden ligger inte minst i svårigheten att identifiera de faktorer som är av betydelse. [41] Modellerna får lätt ett deterministiskt drag och modellen och dess faktorer förväxlas med verkligheten. Lawson et.al. (2002) använder modellering på ett intressantare sätt för att planera för övervakning och adaptiv förvaltning. Modelleringen blir därmed möjlig att korrigera.

[41] Man kan naturligtvis också från en mera principiell ståndpunkt hävda att varje reduktionistiskt angreppssätt är dömt att misslyckas.

Brittiska planerings- och förvaltningserfarenheter

För svensk naturförvaltning kan det vara av intresse att tillgodogöra sig brittiska erfarenheter. Skälen är två: dels att försök med lokal medverkan och förvaltning har gjorts under längre tid dels att det finns en viss vetenskaplig litteratur runt arbetet som delvis är av annan karaktär än den som gäller nordamerikanska förhållanden. Medverkan kan ske dels inom planering dels inom förvaltning och skötsel.

I *planering* kan participation stå för olika grad av inflytande och medverkan. Det som främst kan vara av intresse i de brittiska erfarenheterna är att naturvårdsplanering, särskilt planeringen i nationalparkerna, i större grad än i Sverige inordnats i den ordinarie fysiska planeringen. Town and Country Planning Act (TCPA) från 1968 innehåller liksom den svenska PBL tydliga krav på medverkan i form av information och offentlighet i planeringen. TCPA innebar också decentralisering av ansvar som dock inte svarar mot det svenska kommunala planmonopolet som förskjutit tyngdpunkten från nationella frågor till lokala. Genom att göra de enskilda nationalparkernas förvaltning till planmyndigheter får de genom annan sammansättning och fokusering sannolikt dock en annan balans än genom svensk lagstiftning. Partssammansättning med stor lokal representation samt egna tjänstemän med kompetens inom naturvård ger också andra förutsättningar än de som skapas av uppdelningen mellan bevarandelagstiftning i Miljöbalken och förändrings-/avvägningslagstiftning i PBL och en delning i kompetens inom naturvård i huvudsak representerad av staten genom nationell och regional myndighet mot lokal, politiskt styrd planering. Vissa nationalparksmyndigheter har genomfört stort upplagda samråd (MacEwen & MacEwen 1982). Försök med olika pedagogiska metoder för participation bl.a. baserat på scenarioteknik och visualisering av alternativa landskapsframtider har gjorts (O'Riordan et al 1993; Anderson et al 1994, Emmelin 1996)

Green (1996) hävdar att intressegruppers och allmänhetens medverkan i förvaltning har varit mera framgångsrik än i den fysiska planeringen av naturvård. Från ett svenskt perspektiv är dock brittisk organisation och erfarenhet sannolikt av stort intresse att se närmare på som ett sätt att närma fysisk planering och naturvård oavsett om just de participatoriska elementen kan framstå som mindre än önskvärt för en brittisk bedömare.

I *naturförvaltning* finns ett antal intressanta exempel på medverkan av organisationer, lokal grupper, intressen osv. Inte minst mot bakgrund av behovet av att av ekonomiska skäl öka skötselinsatser baserat på andra aktörer än staten. En observation som kan göras är att brittisk naturvård har en mera omfattande bas i olika typer av organisationer vilket sammantaget ger en stor bredd i engagemang och kompetens och med starkare regional och lokal organisation. Liksom i Sverige har en professionalisering också skett.[42]

Konkreta försök av intresse är t.ex. "Farming and wildlife advisory groups", "Upland management experiments och "Urban Fringe Experiments", "Countryside Management Projects" (Green 1996; Evans & Davies, 1993, Evans, 1999; MAFF, 2001) Gemensamt för alla dessa är en omfattande frivillig verksamhet i ren skötsel av naturreservat och

[42] Det vore intressant att se en jämförande studie av Sverige och Storbritannien. I Sverige kan en delvis motsatt utveckling mot den brittiska sägas ha skett. Naturskyddsföreningen har utvecklats mot en nationell expert och lobbyorganisation och Samfundet för hembygdsvård som med många lokalföreningar var en viktig aktör vid sidan om SNF har försvagats. I Storbritannien finns i stället en mångfald organisationer av privat eller halvstatlig karaktär.

nationalparker; märkning och underhåll av stigar och leder, inhägnader, stenmurar, planering av träd, landskapsvård etc. Därtill kommer att omfattande arbete med guidning, information, skolverksamhet osv. Inte minst olika projekt för tätortsnära naturvård har haft tydliga sysselsättnings- och socialpolitiska motiv och inslag. Enligt Green (1996) är, förutom de rent konkreta åtgärderna, två viktiga effekter av denna spridning och medverkan i förvaltningen dels ökad förståelse mellan naturvård och lantbruk, både på det individuella och organisatoriska planet, dels omfattande information i turistnäringen och till skolor.

Att lära av det engelska nationalparkssystemet: förvaltning av värdefullt kulturlandskap

Nationalparkerna i England tillkommer efter andra världskriget som en del av välfärdspolitikens inriktning på att skapa tillgänglighet till naturen, "access to the countryside". [43] Förvaltningen har brottats med likartade problem som den amerikanska. De åtgärder som diskuterats och provats har varit likartade som de nordamerikanske: reglering, zonering, tillträdesförbud i vissa områden eller vid speciella tidpunkter, begränsning av antalet besökare genom avgifter, tillstånd, kvotering osv. Några för Sverige särskilt betydelsefulla skillnader gentemot amerikansk gör den engelska nationalparksförvaltningen intressant. Marken är inte nödvändigtvis i offentlig ägo och den som ägs av staten kan förvaltas eller nyttjas för en mängd olika ändamål bl.a. försvaret. Även om allemansrätten i skandinavisk form inte föreligger är ändå grundhållningen att det skall råda en fri rörlighet; inskränkningar i tillgänglighet kn förväntas möta motstånd av liknande slag som i Skandinavien. Det politiska trycket går dessutom i riktning mot ökad tillgänglighet i England liksom i Skottland. Ett ökat tryck mot nationalparkernas kulturlandskap från en i allt högre grad urbaniserad befolkning med minskande kunskaper om t.ex. lantbruk förändrar förutsättningarna för förvaltning: störningar, slitage, nedskräpning osv. kräver åtgärder av olika slag. Konflikter mellan rekreation och kommersiellt utnyttjande för turism liksom med andra markanvändningar ökar. Behovet av lokal förankring men också i turistnäring, naturvårdsorganisationer osv av åtgärder, speciellt sådana som avser att reglera konflikter, har varit stort.

Översikter över engelsk nationalparksförvaltning finns (Evans 2001; Green, 1996; McEwen & McEwen 1982). Här skall därför endast några viktiga drag och erfarenheter refereras. Med nio nationalparker som täcker ca 8 % av Englands yta och en relativ närhet till stora befolkningscentra är dagbesök en viktig del av förvaltningsproblemet, ca 70 millioner per år (Countryside Commission 1996).

En tydlig strategi har varit att upplåta något eller några områden inom varje nationalpark till relativt hård exploatering, sk "honey pots". Dessa områden har valts ut för sin attraktionskraft och det understryks att deras funktion att som magneter minska trycket på andra delar av nationalparken inte innebär att man kan välja särskilt tåliga eller mindre attraktiva delar av parken (Newby 1985). Detta medför ett starkt tryck och krav på åtgärder som hårdgöring av stigar osv. medför kostnader som balanseras genom kommersialisering. I valet mellan exploatering och bevarande utgör strategin således ett tydligt och medvetet offrande av vissa landskapskvaliteter.

[43] Diskussionen här är medvetet begränsad till det engelska systemet eftersom nationalparksystemen är i Skottland och Wales har en något annorlunda historia och utformning.

Trycket på flera nationalparker har emellertid blivit så stort att olika former av restriktioner har prövats. Ny lagstiftning (Environment Act 1995) betonar också starkare naturvårdsaspekten när intressekonflikter uppstår.

Liksom i Sverige har ett antal åtgärder för att komma tillrätta med alltför stort tryck diskuterats. Styrning genom följande ingrepp diskuteras:

- att stänga vägar eller reglera trafiken
- begränsa antal och storlek av parkeringsplatser
- införa prissättning på parkering som syftar till begränsning snarare än att åstadkomma intäkter.
- avgifter för tillträde till sepciellt känsliga områden
- öka insatserna i tillrättläggning och olika tekniska åtgärder för att minska effekterna av ökad användning

Som generella styrmedel eller generella lösningar förkastas de (HMSO 1995) [44] pga konflikten med rätten till tillgång till landskapet och som sannolikt kontraproduktiva. (Shoard 1999). Två olika linjer för att komma till rätta med problemen diskuteras. Dels fortsatt situationanpassad förvaltning av de enskilda nationalparkerna. Dels initiativ för att genom alternativa rekreationsområden avlasta nationalparkerna en del av dagbesöken. Ett av de intressanta sådana är "Community Forest initiative". Här samverkar myndigheter och markägare i partnerskap för att på tolv platser i England skapa tätortsnära rekreationsskog i landskap inom "green belt". Framförallt har områden valts ut som av olika skäl – minskat jordbruk, ökad urbanisering, slitage, täktverksamheter mm – fått attraktivitet och nyttjandevärde minskat. På kort sikt har ökningen av antalet besökare varit måttlig och kunskapen om hur de fungerar som avlastning av andra områden är ännu osäker. Det intressanta med Community Forests är således inte som exempel på "bottom up" förvaltning utan på partnerskap mellan offentligt och privat, i flera fall i avsikt att restaurera mindre värdefulla områden. I flera områden har man dock haft framgång i att etablera fungerande partnerskap och att få tillstånd långsiktiga utvecklingsplaner samtidigt som områdena också faktiskt nyttjas av människor som väljer att använda dessa som alternativ till längre resor (Tiffin & Burton 1996).

Det som gör den "situationsanpassade" nationalparksförvaltningen intressant är också styrningsformerna och partnerskapen mellan olika aktörer och intressen. Avvägning och konflikthantering görs inom ramen för en nationalparksförvaltning som inte är en tjänstemannaorganisation utan en partssammansatt styrning. Representanter för olika intressegrupper och aktörer i nationalparkens nyttjande deltar. (McEwen & McEwen 1982) Även i detta avseende liknar engelsk nationalparksförvaltning den fysiska planeringen. Fördelarna anges främst ligga i förankring, allsidig belysning och tillgång till kunskap från olika aktörer och brukare (Evans 2001; McEwen & McEwen 1982)

En viktig förklaring till intressanta egenheter i det engelska systemet är att det har sina rötter i fysisk planering snarare än naturvård dvs. i intresseavvägning och nyttjande av landskapet snarare än i naturvårdens bevarandetradition som i Sverige eller i en

[44] The Environmental Impact of Leisure Activities, HM Govt 1995.

kombination av naturvård och naturresursförvaltning ("conservation") [45] som i USA. Lagstiftningen om nationalparker [46] är en utveckling av planeringslagstiftningen [47] som bl.a innehöll instrument för grönområdesplanering ("green belt") vars syfte bl.a var att stoppa eller styra urban expansion. Samma inslag av samråd och participation som präglat utvecklingen av planeringslagstiftningen har präglat nationalparkslagstiftningen. Och det faktum att dess ändamål varit att "bevara och utveckla landskapets skönhetsvärden" och "främja allmänhetens upplevelse" [48] har alltså satt upplevelse i förgrunden. Att landskapsvård och naturvård är förutsättningar har dock varit utgångspunkter men snarare som medel än som mål.

Ett viktigt mål med både nationalparker och olika former av tätortsnära rekreationsområden som Community Forests är utbildning, naturvägledning och "tolkning". Intressanta experiment med att involvera olika brukargrupper och lokala intressen i diskussioner om framtida förvaltning och utveckling har bl.a gjorts i Yorkshire Dales där scenarioteknik, olika former av spel, utställningar mm kombinerats för att få in information om attityder och prefrenser. Genom att låta besökare i spelform bygga upp sina egna landskapsscenarier har också förståelse för intressekonflikter skapats: spelen visar vilka åtgärder som inte går att förena i ett och samma scenario. (O'Riordan et al. 1993) [49].

Lokal förvaltning – lokalt bestämmande

Deltagande och medinflytande, "empowerment" osv är ledord för olika rörelser för att ge lokalbefolkningen större inflytande över utvecklingen av turism och rekreation. Den normativa betoningen av att hållbarhet definitionsmässigt innebär att lokalbefolkningen har inflytande är också stark (WCED 1987; Rådelius 2002)

Medvetande om att en nyckel till framgång för naturvård kan vara inte bara lokal accept av ingrepp utan medverkan och medansvar har vuxit fram i internationella organisationer, inte minst som resultat av konflikter och konfrontationer mellan naturvård och turismintressen på den ena sidan och lokalbefolkningar på den andra sidan runt stora nationalparker i u-länder. Konflikterna har ibland varit drastiska med regelrätt avhysning av lokalbefolkning, svårighetr att finna rättvis kompensation, stora stammar av vilt eller fredade områden som inte är funktionellt anpassade till på den ena sidan och markockupation, intrång och organiserad tjuvjakt grundade i ekonomisk och social misär på den andra (Farvar & Milton 1972; West & Brechin 1991. En del av dessa problem har sin grund i en lång tradition inom naturvården: ursprungsbefolkningen avhystes från Yosemite innan området gjordes till nationalpark, lokala småbönder från Shenandoah

[45] I amerikansk tradition är det väsentligt att urskilja två rörelser. Den rena bevaranderörelsen "preservation" och en rörelse som utgår från förvaltning av naturresurser för ekonomiskt utbyte "conservation". US Park Service och US Forest Service som är viktiga aktörer i friluftslivsförvaltnng utgår ur "conservation" rörelsen. (Se t.ex Nash 1982 men också Callicott & Nelsson 1998)

[46] National Parks and Access to the Countryside Act 1947

[47] Town and Country Planning Act 1947

[48] "preserve and enhance their natural beauty & "promote their enjoyment by the public" (Evans 2001:79)

[49] O'Riordan's försök i Yorkshire Dales National Park med visualisering byggde direkt på metodik utvecklad i Sverige och Norge (Emmelin 1982; 1996; Emmelin,L., Jones, M., Ree, H., (1990): "Kulturlandskapet." i Sødal (ed) Lantbrukspolitikk og miljø" Lantbruksforlaget.)

National Park på 30-talet (Green 1996). I Sverige finns de bekanta exemplen från Dalby Hage och Ängsö . Grunderna för denna typ av konflikter kan förstås i Sandells "ekostrategiska modell" – se kap 2. Även om motsättningen mellan "preservationist" och "conservationist" ideologi (Nash 1982) förklarar handlandet är bristande insikt i landskapens beroende av mänsklig påverkan och regelrätt skötsel också en viktig förklaring; både Ängsö och Dalby Hage sågs som rester av ett äldre naturtillstånd. [50] Debatten om "det vilda och orörda" kontra det människopåverkade har under det senaste decenniet fått ny fart både som ideologisk och förvaltningsmässig problemställning och som historisk-ekologisk i den s.k "Great new wilderness debate" i USA (Callicot & Nelson 1998). Essensen av denna debatt ligger i teorier om att den "vildmark" som de europeiska nybyggarna mötte på den Nordamerikanska kontinenten i stor grad i själva verket var ett igenväxande landskap som följd av starka befolkningsminskningar orsakade av sjukdomar som snabbt spreds i ursprungsbefolkningen efter de allra första kontakterna med européer på 1500-talet och tidigt 1600-tal (Denevan 1992; Cronon 1983). [51]

Erfarenheterna ledde under 1980-talet till omformulering av internationell strategi och naturvårdsideologi främst genom IUCN's World Conservation Strategy 1980 och Caring for the Earth 1991 och följdes sedan upp i Brundtlandrapporten (World Commission...1987) och i Rio bl.a som ideologi i Agenda 21. [52]

Trots uppmärksammade internationella exempel på samspel och samarbete – t.ex runt "game cropping", lokala guider och lokal försörjning i turism i t.ex. Östafrika eller Nepal (McNeely & Pitt 1985; Western & Wright 1994) varnar t.ex. Green (1996) för att den lokala näring som kunnat stimuleras inte alltid fyller lokalbefolkningarnas ambitioner för modernisering utan riskerar att vara lösningar på naturvårdens ideologiska villkor. Han pekar på risken för att synen på experiment med lokal förvaltning och lokala näringar färgas av en ideologisk syn [53].

Ett problem som Greens varning pekar på är bristen på vetenskaplig utvärdering av försök. Exempel som presenteras är ofta utredningar gjorda av intresseföreträdare eller organisationer och förvaltningars presentationer av "goda exempel". Sådana tjänar ett viktigt syfte i utvecklingen av praktisk förvaltning och planering men behöver kompletteras med regelrätt forskning; inte minst behövs ett samspel mellan forskning och praktik. God forskning om effekterna där olika intressen verkligen uppmärksammas liksom t.ex.

---

[50] En översiktlig summering av inledningsfasen av den långa process som ledde till insikterna i fråga om Dalby hage finns i Emmelin 1983b.

[51] En reflexion som kan göras om "The great new wildernes debate" är att debatten förs som om tankegångarna i stort sett är helt nya och en vetenskaplig debatt i stort sett aldrig förts förrän den uppstår i USA. Debatten illustrerar den dominans som språket utgör; när en debatt uppstår i amerikanska facktidskrifter uppfattas den som internationell och vetenskaplig.

[52] Ett vanligt missförstånd är att hållbar utveckling stammar från Brundtlandrapporten och Rio. Begreppet är emellertid grundläggande i IUCNs WCS och det är i stor grad härifrån bl.a. presentationen i boken "How to Save the World" som Brundtlandkommissionen och Rio hämtar idégrundlaget; i och för sig ganska självklart eftersom de senare är konsensusorienterade stora samlingar som knappast kan förväntas producera genuint nytänkande utan vars stora förtjänst är att sammanställa och föra upp på den politiska agendan.

[53] Det kan vara värt att reflektera över om IUCNs nationalparksdefinitioner hållit kvar t.ex. den svenska nationalparksplanen och fjällplanen i "preservationist" ideologi. På det mera anekdotiska planet kan noteras att en ledande företrädare för fjällplaneringen i en diskussion om möjligheten att lära av brittisk nationalparksförvaltning: "det är ju ingen som tar de engelska nationalparkerna på allvar".

ekonomiska analyser vore ett viktigt tillskott för att sätta diskussionen om dessa frågor på en bättre grund.

Resultaten av en dansk studie (Kaae 2001) av hållning till "hållbar turism" och ekoturism hos respektive turister och lokalbefolkning i ett område på Jylland är intressant som en indikation på skillnader i synsätt mellan turister och lokalbefolkning. För många olika konkreta faktorer beträffande miljöanpassning och ekoturistiska indikatorer rådde god överensstämmelse mellan turisters och lokalbefolkningens värderingar och bedömning t.ex. beträffande skötsel av natur utan bekämpningsmedel, energisparande, återvinning osv. liksom runt mera allmänna frågor som betydelsen av att bibehålla biologisk mångfald, hushålla med resurser etc. Generellt ger emellertid om alla faktorer vägs samman turisterna – som i detta fall är både inhemska och utländska – uttryck för signifikant betydligt större miljöintresse. Och kanske mera intressant: turisterna trycker signifikant mera på vikten av att lokala intressen integreras i planeringen, att lokalbefolkningen har inflytande över näringen osv. Kaae diskuterar resultaten och finner bl.a att de lokala som aktivt undviker de av turister mest frekventerade områdena lägger större vikt vid lokalt inflytande. De som anger att de upplever turismens påverkan som stor är mera positiva till lokalt inflytande. Sammanfattningsvis kan man nog säga att en betydande grupp turister och en något mindre grupp lokalbefolkningen upplever turismen som miljömässigt problematisk och är därför positiva till åtgärder för miljöanpassning, lokalt inflytande osv.

Samförvaltning

"Samförvaltning" [54] har förts fram som alternativ både till den traditionellt mera centraliserade och expertbetonade naturvårdsförvaltningen och ett renodlat lokalt självstyre. Här finns skäl att kort se på begreppet eftersom det möjligen erbjuder intressanta alternativ för att förverkliga intentionerna i Regeringens skrivelse "En samlad naturvårdspolitik" inom ramen för den existerande lagstiftningen. Två svenska rapporter om samförvaltning i anslutning till utveckling av turism i fjällen har nyligen producerats. I en licentiatuppsats diskuterar Rådelius (2002) samförvaltning eller självstyre i Laponia. En översikt över nyare vetenskaplig litteratur i ämnet har gjorts av Zachrisson (2004). Idéer runt lokal medverkan i eller inflytande på fjällförvaltningen har diskuterats i "FjällAgenda"-projektet (Alexandersson 2000)

Samförvaltning kan betraktas som ett samlingsnamn för olika former av samverkan mellan intressenter och administrativa nivåer runt förvaltningen av någon form av "allmänning" dvs. områden som utnyttjas av flera aktörer för olika ändamål och under former som kan variera från äganderätt till nyttjanderätt för olika aktörer. Den vetenskapliga litteraturen talar när det gäller "allmänningar" i detta sammanhang om "CPR" som uttyds varierande som "common pool resources" och "common property resources" vilket bl.a. pekar på oklarheten runt synen på ägande. "Common pool resources" utmärks av två grundläggande egenskaper: det är svårt att utestänga potentiella brukare och resurstill-

[54] ”Samförvaltning” framförs t.ex. av Rådelius (2002) som en lämplig svensk term för ”co-management”

gången är begränsad vilket innebär att en typ av nyttjande påverkar en annan; litteraturen betecknar dessa egenskaper med "excludability" och "subtractability". [55]

Skälen för intresset för samförvaltning är flera. Planeringsteoretiskt kan det knytas till den motsättning som illustreras i figur 15:10. Mot naturvårdens centrala expertkultur står kommunikativ och lokal planeringsdoktrin. Mer eller mindre spektakulära internationella misslyckanden att genomföra en centralt formulerad naturvårdspolitik har inneburit att behovet av former för lokal förankring blivit allt mer uppenbara. Inte minst konflikterna runt bevarande av stora rovdjur och också de stora gräsätarna i Östafrika har internationellt varit en viktig faktor som på ett konkret sätt fört upp behovet av nya former för naturvård Som påpekades i kapitel 12 har också frågan om relationen mellan skyddade områden som turistmål och den ekonomiska utvecklingen i sådana områdens omland vuxit fram som praktiska planerings- och förvaltningsfrågor.

Internationellt har naturbevarande ofta präglats av en okunnighet om eller ointresse för ursprungsbefolkningars naturresursanvändning och betydelse för att skapa och vidmakthålla miljöer som betraktats som skyddsvärda (Farvar & Milton 1972; Nash 1982; flera uppsatser i Callicott & Nelsson 1998). Ökat tryck för självbestämmande och kontroll över naturresurser för ursprungsbefolkningar har medfört ökat tryck på naturvården att finna samverkansformer där expertkunskap och internationell och nationell överblick kan förenas med lokal kunskap och ansvar. Rådelius (2002) diskuterar en sådan utveckling i samspelet mellan naturvård, kommunala intressen och rennäring och samisk kultur som grund för behovet av former för samverkan mellan lokala intressen och nationella. Problemen är som hon påpekar komplexa genom en sammanvävning av olika ansvarsområden, aktörer och intressenter på flera nivåer – i Laponia helt från det lokala till det internationella pga. områdets status som Världsarv och utestående frågor om Sveriges relation till ILO konventionen om urbefolkningars rättigheter. Dessutom påpekar hon att förekomsten av ett regelsystem och en administration reser frågor om och hur beslutsrätt kan delegeras till lokal organisation; en fråga som ofta tycks förbisedd av teoretiker runt lokal förvaltning.

Intresset för samförvaltning kan härledas till en mer än sekelgammal motsättning inom naturvården mellan "conservation" och "preservation" som slagordsmässigt uttrycktes som "bevara för" respektive "bevara mot" människan (Nash 1982). Till de konkreta effekterna av en "preservationist" hållning som kom att dominera mycket av det svenska naturvårdsarbetet hörde missförstånden runt skötseln av kulturlandskap som nationalparkerna Dalby Söderskog och Ängsö (Emmelin 1983b). Även om Rio-konferensen och Agenda 21 kan sägas föra upp frågan på den retoriskt politiska dagordningen framstår det som ohistoriskt att hävda att motsättningen skulle representera en ny diskurs. Forskningen om "common pool resources" har under senare år i takt med att naturvård och miljövård uppmärksammats som intressanta samhällsvetenskapliga forskningsområden levererat både kunskap om historiska exempel på fungerande lokal naturresursförvaltning och en teoretisk ram för de diskussioner och problem som naturförvaltningen med större eller

[55] Även om ”allmänningsbegreppet” kanske vanligen förknippas med naturresurser som gemensamt utnyttjade eller ägda betesmarker, havsfiske men också skapade av människan som stora bevattningssystem eller vara helt andra former av system som World Wide Web

mindre framgång försökt hantera.[56] En drivkraft för framväxten av en forskning om "common-pool-resources" är den diskussion som startades av biologen Garret Hardin om "allmänningens tragedi" (Hardin 1968) utifrån de konkreta insikterna om naturresurs- och naturvårdsproblem. Hardin betraktade staten som den naturliga förvaltaren utifrån just det klassiska, naturvetenskapligt inspirerade central/expert-perspektiv som diskuteras i anslutning till figur 15:10. I kritiken mot detta har både marknadsekonomi och lokal förvaltning framförts som teoretiskt och/eller historiskt grundade alternativ.

Lösningarna på allmänningsproblemet kan i debatten om allmänningens tragedi grovt sägas hämtade inom tre olika tanketraditioner. Grunden för Hardins bild av allmänningens tragedi ligger i en uppfattning om ett territorium eller en viss resurs som fullständigt oreglerad av ägande. Hardins lösning på problemen var därför privatisering. Ett alternativ till privat ägande är statligt ägande och reglering vilket kan sägas vara den något oklara grundprincipen för fjällets allmänningar. Framförallt genom inspiration från forskning runt lokalsamhällens historiska förmåga att reglera vissa former av allänningsutnyttjande har teorier och modeller baserade på lokal förvaltningsgemenskap utvecklats. En central forskare inom området är Elinor Ostrom (se tex Ostrom et.al, 2001).

En mängd litteratur pekar på fördelar i olika former av naturresursförvaltning med lokalt ansvar och lokal kunskap [57]. Många av dessa är sådana som är väl etablerade också inom andra områden t.ex. participativ planering: lokal kunskap tillförs, lokalt ansvarstagande stimuleras osv. Legitimiteten i beslut och ingrepp ökar när de berörda blir hörda och sedda osv. Samtidigt kan man notera att litteraturen innehåller en god del normativa utgångspunkter som inte alltid utsätts för empirisk verifiering: konfliktnivåer förutsätts minskade genom lokal förvaltning och ökad interaktion mellan lokala intressen, effektiviteten förutsätts öka genom informella procedurer osv. Brist på formalisering förefaller ses som ett mål i sig.[58] Uppfattningen att lokalt baserad förvaltning kan reagera snabbare på uppkommande problem kan för påtagliga problem vara riktig men är uppenbart tveksam beträffande problem som kräver central överblick, övervakningssystem osv. Det förefaller som den normativa utgångspunkten är att det lokalt deliberativa har ett inneboende företräde – jfr diskussionen i anslutning till figur 15:10.

Kritiker av lokal förvaltning och samförvaltning pekar på flera problem. Dels vetenskapligt i att det empiriska underlaget framförallt gäller specifika lokala resursförvaltningar där resursen är relativt väldefinierad, intressekonflikterna fokuserade och antalet aktörer och förvaltningens geografisk utbredning är begränsade. Det innebär att generaliserbarheten kan vara starkt begränsad. Särskilt om man konstaterar att frågan om samspel mellan olika nivåer i ett regelverk och förvaltningssystem är en utestående utmaning för forskningen (Zachrisson 2004:24). Dessutom påpekas att genomförande av

[56] Att som Zachariasson hävda att forskningen däremot skulle ha fört upp frågorna på dagordningen eller åstadkommit ett paradigmskifte i naturvården framstår som mera äventyrligt mot bakgrund av att conservation-preservation konflikten är bortemot ett sekel gammal, konflikterna runt naturvård t.ex. i Östafrika och försöken med bl.a. game-croppping som alternativ för lokal utveckling osv. Det kan inte minst inom miljövården vara farligt att tro att problemen i samhället uppstår eller först uppmärksammas när den samhällsvetenskapliga forskningen upptäcker och koloniserar ett område.

[57] Zachariassons (2004) genomgång innehåller åtskilliga exempel med tonvikt på förvaltning av fjällområden, vilt och i någon grad turism och med urbefolkningsperpektivet som viktigt.

[58] Konflikter runt bygglov möjligen ses som exempel på att motsatsen lika väl kan gälla i lokal markanvändningsplanering.

modeller ofta lider av stora brister inte minst när det gäller att hantera målkonflikter mellan lokala sociala mål och miljömål (Kellert et.al., 2000)

CPR-förvaltning har intressanta kopplingar till miljöekonomisk reglering av utsläppsrätter. Handel med utsläppsrätter är ett sätt att reglera både excludability och subtractability problemen för allmänningarna luft och vatten. Grunden är här statlig kontroll men privata rätter. Även om avgifter och andra former av reglering av tillträde till naturområde provats internationell ger en snabb sökning ingen information om att handel med "tillträdesrätter" skulle ha provats; sannolikt skulle en sådan handel uppfattas som främmande inom friluftsliv. Reglering av begränsade jakträtter görs dock ibland i marknadsliknande former även om kompromisser som företräde för lokala intressen, lotterier eller helt enkelt "först till kvarn"-principen ofta tycks dominera t.ex. inom norsk vildrenförvaltning (Bråtå 2001).

Verktyg för lokal förvaltning i en projektekonomi?

En modifikation och kombination av ROS, LAC och BBM skulle kunna utvecklas som ett redskap för bättre samspel mellan planeringsnivåer och ökat lokalt ansvar för förvaltning av natur för kombinationer av naturvård och naturturism och rekreation. Ett antal trender och behov påverkar förutsättningarna för förvaltning av fredade områden.

För det första några *trender* i villkoren för naturvård och regional utveckling

- en förutspådd ökning av naturturism av olika former
- ett tryck på ökat lokalt inflytande över planering och förvaltning
- en ökning av specialiserade aktiviteter med ökat inslag av teknik och motorisering
- en fokusering på turism som glesbygdsnäring
- begränsade ekonomiska resurser för planering och förvaltning
- projektfinansiering snarare än budgetmedel för förvaltning
- utveckling driven av regionalt utvecklingsstöd som viktig finansieringskälla

För det andra *ett antal behov* och utmaningar i planering och förvaltning av fredade områden:

- att övervinna lokalt motstånd mot fredning genom att påvisa tydlig lokal och regional nytta.
- att säkerställa nationella intressen och naturvårdsintressen
- att balansera utvecklingen av turismnäring och hänsyn till rekreationspolitiska mål
- att lokalt förankra och situationsanpassa förvaltningen
- att planera för kompensationsåtgärder både vid fredning och vid ingrepp i fredade områden
- att i en adaptiv förvaltning kunna följa utvecklingen och reagera med adekvata insatser vid förändrade förhållanden i det fredade området, omlandet och omvärlden

- att samordna olika former av projektfinansierade åtgärder till en långsiktig strategi
- att utveckla en planering som går utöver det fredade området: en koppling mellan naturvårdens planering och regionala utvecklingsprogram och kommunal översiktlig planering

Anpassning och kombination av grunddragen i ROS/LAC och BBM-modellerna skulle fungera som utgångspunkt aktivering av kommunal översiktlig planering och användning av "strategisk miljöbedömning" bör ingå som moment både för anpassning till svenska förhållanden. Försök med ökad lokal förvaltning, eventuellt ""samförvaltning" bör göras både för att öka lokal förankring och för att pröva adaptiva modeller.

ROS-modellen som ger en zonering som avväger mellan olika intressen och betonar ett varierat utbud för rekreation och turism. Tydligheten i en zonering innebär signaler om vilka intressen som har företräde vid förändrade förhållanden vilket är en viktig signal till förvaltning. Ytterpunkterna i ROS-spektrum bör utnyttjas för att både säkerställa strikt naturskydd där så behövs och tillrättaläggande och näringsutveckling.

LAC-modellen för att dels skapa konsensus om kriterier och indikatorer dels fungera i övervakning att följa utvecklingen och säkerställa kvaliteter.

BBM-modellen för att lyfta blicken från det aktuella fredade området och skapa en strategi för att skapa olika former av nytta i området, omlandet och regionen. BBM kan ge underlag för att inordna projektfinansierade åtgärder i en strategi.

BBM-modellen passar som del i en kommunal översiktlig planering som redskap för att göra intresseavvägningar. Som led i en planering bör strategisk miljöbedömning användas och utvecklas. ROS & LAC ger konkretisering åt miljöintressena och kan användas som underlag för att ta fram alternativ för samråd.

En tydlig planering innebär öppenhet och genomsiktighet för olika aktörer. Den är också en förutsättning för långsiktighet i en situation där insatser i stor grad görs i projektform. Utan en långsiktig strategi blir projekt lösryckta och kan vara kontraproduktiva. LAC kan fungera som konkreta kriterier för att miljöpröva projektstöd. Pågående studier av de regionala tillväxtprogrammen indikerar att projektstöd till olika åtgärder har en tydlig ad hoc prägel och att miljöbedömningen i många fall saknar substans samt att uppföljning av miljöeffekterna inte görs.

Avslutningsvis bör det påpekas att modeller och verktyg för fysisk planering och förvaltningsplanering måst kompletteras med strategier för ekonomisk utveckling i t.ex. naturskyddade områdes omland om de skall fungera långsiktigt för lokal utveckling och i samförvaltning. Aronsson (1989) har diskuterat olika lokala utvecklingsstrategier för turism och har också en modell över ekonomin i en lokal utveckling som kan vara användbara, speciellt som pedagogiska redskap i samförvaltning.

Monitoring av friluftslivets påverkan i naturområden

I kapitel 10 påpekades att påverkan på naturområden i form av slitage, nedskräpning och störning är väl undersökt i en mängd olika sammanhang och områden i världen. En del studier av utvecklingen över tid finns också t.ex. av tillståndet, ökningen av antal och

storlek av starkt påverkade lägerplatser i nationalparker och wilderness areas i USA (Cole & Hall 1992). I Sverige förefaller de pågående studierna i FRL-området (se t.ex. Emmelin 1986; Emmelin & Ohlsson 1999; Andersen, Kaltenborn & Emmelin 2005; Hultman & Wallsten 1988; Vistad 1995 m.fl.) utgöra ett enstaka exempel på liknande ansatser över lägre tid.

Metoder finns sedan länge utvecklade för t.ex. övervakning av lägerplatser och stigar (Frisell 1978; Bayfield & Loyd 1973) Som påpekades innebär bruk av existerande växtsociologiska och andra vetenskapliga metoder inte nödvändigtvis att förvaltningsmässigt användbara data samlas. Detaljerade växtsociologiska metoder är t.ex. svåra att relatera till besökares upplevelse (Emmelin 1997). System som LAC och VERP förutsätter förvaltningsinriktade metoder för att övervaka och ingripa när utvecklingen passerar fastslagna gränser för det acceptabla. Metoderna går antingen ut på att göra ett stort antal bedömningar av enkla parametrar på många platser eller mera noggranna direkta mätningar på ett mindre antal. (Hammitt & Cole 1998; Cole 1983a & b; Marion 1991, 1994). Detta innebär emellertid inte att övervakningsprogram med förvaltningsinriktning är vanliga. I början på 90-talet fanns övervakningsprogram för lägerplatser endast i 39 % och övervakning av vattenkvalitet, störningar på djurliv och övervakning av stigkvalitet i 10 % av de områden som National Park Service förvaltar (Marion et al 1993). Cole (2000) diskuterar orsaker till detta. Övervakningsprogram startas ofta men vittrar successivt bort på grund av brist på tid, intresse, resurser eller byte av personal. Data samlas in men bearbetas inte och leder därmed inte till åtgärder. Metoder för övervakning väljs mera utifrån någons kunskaper om en viss metod och utan hänsyn till ändamålet med övervakningen eller referens till facklitteraturen. Tillsyns- och förvaltningspersonal ser sig själva som handlingsinriktade och uppfattar ofta övervakning som vetenskapliga studier och använder sina egna allmänna intryck som vägledning för ingrepp. Om detta kan man kanske göra reflexionen att det i områden av begränsad storlek och med personal som arbetar i området under lång tid kan vara fullt tillfredsställande som allmän övervakning och för att vägleda enklare åtgärder. Brist på ordentlig dokumentation kan dock vara problematisk för att avgöra om ett tillstånd stabiliserats eller är på väg att bli oacceptabelt och om kostsamma åtgärder krävs.[59]

Fjärranalys, främst konventionell flygfotografering pga skala och kostnader, har använts för studier av utvecklingen över tid av slitage på lägerplatser, men har i skogsterräng begränsad användbarhet. Användning för regelrätt övervakning förefaller begränsad. (Hammitt & Cole 1998) För övervakning av utvecklingen av skador från motoriserat friluftsliv förefaller fjärranalys lämpad. Fjärranalys används i större omfattning för andra former av resursförvaltning inklusive studier av slitage/överbetning, erosion osv. Detta liksom annan allmän miljöövervakning är viktig bakgrundskunskap också för "rekreationsekologisk" övervakning. Behov av samordning kan således föreligga mellan övervakningsprogram i rekreationsområden och den allmänna miljöövervakningen avseende både metoder och parametrar.

Flyginventering, där metoder utvecklats framförallt inom viltbiologi t.ex. i Östafrika, har begränsad omfattning använts för inventering i friluftsliv. Ett svenskt exempel är

[59] Ett exempel är t.ex. Linnéstigen i Grövelsjöområdet vars tillstånd varit välkänt för förvaltningen men där åtgärder i form av grusning kommer till stånd först under sommaren 2004.

inventering av tält i studierna i Södra Jämtlandsfjällen för att ge underlag för diskussionerna om åtgärder för att hantera konflikter mellan friluftsliv och rennäring (Vuorio et.al. 2003) Gunnar Rasmusson använde flyginventering i Storlienområdet för att studera bruksmönster i Naturvårdsverkets barndom [60].

GIS-teknik har efterhand gjort inträde också i forskning runt metoder för övervakning (Arnberger et al. 2002;) även om redskapet liksom i planering sannolikt underutnyttjas för analys och i huvudsak använd som presentationsredskap. Hammitt & Cole (1998) hävdar något förvånande att GIS sannolikt får mindre tillämpningar inom rekreationsekologi. Studier i Västra Härjedalen (Bergstedt & Vikman, 2002 ; van den Brinck 2000) eller studierna i FRL-området pekar snarare på behovet av utvecklad GIS-användning. Den analytiska programvara som finns för komplexa rumsliga samband kan t.ex. användas för att försöka förstå bruksmönster, samspel mellan olika faktorer osv. – se t.ex. flera artiklar i Arnberger et al. 2002.

Den beskrivning som Cole ger för USA förefaller tillämplig på Sverige. Studier av slitage osv har genomförts men knappast lett till några övervakningsprogram. Skötselplaner förefaller inte innehålla regelrätta övervakningsprogram beträffande friluftsliv; med verksamheten i Fulufjällets nationalpark som påtagligt undantag hittills.

Ytterligare ett problem som inte diskuteras av Cole är att övervakning av miljöns tillstånd för att ge meningsfullt underlag för bedömning av åtgärder vanligen behöver kopplas till kunskaper om aktiviteter, bruksintensitet (Hammitt & Cole 1998). Det innebär att metoder för både enkel övervakning av bruksmönster t.ex. med elektroniska räknare och studier av attityder, upplevelse och tillfredsställelse behöver kopplas till övervakningen. Metoder för denna typ av övervakning finns. Pågående sådana studier i Fulufjäll (Fredman et.al. 2005) skulle kunna kopplas till övervakning av vissa miljöparametrar. För system som LAC är dessutom brukarnas upplevelse av problemen viktig. Förvaltningens uppfattning om problemen är dessutom ofta mer eller mindre avvikande från stora brukargruppers (Koch & Søndergaard Jensen, 1988; Koch & Canger, 1987; Emmelin 1997). För koppling av data om olika dimensioner – t.ex. ROS-systemets fysisk/ekologiska, sociala och förvaltningsmässiga – är GIS ett kraftfullt redskap.

Cole (2000) hävdar att tendensen i många vildmarksområden i världen går mot ökat slitage och annan negativ påverkan bl.a som resultat av ökad motorisering och teknifiering, minskade kunskaper om adekvata friluftslivstekniker osv. Utan bättre och mera systematisk övervakning kommer förvaltningarna enligt honom att förlora kontrollen över utvecklingen i många områden. Han påpekar att förvaltning av rekreationsresursernas tillstånd och kvalitet i allmänhet har låg status i naturförvaltning och att ansvariga myndigheter och förvaltare därför prioriterar andra insatser.

För europeiskt vidkommande kan man peka på ytterligare ett viktigt formellt skäl till övervakning. Natura 2000 systemet förutsätter att konsekvensanalyser görs som underlag för ingrepp i områden som ingår. Utan övervakning kommer MKB som metodik inte att utvecklas. Idag kan systemet på grund av bristande övervakning och återkoppling betecknas som ett icke lärande system (Emmelin 1996; Saddler & Verheem 1996). Vidare kan kompensationsåtgärder krävas för att tillåta ingrepp. Utan övervakning och

[60] någon dokumentation eller referens till detta arbete har inte kunnat spåras med enkel sökning.

kunskapsåterföring är bedömningen av rimliga kompensationsåtgärder på sikt skönsmässig och godtycklig (Emmelin & Lerman 2004)

Olyckor och skador i samband med friluftsliv

Vi har betraktat olyckor och skador i samband med friluftsliv som utanför uppdraget. Några påpekande om problem i anslutning till naturförvaltning förtjänar dock att göras.

I den amerikanska litteraturen är det påfallande att säkerhetsfrågor och olyckor och skador i samband med friluftsliv inte förefaller utgöra ett tema som tas upp i förvaltningsinriktad forskning eller i handböcker. [61] Undantag finns, så t.ex. behandlar Eddington & Eddington (1986) relativt utförligt "disease hazards", "insect nuisances" och "hazards associated with large animals". I samband med diskussion av störningar och annan inverkan på vilt behandlar Hammitt & Cole (1998) också skador på människa framförallt genom kontakt med björn men huvudperspektivet är friluftslivets störningseffekter inte säkerhetsfrågorna. Också i anslutning till diskussion av lägerplatser, stigdragning osv är det påtagligt att förvaltningslitteraturen i stor grad saknar säkerhets och hälsoaspekterna annat än som miljöpåverkan t.ex att vattenförorening kan slå tillbaka på friluftslivet. Sjö- och fjällsäkerhetsarbete som en integrerad del av friluftslivsförvaltning tycks frånvarande i den litteratur som vi genom uppdragets inriktning kommit i kontakt med. Som del av ett zoneringssystem nämns dock också "no rescue zones" men detta är kopplat till upplevelse av vildmark.

Norska studier och utredningar av friluftslivsförvaltning pekar på både olycksrisker - drunkning och olyckor i fjället, framförallt lavinolyckor – och säkerhetsfrågor som del av förvaltningen (Friluftsliv 1985). I Norsk sti- og løypeplan framförs uppfattningen att permanent vintermärkning av svensk typ kan medföra högre risktagande av oerfarna (Emmelin 1997).[62] Också i en senare översikt över undersökningar av friluftsliv i Norge saknas säkerhetsaspekten på tillrättaläggning som märkning av stigar och vinterleder, broar, informationsskyltar osv. Speciellt i fjällen är det relativt stora grupper som är negativa till sådana åtgärder (Vorkinn & Gåsdal 1993) [63]

Situationen i Sverige torde likna den norska i så måtto att drunkningsolyckorna dominerar över andra typer samt att antalet olyckor i fjället sannolikt är något mindre, skoterolyckorna undantaget. Ökningen av motoriserat friluftsliv i form av snöskotrar och starka och snabba motorbåtar ökar både olycksrisker för utövare och andra och därmed också konfliktriskerna. Det ökade intresset för mera extrema fysiska aktiviteter kan komma att påverka den framtida skade- och olycksbilden. Ökade risker i samband med räddningsaktioner förtjänar i detta sammanhang också uppmärksamhet. Detta liksom att olyckor och skador måste vägas in i den totala bilden av friluftsliv som hälsofaktor förtjänar uppmärksamhet. I reglering av tillgänglighet och olika former av tillrättaläg-

[61] En genomgång av ett antal amerikanska standardtexter visar att registerorden ”accident” & ”safety” saknas.

[62] Det är möjligen betecknande för den starkt normativa hållningen att ett planerat kapitel om forskning som bl.a. pekade på bristen på kunskap om attityder till permanent märkning eller säkerhetsfrågorna utgick ur utredningen. (Emmelin 1997)

[63] Det är kanske signifikativt at artikeln heter *Fysisk tillrettelegging – kun for ”eldre, syke og handikappede”?*

gande bör säkerhetsaspekterna också uppmärksammas. Säkerhetsaspekterna är också av intresse i diskussioner av utbildning, certifiering av guider, eventuella krav på att tillträde till vissa områden begränsas till grupper med guide.

Några Nordamerikanska förvaltningstrender

Det är knappast möjligt att göra en allmän internationell överblick. Nordamerikanska erfarenheter från vildmarksförvaltning har emellertid systematiserats i flera olika forskningsrapporter och läroböcker (Cordell & Betz, 2000; Burton & Glover, 1999; Manning, 1999, 1996) För det första kan konstateras att flera faktorer medför ett minskat utbud av rekreationsområden både genom ökat fokus på andra naturresursanvändningar som skogsbruk och bete i offentligt ägda områden och genom att tillträde till offentligt ägd mark störs eller spärras genom åtgärder på angränsande privat mark. Ökning av avgifter för tillträde kan också medföra en social snedvridning av möjligheterna till friluftsliv (Cordell & Betz 1999).

Enligt studier av problemuppfattningen hos förvaltare av samtliga nationalparker (Marion et.al. 1993; Manning et.al. 1996a) är slitage och miljöproblem ökande problem för förvaltningarna. Undersökningar visar också att trängsel och konflikter mellan brukargrupper ökar över tid. Trots omfattande forskning är problemen med att fastställa rekreativ bärkraft stora men uppfattningen att problemen har ökat dominerar. Olika former av åtgärder för att styra besökare har ökat. Detta gäller både indirekta metoder som information och utbildning och mera direkta ingrepp som begränsningar i antal besökare, tillåten tid i ett område eller på en lägerplats. Kravet på tillstånd i förväg för att utnyttja områden har ökat. Korttidsbesök har blivit en ökande andel och skapar andra och nya problem enligt förvaltningarna. Dagbesökare anses stå för en oproportionerligt stor andel av miljöproblem, överträdelser av bestämmelser etc. Dessutom riktas många förvaltnings- och regleringsåtgärder sig inte mot dagbesökare (Roggenbuck et al. 1994)

Manning (1999) påpekar att den ökade mängden problem och konflikter, ökad komplexitet i både problem och behov av åtgärder och betydelsen av indirekta metoder för påverkan inte återspeglas i förvaltningspersonalens utbildning. I stor grad har man fortfarande en tonvikt på naturvetenskaplig resursförvaltning och en brist på kunskaper från samhälls- och beteendevetenskap. En reflexion med utgångspunkt från en europeisk konferens om friluftslivsförvaltning (Arnberger et.al. 2002) är att detta i stor grad också tycks prägla också forskning, särskilt europeisk.

16. Ett forskningsprogram om och för naturförvaltning för friluftsliv

Inledande anmärkningar

Vi vill här peka dels på ett antal större forskningsområden som behövs som kunskapsbas för Naturvårdsverkets planering och förvaltning av natur för friluftsliv dels på några förutsättningar för ett forskningsprogram avsett att skapa denna bas. Kapitlet består av dels en genomgång av några av de viktigaste forskningsbehov som vi kan se inom de områden som vi delat in vår rapport i. Därefter följer ett en diskussion om forskningsorganisation mm. För ett forskningsprogram som kan stödja Naturvårdsverkets myndighetsutövning kan vi identifiera nio större områden. Utgångspunkten är att vår genomgång visar att forskning om "natur för friluftsliv" är ett alltför omfattande och vittförgrenat fält för att det skall vara meningsfullt att föreslå ett sammanhållet, nytt ämne, "friluftslivsforskning".

Inledningsvis några anmärkningar om forskningsbehov och behovsmotiverad forskning.

Tre nivåer av forskningsbehov

A. "Kärnbehov" för ett forskningsprogram om förvaltning av natur för friluftsliv dvs. instrumentell forskning för förvaltning av natur för friluftsliv; tillämpad forskning inriktad på naturförvaltning. Forskning i de nio områden som identifieras nedan behövs och den tillämpade forskningen inom dessa områden måste i varierande grad också ha stöd av utveckling av teorier och metoder inom en mera grundforskningsbetonad verksamhet. Detta är således vad vi kallar "programnivån".

B. Naturvårdsverkets "egna angränsande områden" dvs. forskningsområden som är av betydelse för naturförvaltning utan att vara specifika för friluftsliv: miljöeffekter, miljökonsekvenser, störningar på djurliv etc. Koppling till den beteende- och samhällsvetenskapliga forskningen krävs.

C. Friluftslivsforskning i vid mening där frågeställningar och kompetens samt förankring i teori mm behövs för ett forskningsprogram om naturförvaltning, men frågeställningar och drivkraft för utveckling av områdena ligger inm andra myndighetsområden eller är mera allmänt forskningsmotiverade. NVV kan ha anledning påverka andra finansiärer bl.a. för att kompetensuppbygg-

nad behövs också för naturförvaltningsområdet, för att teoretiskt stärka fältet osv.

Dessa tre kategorier går i varandra men för identifikationen av kärnan i ett forskningsprogram om naturförvaltning inom en större ram av forskning om friluftsliv är denna tredelning användbar.

Forskning om och för friluftsliv och natur

Det finns en fara i att definiera forskningsbehov alltför snävt och instrumentellt. Forskning och utredning direkt för förvaltningens konkreta omedelbara behov behöver stöd i metod och teoriutveckling, forskning driven av inomvetenskapliga frågor är viktig för ett områdes utveckling. Det 30-punktsprogram som Naturvårdsverket ställt upp för bättre förvaltning och nyttjande av naturskyddade områden (Naturvårdsverket, 2004) spänner över breda områden och frågeställningar som kräver forskningsstöd.

Utvecklingen i USA av brukarundersökningar och planeringsmodeller är en illustration till behovet att koppla utredning och forskning direkt inriktat på förvaltningarnas behov till en bredare forskning: båda områdena startade pragmatiskt i utredande och det tog tid innan utvecklingen påverkades av metoder och teoribildning inom relevanta vetenskapsområden.

Forskning och utredning *för friluftsliv* kräver stöd i en bredare forskning *om friluftsliv* En viktig funktion hos en brett anlagd forskning är att problematisera förvaltning, att genom teoriutveckling och konkurrerande teorier förhindra dogmatism i de mera tillämpade verksamheterna under A & B i avsnitt 2.1. ovan. Att peka på varför praktiska frågeställningar inte har enkla svar eller kanske inte är "forskbara" i någon enkel tillämpad mening är en viktig uppgift.

Forskning eller utredning?

Vad som i olika sammanhang betecknas som forskning respektive utredning kan variera mellan områden och är ofta både situationsbetingat och värdeladdat. Olika typer av brukarstudier, marknadsundersökningar osv. liksom longitudinella befolkningsstudier kan inledningsvis framstå som utredning men genom återupprepning skapas ett data och kunskapsunderlag som både genererar vetenskapliga frågor och ger möjlighet till djupare forskning. Ett forskningsprogram behöver inslag av såväl kvalificerad utredning som forskning för att både skapa omedelbart användbart kunskapsunderlag och bygga upp en livskraftig forskning bl.a. genom att rekrytera doktorander in i området.

En användbar syn på samspel och skillnader mellan forskning och utredning i den typ av tillämpade områden vi här talar om är resonemangen som illustreras i nedanstående figurer.

Troye [64] illustrerar branschforskningens situation som ett samspel mellan fyra frågor - se figuren 16:1. Ett liknande resonemang kan föras på den typ av förvaltningsinriktad

[64] professor Sigurd Troye, Handelshøgskolen i Bergen i seminarium på 7:e Nordiska Turismforskningskonferensen, Åre.

forskning som vi här behandlar. Betoningen i utredning och forskning på frågorna kommer att vara olika men en medvetenhet om alla fyra krävs.

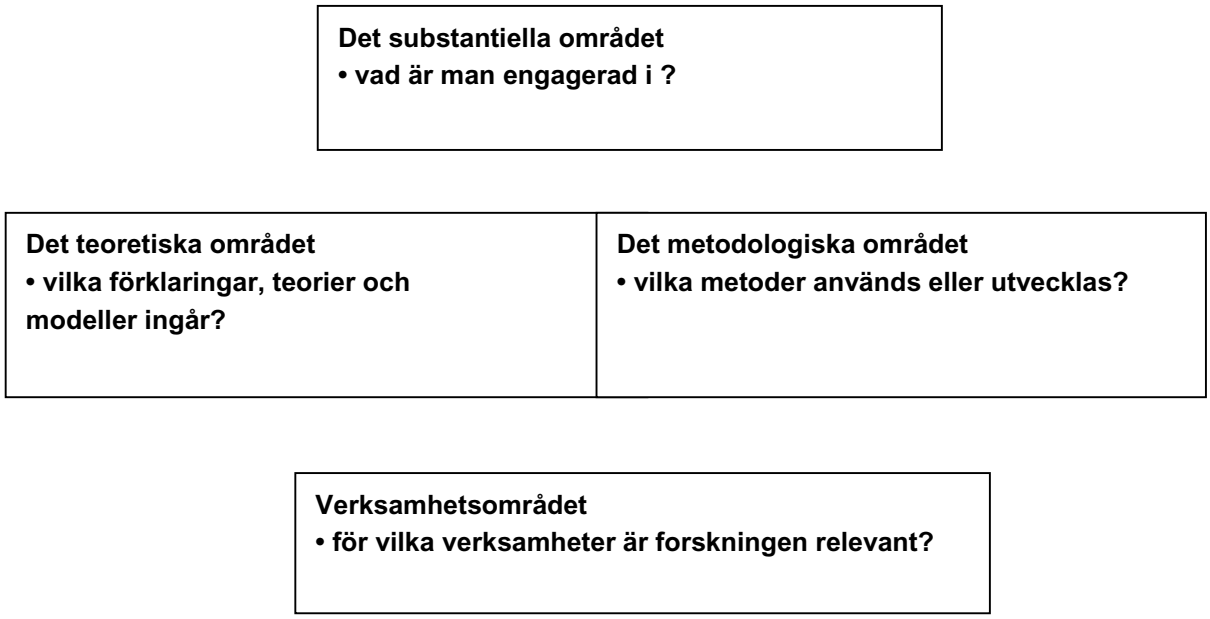

Figur 16:1 Branschforskningens fyra frågor (efter Troye)

En enkel och pedagogiskt, om än inte helt teoretiskt invändningsfri, uppdelning mellan utredning/praktisk planering på den ena sidan och vetenskaplig forskning på den andra följer av hur verksamheten förhåller sig till de fyra frågorna.

Utredning/Praktisk planering

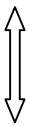

Bidrag som **använder** metod
Bidrag som **använder** teori och metod
Bidrag som **utvecklar** teori eller metod
Bidrag som **utvecklar och testar** teori eller metod

Vetenskaplig forskning

Det är uppenbart av rapportens huvuddel att verksamhet behövs inom hela detta spektrum inom de områden som vi identifierar.

Begreppet "god forskning" inte enbart är en fråga om teoretisk och metodologisk kvalitet. De flesta forskningsfinansiärer har som sina högsta kriterier variationer på temat att forskningen skall bidra till att utveckla teori eller metodik, ligga i "forskningsfronten" etc. "Grundforskning" har högre status och är i bedömningar av "vetenskaplighet" vanligen premierat. Förvaltningens behov kan däremot vara solid kunskap framtagen med väl etablerade metoder inom forskningsområden som inte framstår som "heta" inom den etablerade, akademiska forskningen. Det är viktigt att förmå urskilja när begreppet "god forskning" står för teoretiskt och metodologiskt sund verksamhet och när det snarare

används för att beteckna det som framstår som aktuellt, spännande och inne inom en mer eller mindre snäv krets av forskare. (Jfr figuren)

Forskningsbehov

Vi diskuterar i detta avsnitt forskningsbehov som identifieras i respektive kapitel i rapporten.

Friluftslivets som samhällsfenomen: framväxt, begrepp i samhällsplanering och förvaltning och relationer

Vi skall inte här sammanfatta de allmänna forskningsbehoven inom detta område. Rapportens genomgång pekar på ett stort antal intressanta frågor inom området. God grundforskning i området kulturell konstruktion versus medfött behov hör i stor grad hemma i nivå C och är inte ett direkt uppdrag för den förvaltningsinriktade forskningen bland annat på grund av de metodologiska problemen. Inte minst inom områden som miljöhistoria, kulturgeografi, etnologi, men också inom mera tillämpade områden som turismvetenskap kan vi i rapporten peka på intressant och som grund för förvaltningsinriktad forskning centrala områden. Friluftslivets kulturhistoria och allemansrätten har ett särskilt värde som svenskt forskningsområde.

Friluftslivets betydelse för hälsa och miljöengagemang

Två aspekter på friluftslivets värde för hälsa och miljöengagemang kan direkt kan inarbetas i ett förvaltningsinriktat forskningsprogram:

- Vilka krav och preferenser när det gäller landskap och planering som är kopplade till olika gruppers nyttjande av friluftsliv för dessa syften.
- Undersökningar av hur olika grupper själva ser på friluftslivets koppling till dessa värden. Exempelvis miljörelaterade arguments betydelse för naturturism och dettas upplevda betydelse som inspirationskälla för ökat engagemang för naturvård och miljöpolitik.

Vi föreslår pga ämnets betydelse men osäkra karaktär en förstudie om lämpliga forskningsansatser när det gäller friluftslivets värde för hälsa och miljöengagemang. Friluftsliv och naturkontakt lyfts ofta fram som mycket viktiga metoder för t.ex. folkhälsa och miljöengagemang motiverade utifrån både mer kulturellt anknutna perspektiv och mer evolutionära argument. Samtidigt är detta mycket komplexa samspel som också inkluderar en mängd andra aspekter. Det förefaller här rimligt att inledningsvis göra en förstudie för att diskutera lämpliga forskningsansatser när det gäller möjligheterna att belägga kopplingarna mellan friluftsliv och folkhälsa respektive miljöengagemang.

När det gäller alla områden som här diskuteras som särskilt viktiga för framtida forskning så är förstås olika aspekter av trendstudier viktiga. Men vad finns det för möjligheter att systematiskt etablera former för omvärldsanalys kring friluftsliv, naturbaserad turism, allemansrätt och relaterade frågor. Exempelvis genom att nyttja

kunskaper om återkommande trendkänsliga geografiska områden, media eller generationsknutna förändringar på ett tidigt stadium kunna identifiera och diskutera kommande aktiviteter, fordon, attityder, organisationsformer etc.?

Brukarstudier

Vi har i rapporten konstaterat att en ändamålsenlig och effektiv skötsel av naturområden för friluftsliv och naturturism förutsätter goda kunskaper om besökarna. Något som i sin tur förutsätter att ändamålsenliga och effektiva metoder står till buds. Att studera friluftsutövare är som regel relativt komplicerat, inte minst beroende på friluftslivets stora variationer i tid, rum och aktiviteter. En rad olika metoder står till buds och i mer omfattande studier har som regel olika metoder kombinerats för att uppnå önskade resultat. Typ av frågeställning och kostnad är andra faktorer som styr val av metod. Säkerheten i de mätningar som genomförts är emellertid sällan föremål för någon utvärdering och bortfallsundersökningar är sällan förekommande.

Vi pekar i rapporten på behovet av kunskap om besökarnas antal, rörelsemönster, attityder, värdering etc. för utveckling av skötsel, förvaltning och turism i naturområden. Men för att sätta in dagens friluftsliv i ett större perspektiv och om möjligt göra prognoser om framtiden behövs kunskap om utövandets förändringar över tiden. *Longitudinella studier* är därför en viktig del av planerings- och förvaltningsinriktad friluftsforskning. I motsats till Sverige finns internationellt flera exempel på nationella program speciellt utvecklade för att mäta friluftsliv och naturrelaterad rekreation med jämna intervall, och som till skillnad SCB:s ULF undersökningar även omfattar exempelvis ekonomiska variabler eller besök i särskilda områden

Metoder för mätning av friluftsliv på olika geografiska nivåer

En angelägen åtgärd är att finna lämpliga metoder för att samla in uppgifter om antal besökare i olika områden vid olika tidpunkter. Den typen av metod bör vara billig och enkel att applicera, och ska med fördel kunna genomföras av förvaltningspersonal som ett led i skötselarbetet. Det saknas enhetliga ritlinjer och praxis på området, även om det förekommer försök till detta i andra länder. Ett generellt problem inom friluftslivsforskningen är förekomsten av så många olika metoder där resultaten sällan blir helt jämförbara vilket bland annat försvårar skattningar över tiden. Det stora antalet metoder kan delvis förklaras med ett behov av att fånga friluftslivets stora bredd och dynamik. Samtidigt är exempelvis erfarenheten från metoder för datainsamling vintertid sämre jämfört med sommartid, vilket bidrar till ett generellt sämre kunskapsläge kring vinteraktiviteter. I Sverige finns ett relativt stort antal studier genomförda kring deltagande i friluftsliv och naturturism, men utan någon samlad strategi kring metodik eller systematik. Vi saknar en långsiktig nationell strategi för datainsamling kring friluftslivet med större bredd och djup än vad dagens ULF undersökningar åstadkommer. Det finns således ett behov av att utveckla riktlinjer av en nationell metodik för besökarundersökningar i naturområden, dels för nationell "övervakning" av friluftslivet. Ovanstående innebär att det finns en rad punkter kring vilka det är angeläget att i framtiden utveckla metodiken kring mätning av friluftsliv på olika geografiska nivåer. Vi identifierar behov av:

- riktlinjer för olika metoder (eller kombinationer av metoder) för att mäta friluftsliv i områden i olika naturgeografiska miljöer under olika årstider
- modeller för genomförande och dokumentation av besökarundersökningar utvecklas i syfte att underlätta jämförelser över tiden mellan olika studier
- utvärdering av olika metoders representativitet och statistiska säkerhet
- utveckling av metoder för ett nationellt program för mätning av deltagande i olika friluftsaktiviteter, besök i olika regioner jämte mätning av tillfredsställelse och upplevda ekonomiska värden baserat på en nationell befolkningsstudie

Kunskap om aktivitets- och besöksmönster på olika geografiska nivåer

För utveckling, planering och förvaltning av friluftsliv och naturturism behövs en mer systematisk insamling av data kring besökare, besöksmönster attityder och besökens effekter (ekologiska, sociala och ekonomiska). Med undantag för några av våra fjällområden är kunskapen om besök i olika naturområden i Sverige högst bristfällig. Ett uppenbart första steg vore att öka kunskapen om antal besökare på olika platser vid olika tidpunkter. Men som vi tidigare sett kan rekreation utomhus betraktas som en upplevelse likväl som en distinkt aktivitet som utövas i ett visst område. Det innebär att man inte alltid kan nöja sig med att kvantifiera själva besöket i naturen, utan måste rikta uppmärksamheten även mot besökarens förväntningar och utbyte av besöket. Bäst kunskap om besökare och besöksmönster finns idag i fjäll- eller skogsmiljöer, vilket sannolikt kan förklaras av miljöernas relativa betydelse för friluftslivet. Men i framtiden finns ett behov av att i högre grad även fokusera på bland annat skärgårdar och vattenbaserade fritidsaktiviteter, både i metodutveckling och i tillämpning. Vilken kunskap har vi till exempel om utbredning och utveckling av kajakpaddling eller långfärdsskridsko? Kunskapen kring vinteraktiviteter är generellt mindre jämfört med sommaraktiviteter, likaså erfarenhet från metoder för datainsamling vintertid. Vi bedömer det därför angeläget att dels öka kunskapen om besökare i naturområden på lokal nivå (inte minst skyddade områden) i olika delar av Sverige och i olika naturgeografiska regioner. Detta bör med fördel ske parallellt med utveckling av metodik för områdesstudier. Som komplement till mer lokala studier är det angeläget att samla in kunskap om friluftslivets utövande genom en longitudinell nationell datainsamling. Samhället förändas i allt högre takt och det sker en ökad diversifiering ur olika perspektiv. Det medför ett ökat behov att i större detalj än nuvarande ULF undersökningar följa friluftslivets utveckling på nationell nivå. Som komplement kan upprepningar av områdesstudier ge mer detaljerad kunskap om friluftslivets förändring över tiden för specifika områden, vilket bör ses som ett komplement till en mer omfattande nationell studie. Vi framhåller som angeläget bl.a.:

- att öka kunskapen om antal besök, besöksmönster och kvalitativa variabler (tillfredsställelse, ekonomiskt utbyte etc.) i områden av betydelse för friluftslivet, med särskilt fokus på skyddade områden, aktiviteter vintertid och vattenbaserad rekreation
- att genomföra ett nationellt program för longitudinell monitoring av deltagande i friluftsaktiviteter (nationellt och i regioner), attityder, ekonomiska faktorer, tillfredsställelse

Landskapspreferenser

Behovet av att bättre känna gamla och nya friluftskulturers landskapsrelationer och landskapspreferenser. Detta motiveras utifrån konstaterandena: (i) att vi inom mer traditionella friluftskulturer som jakt, segling, fågelskådning etc., ofta har starkt skilda synsätt på landskapskvaliteter och olika beteenden i landskapet; (ii) att detsamma i snarast ökad utsträckning bör gälla i ett framväxande mångkulturellt samhälle; (iii) att utbudet av synsätt och friluftsrelaterade aktiviteter också breddas genom äventyrsturism, lajvspel, multisport etc.; och (iv) att olika friluftskulturers syn på landskapskvaliteter, relation till andra frilufts- eller produktionsrelaterade intressen i landskapet m.m. förstås är avgörande för en friluftsförvaltnings möjligheter att göra ett tillfredsställande arbete. Vi vill t.ex. peka på

- när bedömning av vad som är lämpliga friluftslandskap blir en alltmer mångfaldig fråga så ökar betydelsen av att känna denna mångfald
- behovet av forskning om landskapspreferenser hos olika potentiella turistgrupper som underlag för utveckling av naturturism med nya målgrupper

Allemansrätt och tillgänglighet

Som påpekats är allemansrätten på flera olika sätt en väsentlig kontext och förutsättning för friluftslivet. Vi vill peka på ett antal forskningsbehov:

Aktiv allemansrättsbaserad forskningstransformation av internationella modeller och begrepp. Detta gäller att systematiskt utifrån en allemansrättskontext värdera, transformera och komplettera internationella modeller och begrepp som är aktuella att använda kring tillgänglighet i Sverige. Dels handlar det om så principiella saker som ROS-LAC perspektivens applicering i i en kontext av allemansrätt och svensk planering i övrigt. Dels handlar det om så konkreta aspekter som t.ex. nya EU bestämmelser (t.ex. Natura 2000) och hur dessa står relativt allemansrätten.

Behov och eventuell utformning av precisering och utveckling av lagstiftning kring allemansrätten. Detta inte minst mot bakgrund av de nya utmaningar mot allemansrätten som ligger i t.ex. ett alltmer högrörligt och mångkulturellt samhälle där inte minst naturturismen kännetecknas av stark utveckling med nya aktiviteter och snabb teknikutveckling.

Allemansrättens roll i skyddade områden. Betydelsen av att utveckla samspelet mellan allemansrätt och reservatsbestämmelser, t.ex. genom att undvika onödiga/slentrianmässiga inskränkningar i tillgänglighet i reservaten med syfte att öka lokalbefolkningens deltagande och turismmöjligheterna

Allemansrätt och tillgänglighet.

De strategier för utveckling av allemansrätt och tillgänglighet som diskuteras i kap 6 behöver olika former av forskningsstöd. Detta gäller allt från kunskaps- och erfarenhetssammanställningar och forskning i den direkta programnivån A till forskning om allemansrätten som kulturellt fenomen. Några kommentarer om strategierna och relationen till forskning:

- Pröva möjligheten att *specificera allemansrättens kärna i lag*. Erfarenheter och modeller för tillgänglighet i andra länder i EU studeras. Erfarenhet av reglering i lag i Norge är speciellt intressant.
- Försöka göra en tydligare *avgränsning från allemansrätten gentemot det organiserade och kommersiella nyttjandet*
- Det är viktigt att noggrant följa och vid behov markera allemansrättens ställning mot alltför stora inskränkningar i samband med att de nya instrumenten för styrning genom anmälningsplikt som nu har införts.
- Det bör göras ett seriöst forsknings- och utvecklingsarbete kring möjligheter och svårigheter med någon form av *geografisk dimension av i vilken utsträckning allemansrätten är tillämpbar inom landet för en viss person eller grupp.*
- Försök med former för samverkan mellan markägargrupper och turismoperatörer för att utveckla former för effektiva avtal och tillstånd för verksamheter som berör många markägare; typ samfälligheter eller modellerat efter jagt- och fiskevårdsområden.
- Försök med *skyddsområden för areella näringar* som del av försök med olika instrument för områdesreglering där bestämda intressen ges tydliga företräden i avvägningar om intressekonflikter
- Försök med olika former av styrning med information bl.a. anpassad och uppdaterad information med IT-hjälpmedel t.ex. kombinationer av GPS; GIS i mobilt Internet etc. att *kartproduktionen bör ses över* och inte minst dess potentiella koppling till GPS teknik, när det gäller friluftsliv och turism och kartans karaktär av "färskvara" förstärkas Ett bättre kartmaterial bör också kunna fungera som huvudsaklig informationskälla när det gäller markägares "nåbarhet" för kommersiella aktörer som diskuterades ovan. Ett bättre kartmaterial bör även kunna vara plattform för information.

Speciella gruppers behov och hinder för friluftsliv

Flertalet studier inom friluftsforskningen har fokuserat på individer som redan deltar i olika aktiviteter eller besöker olika områden. Mindre uppmärksamhet riktats mot icke-deltagarna och icke-besökarna. Kunskap om dessa grupper är central när det gäller att förstå mekanismerna bakom deltagande friluftsliv och efterfrågan på olika rekreationsmöjligheter. Kunskap om olika hinder blir allt viktigare då samhället generellt och friluftslivet specifik går i en riktning mot en ökad specialisering samtidigt som inslaget av olika kulturer och subkulturer ökar. Mot bakgrund av samhällets förändringar genom bland annat ökad invandring och kulturell mångfald, ökade inkomstklyftor och urbanisering kommer kraven på friluftslivets rekreationsmiljöer att öka i framtiden. Utan aktiva insatser finns en risk att vissa grupper aldrig kommer ut i naturen på grund av olika hinder. Här är det angeläget att öka kunskapen om de styrande normerna, motiv och hinder för besök i naturen. Mer kunskap behövs kring utbud och efterfrågan på aktiviteter och naturområden utifrån exempelvis etnicitet, genus, livsform och handikapp. Kunskapen behöver också öka kring olika typer av motiv och hinder inom grupper och sociala strukturer. Forskningen bör ge svar på vilka strukturella förändringar i samhället, utformning av subventioner, tillrättaläggning, utbud av naturområden med mera som bör

åstadkommas för att minska oönskade hinder. Det är angeläget att bättre beskriva hinderproblematiken i ett svenskt perspektiv och identifiera möjliga åtgärder för att minska hinder inom friluftslivet. Motiv att minska hinder kan dels vara socialrekreativa - tanken att fler människor ut i naturen ger friskare befolkning – dels kommersiella – fler turister som betalar. Vi bedömer det angeläget;

- att identifiera hinder för deltagande i friluftsliv och naturturism utifrån bland annat etnicitet, genus, livsform och handikapp
- att identifiera faktorer av betydelse för att minska eller undanröja hinder för deltagande i friluftsliv hos ovan nämnda grupper
- se bredare på hinderproblematiken bland annat för att förstå frågor om rekrytering till friluftsliv och naturturism

Det organiserade friluftslivet.

Organiserat friluftsliv - konkurrens och samverkan. Utifrån den betydelse som friluftsorganisationer och organiserat friluftsliv ofta tillmäts är det viktigt att i större utsträckning klarlägga relationerna mellan: det icke-organiserade, det ideellt organiserade, det offentligt organiserade och det kommersiellt organiserade. I vilken utsträckning finns mönster när det gäller rekrytering, överlappning och succession och i vilken utsträckning går det identifiera avgörande element som hindrar eller förstärker sådana mönster (t.ex. rekrytering från en organisationsform till en annan)?

Frågeställningar:

- vilken betydelse har friluftsföreningsvana för naturturismdeltagande?
- vilken betydelse har friluftsverksamhet för inställningen till offentlig miljöpolitik
- vilken betydelse har friluftsvana på familjebasis respektive i ideella organisationer för skolans uteverksamhet (nödvändig kompetensbas och motivationsförankring bland eleverna; eller förstärkning av subgrupperingar och långsiktig utdefiniering av de som inte har denna bakgrund...)?
- i vilken utsträckning når det organiserade friluftslivet de icke friluftsengagerade – nyrekrytering utanför friluftsleden (och i så fall i vilken utsträckning gäller detta vissa typer av organisationer, aktiviteter etc.)?

Viktiga aspekter på studier av samspelen mellan olika organisationsformer för friluftsliv (t.ex. återkommande successionsprocesser) är hur detta är relaterat till kön, ålder och olika socialgrupper. I vilken utsträckning finns det "typiska" organisationsformer (inkl. det icke-organiserade) respektive aktiviteter knutna till den typen av variabler (på liknande sätt som att flickor är överrepresenterade när det gäller hästintresse) och vilken roll kan det ha för t.ex. möjligheterna att genomföra samhällsambitioner knutna till t.ex. folkhälsa, miljöpedagogik, lokal identitet och turismfrågor?

Relaterat till den föregående punkten är behovet av att bättre känna "efterfrågan" när det gäller friluftslandskapets innehåll, lokalisering och regelverk från grupper som t.ex. förskola, skola, rehabilitering och olika typer av föreningsliv.

Av kanske i dag lite spekulativt men på sikt eventuellt avgörande värde är fördjupade kunskaper om relationen mellan å ena sidan mer traditionella organiserade och oorganiserade friluftsrelaterade aktiviteter och å andra sidan helt nya "syntetiska" men tydligt friluftsrelaterade aktiviteter som försigår inomhus i uppbyggda miljöer eller i virtuella (datorbaserade) miljöer. Fungerar de som ingångar till varandra? Förändrar de syntetiska "friluft"-miljöerna förväntningar och upplevelser när det gäller traditionella landskapsanknutna friluftsaktiviteter?

Friluftslivets miljöpåverkan

Den begränsade forskningen i Sverige har i stor grad varit en ren miljöeffektforskning inriktad på slitage och störningar som fenomen, vanligen med ekologiska utgångspunkter.

Behovet av att öka kunskapen om balansgången mellan att stimulera naturturism och se till att det finns tillräcklig mottagningskapacitet, inte minst i skyddade områden. Därför behövs kunskap om turismens effekter för att beräkna ekologisk och social bärkraft i olika områden när det gäller turism. Hur mycket turistaktiviteter kan ett område tåla utan att bevarandemål riskeras och utan att kvaliteten på upplevelserna urholkas? Frågan berörs i Regeringens skrivelse om nya naturvårdspolitiken.

Ökade satsningar på naturturism och friluftsliv samt kraven på bättre planeringsunderlag för naturförvaltning och krav i relation till Natura 2000 medför ett ökande behov av förvaltningsrelevant forskning om både miljöeffekter och åtgärder för att undvika eller mildra effekterna av ingrepp. Internationellt har en gren av miljöeffektforskningen i form av "rekreationsekologi" vuxit fram. För svensk naturförvaltning skulle sådan forskning kunna utgöra en länk mellan planering och förvaltning, samhälls- och beteendevetenskaplig friluftslivsforskning och naturvårdsbiologi.

Vi pekar speciellt på behovet av utveckling av "rekreationsekologi" som ett särskilt forskningsfält för att skapa underlag för både övervakning och utbildning bl.a. för turistnäringen och för planering och förvaltning. Skälen är främst behovet av att kombinera ekologisk kunskap och metodik med kunskap om brukare, bruksmönster osv. och med kunskap om planering, förvaltning och styrning

Friluftsliv, naturvård och ekonomi

Naturen som attraktion för lokal utveckling och ekonomisk tillväxt

Friluftsliv och naturturism baseras i hög grad på olika typer av upplevelser av naturen. För svenskarna har naturens relativt stora tillgänglig genom allemansrätten inneburit att skyddade områden inte haft så stor roll att spela för naturens tillgänglighet. I andra länder är situationen annorlunda, vilket bland annat speglas i en efterfrågan hos utländska turister att besöka skyddade områden i Sverige. En ökad urbanisering förväntas leda till ett ökat behov av mer tillrättalagda naturområden. I ett nationellt perspektiv är kunskapen idag högst begränsad vad gäller nyttjandet av skyddade områden för friluftsliv och turism (antal besökare, besöksmönster, attityder etc.). En majoritet av de studier som är gjorda

har fokuserat på skyddade områden i fjällen. För det kommersiella friluftslivet kan skyddade områden utgöra betydelsefulla turistattraktioner. Ökad kunskap behövs därför om reservaten som attraktioner och "markers" inom turismen. För att belysa de skyddade områdenas ekonomiska betydelse behöver upplevda värden och ekonomiska effekter identifieras.

Med hänsyn till naturens känslighet för olika störningar i skyddade områden behöver faktorer av betydelse för att utveckla turistiska och ekonomiska värden i relation till skyddade områden på ett hållbart sätt identifieras. Begreppet hållbar utveckling kan på olika sätt konkretiseras inom ramen för skyddade områden. Vi bedömer således att det finns ett behov av samverkan och partnerskap mellan privata och offentliga aktörer för att utveckla infrastruktur och turism i och kring skyddade områden. Här finns sannolikt samordningsvinster mellan naturvård och utveckling av turism. Ett sätt att skapa god ekonomi kring turism i och omkring skyddade naturområden kan vara att fokusera på betalningsvilja och konsumtionsmönster hos redan befintliga besökare samtidigt som läckaget ut ur den lokala ekonomin minskas – d.v.s. fokusera på lokalt producerade varor och tjänster genom att bland annat uppmuntra lokalbefolkning att engagera sig i turistisk verksamhet. På så sätt kan friluftslivets och turismens positiva externa effekter i högre grad uppstå i samhällen belägna i anslutning till skyddade områden. Mot bakgrund av ovanstående bedömer vi att det är angeläget på programnivån:

- att skaffa bättre kunskap om antal besökare, besöksmönster och attityder till skötsel och förvaltning av skyddade områden
- att studera skyddade områdens roll som attraktioner (markörer) inom friluftslivet och turismen
- att studera lokala och regionala ekonomiska effekter av skyddade områden
- att studera former för samverkan mellan offentliga och privata aktörer för utveckling av turism i och i anslutning till skyddade områden
- att utveckla modeller och medel för kostnadseffektiv förvaltning av skyddade områden

Friluftslivets positiva externa effekter

I rapporten pekar vi på ekonomisk forskning som skulle kunna bidra till diskussioner om friluftslivets samhällsroll t.ex. genom ekonomisk kvantifiering av t.ex. folkhälsa, miljömedvetande etc. Baserat på vetenskapligt konstaterade psykologiskt och socialt betingade relationer mellan deltagande i friluftsliv och ökad folkhälsa, miljömedvetenhet etc. bör dessa samband även kvantifieras i välfärdsekonomiska termer i den utsträckning detta är möjligt. Detta kräver emellertid att den psykologiskt och socialt inriktade forskningen på området utvecklas för att identifiera hållbara samband på vilka den ekonomiska analysen kan grundas. Vi har ovan hävdat att området skulle lämpa sig för en bredare kunskapsöversikt. I stor grad får forskning inom området för närvarande hänföras till nivå C.

Konflikter

I takt med samhällets ökade diversifiering, förekomst av nya kulturella grupper, ökad specialisering inom friluftslivet, ökad befolkningskoncentration och ett ökat tryck på naturresursernas nyttjande från olika näringar ökar risken för konflikter inom friluftslivet och mellan friluftslivet och annat markutnyttjande. Vi har tidigare konstaterat att konflikter inte är något objektivt tillstånd utan en funktion av individens egna tolkningar och upplevelser grundade på bland annat erfarenhet, förväntningar och attityder. Förståelse av konflikter är därför viktigt för att utveckla och erbjuda rekreationsupplevelser av hög kvalitet, något som i sin tur kräver kunskap om besökarna, naturområdet och aktuella konfliktsituationer. Exempelvis har forskning om trängsel inom friluftslivet i hög grad utvecklats i Nordamerika och det finns få exempel på studier av detta i Sverige vilket gör att vi vet ganska lite om förekomsten av den typen av konflikter. Merparten av forskningen kring friluftslivets konflikter i Sverige studerat konflikter mellan olika markutnyttjande och i viss utsträckning mellan olika grupper av friluftsutövare. Vi bedömer att det behövs större fokus på konflikter mellan grupper och inom grupper. De effekter förekomst av konflikter inom friluftslivet leder till är ett eftersatt område inom forskningen. Samtidigt är det lätt att se betydelsen av dylik kunskap både för att erbjuda medborgarna rekreationsupplevelser av hög kvalitet och för att skapa en positiv utveckling inom turismen. Därför ser vi det som angeläget att öka kunskaperna om

- konflikter med annan markanvändning särskilt de areella näringarna
- konflikter särskilt med rennäring och yrkesfiske
- förekomst och utseende av olika konflikter inom friluftslivet
- olika metoder för att lösa konflikter inom friluftslivet
- konflikters effekter på friluftsutövarnas beteende och attityder

Tätortsnära natur.

Speciella forskningsbehov kring den tätortsnära naturen präglas av höga besöksfrekvenser och närheten till människors livsmiljöer. Därför förefaller det naturligt att forskningens tyngdpunkt ligger på kvantifiering av besökare, besökens psykologiska, sociala och ekonomiska effekter samt utveckling av anpassade skötselmetoder. Dessa tre områden bör integreras genom utveckling av särskilda planeringsmodeller anpassade för tätortsnära områden där allmänhetens delaktighet ges extra stor tyngd.

Kopplingen mellan planering och naturförvaltning av tätortsnära natur pekar på betydelsen av att utveckla fysisk planering, särskilt den kommunala planeringen, som redskap. Utvärdering av pågående kommunal naturvårds- och rekreationsplanering är särskilt angelägen.

Forskning om förvaltning av tätortsnära natur för friluftsliv är en del av programnivån, A.

Friluftsliv i skyddade områden

I Sverige finns enstaka regelrätta undersökningar av områden främst i fjällen. Uppskattningar av omfattningen av besök i andra naturområden inklusive de viktigaste turistmålen är i övrigt mycket grova och bygger oftast på indirekta metoder eller grova skattningar. Bristen på kunskap om besökarna utgör ett avgörande hinder för effektiv förvaltning av svenska skyddade områden. Vi pekar på behovet av att öka kunskaperna om:

- besöksmönster i olika typer av skyddade områden i Sverige, särskilt finns ett behov av att undersöka andra områden än fjällen
- friluftslivets och naturturismens relation till olika typer av skyddade områden: Natura 2000, Världsarv, biosfärsområden osv.

Planering och förvaltning

Baserat på diskussionen av internationella modeller för planering och förvaltning kan man göra några reflexioner om forskningsbehov för tillämpning i Sverige. Modellerna förutsätter hög grad av kontroll över det förvaltade området. En förutsättning är också att brukarna upplever förvaltningens eller markägarens åtgärder som legitima. Allemansrätten är sannolikt den största enskilda skillnaden i förutsättningar för att överföra internationella erfarenheter.

En situation med lägre grad av kontroll och större operatörs-/arrangörsansvar förutsätter mera utvecklade samarbetsformer än vad modellerna i allmänhet innefattar. Medan ROS, LAC etc kan ge underlag för utveckling av förvaltningsmodeller i svenska skyddade områden är sannolikt erfarenheterna av aktörsmedverkan från Storbritannien mera tillämpbara på svenska förhållanden. Planeringsmodeller riskerar att bli statiska: genom att baseras på underlag framtaget vid planeringstillfället och därefter inte reviderat och genom att den faktiska utvecklingen inte följs och återkopplas till revision av modellerna. Behovet att utveckla enkla realistiska modeller för "adaptiv planering och förvaltning" är stort.

Kostnadseffektiv förvaltning för rekreation, naturturism och naturvård

Att planera för friluftsliv och naturturism omfattar bland annat olika typer av service, tjänster och fasta anläggningar inom eller i anslutning till naturområden för att på bästa sätt dels möjliggöra för besökare att uppleva området, dels minska eventuella konflikter, slitage etc. Naturum (visitor center), guidade vandringar, markerade leder, broar, stugor, guideböcker och kartor är exempel på den rekreativa infrastruktur ett område kan ha utöver den naturgivna miljön. Olika delar av ett område bör också förvaltas för att ge olika upplevelser, vilket i sin tur medför ett behov av en differentierad nivå på service och infrastruktur. I en situation där samhällets ekonomiska resurser är begränsade samtidigt som efterfrågan på tillrättalagda naturområden för rekreation ökar finns anledning att studera alternativa finansieringsformer. Det handlar dels om att hitta kostnadseffektiva lösningar inom befintliga ramar, men också nya sätt att öka intäkterna för områdenas skötsel samtidigt som upplevelserna av området utvecklas positivt. En effektiv förvaltning för friluftslivet handlar bland annat om att förbättra rekreationsmöjligheterna, öka den turistiska kapaciteten, öka säkerheten, minska underhållskostnaderna, öka intäkterna

samtidigt som ekologiska och kulturella värden skyddas och underhålls. Detta berör på olika sätt ekonomin kring skötsel och förvaltning av naturområden. Internationellt finns exempel på olika system för självfinansiering av rekreationsområden i den mening att förvaltningen i olika grad tar betalt för tillträde, service eller andra tjänster. Ytterst är det en politisk fråga huruvida service och infrastruktur i naturområden ska vara fritt tillgängliga och finansierade genom skattesystemet eller om besökarna själva ska stå för hela eller delar av kostnaden. Utöver entréavgifter kan andra exempel på inkomstkällor för skötsel och förvaltning av naturområden vara speciella service- och guidningsavgifter, boende, mat, parkeringsavgifter, uthyrning och försäljning av utrustning, souvenirer, licenser, donationer och sponsring.

Övervakningsmetoder

Övervakning av miljöns tillstånd för att ge meningsfullt underlag för bedömning av åtgärder vanligen behöver kopplas tillkunskaper om aktiviteter, bruksintensitet Det innebär att metoder för både enkel övervakning av bruksmönster t.ex. med elektroniska räknare och studier av attityder, upplevelse och tillfredsställelse behöver kopplas till övervakningen. Metoder för denna typ av övervakning finns. Pågående sådana studier i Fulufjället skulle kunna kopplas till övervakning av vissa miljöparametrar.

Lokal förvaltning

Vilken roll spelar nya organisationsformer på lokal och regional nivå kring turism, miljö och utveckling i form av olika partnerskap och projektgrupper; inte minst etablerade som led i extern finansiering av lokalt utvecklingsarbete. Är det här nya och kompletterande – eller konkurrerande – aktörer i förhållande till mer traditionella när det gäller kollaborativ planering? Finns det systematiska skillnader gentemot mer traditionella aktörer och vilken betydelse får det i så fall planeringsarbetet?

Vi pekar därför på ett antal behov, särskilt inom programnivån, A:

- att prova ut och anpassa internationellt utvecklade metoder och modeller för planering och förvaltning, särskilt för zonering med målet att både tillhandahålla ett spektrum av upplevelsemöjlighet och att avväga mellan brukande och bevarande
- att prova olika metoder för lokal förvaltning särskilt med inriktning på lokal utveckling och att lösa intressekonflikter med lokala näringar, med bevarande osv
- att utveckla och använda enkla, åtgärdsinriktade metoder för miljöövervakning och besöksregistrering, fortlöpande uppföljning av besökares motiv, upplevelser, tillfredsställelse, reaktion på ingrepp och förvaltningsåtgärder, konflikter osv. är stort.
- att framtida forskning identifierar modeller och metoder för en kostnadseffektiv förvaltning av naturområden, speciellt med fokus på skyddade områden
- att kunskapen ökar om olika modeller för en ökad självfinansiering för friluftsinriktad skötsel av naturområden.
- att utveckla metoder för att föra in friluftsliv i miljöbedömningar, särskilt med hänblick på nya EU-direktiv (om särskilt direktivet om "strategisk miljöbedömning"

och vattendirektivet) samt behoven för MKB i samband med ingrepp i Natura 2000 områden.

- att utvärdera och utveckla naturturism, särskilt att utvärdera ekoturismens betydelse som redskap för miljövänliga näringsutveckling
- att pröva nya typer av områdesinstrument ägnade att åstadkomma mångbruk eller att ge tydligt företräde åt något intresse inom ramen för den fysiska planeringen.

Nio forskningsområden

För ett forskningsprogram som stöder Naturvårdsverkets arbete med planering och förvaltning av natur kan vi från vår genomgång av friluftsforskningen identifiera nio centrala forskningsområden. Dessa områden innehåller frågeställningar som är av central tillämpad betydelse men också sådana där mera långsiktig forskning behövs för utveckling av metoder, för bredare kunskapsuppbyggnad om friluftsliv osv. Områdena spänner i varierande grad över de tre nivåerna av forskning som vi pekat på ovan. Områdena är utpräglat tvärvetenskapliga men de kan ha tyngdpunkt inom någon grupp av discipliner. Områdena kan i varierande grad gå i varandra.

Forskningsområden – inte friluftsvetenskap

Vår översikt identifierar ett stort antal forskningsområden som nödvändiga kunskapsleverantörer. De områden vi kan identifiera utgår från olika former av konkreta frågeställningar och problemområden snarare än enskilda discipliner. Vår rapport pekar på några förhållanden rörande den friluftslivsforskning som behövs direkt för ett forskningsprogram inom Naturvårdsverkets myndighetsområde och för den stödjande forskningen. Området är:

- Alltför stort och mångvetenskapligt för ett enda centrum oavsett institutionell placering
- Behov av flera samverkande grupper i en programstruktur
- Behov av ämnesmässiga kopplingar men inte självklart var ett visst tema skall ligga
- Behov av påverkan på andra forskningsfinansiärer för att få till stånd önskvärd och nödvändig forskning som inte kan rymmas inom ett program vid Naturvårdsverket.

Friluftsliv som samhälligt och kulturellt fenomen

En bredare forskning om friluftsliv är en förutsättning för ett tillämpat forskningsprogram. Under denna samlingsrubrik ryms en mängd vetenskapligt motiverade frågeställningar som har stor betydelse också som kunskapsbas för tillämpad forskning. Som exempel: den historiska, kulturella och ideologiska utvecklingen av friluftslivet; samspelet mellan bevarande och nyttjande; friluftslivsstilar och socialisering in i olika friluftslivskulturer; turismen som samhällsfenomen. Det handlar således om formulerarna

och formuleringarna av uppdraget för friluftslivsplanering och förvaltnng. Vad kommer ett post-modernt samhälles natursyn och friluftslivsideologi att betyda för förvaltning av natur. Forskning inom detta område utgör en viktig bas för en programforskning även om delar av den samtidigt får sägas ligga inom nivå C.

Brukarstudier

Målet är att skapa kunskap över tid och rum om utvecklingen av aktiviteter, motiv för deltagande i verksamheter, utbyte, tillfredsställelse. Kunskap behövs på alla nivåer från internationella (naturturism) till lokala mönster (daglig, tätortsnära rekreation). Kunskapsbehoven medför behov av allt från stora allmänna studier till studier för konkreta lokala utvecklingsprojekt eller övervakningsprogram som förutsätts i adaptiv planering. Olika typer av brukarstudier: områdesstudier, befolkningsstudier, longitudinella studier. Speciella gruppers aktivitets- och bruksmönster (etnicitet, genus, livsformsperspektiv, handikapp etc). Utveckling av metoder för olika typer av studier. Kvalificerade marknadsundersökningar: vilka egenskaper hos naturmiljön föredra eller efterfrågar brukarna, vilken grad av tillrättläggning; preferenser. Utbildning, information osv. om brukarstudier för olika behov och användare;

Denna typ av studier ställer speciella krav på en forskningsmiljö med kontinuitet och uthållighet och förmåga att arbeta över spektret i figuren ovan från utredning till vetenskaplig forskning. Kompetens och kapacitet att samarbeta med samhällets statistikproducenter (SCB; SIKA; utveckla miljöövervakning etc.). En relevant jämförelse är med kvalificerade opinionsforskningsinstitutioner. Området är en kärnverksamhet i nivå A.

Tillgänglighet, hinder och konflikter

Forskning runt naturens tillgänglighet för friluftsliv och naturturism. Tillgänglighet har, som diskuteras i rapporten, en mängd dimensioner: fysisk, rättslig, geografisk, social, ekonomisk, kulturell osv. Konflikter mellan bevarande och användande är ett centralt tema. Andra viktiga frågor är t.ex. Allemansrätten – förutsättning för friluftsliv, problem och konflikter, eventuellt reglering. Markanvändningskonflikter, friluftsliv och de areella näringarnas driftsplanering, samt mångbruk. Konflikter mellan olika rekreations/turism aktiviteter. Vad är den ömsesidiga påverkan på förutsättningarna för resursutnyttjande av friluftsliv och andra nyttjandeformer. Hur betydelsefull är påverkan från annan markanvändning och resursförvaltning på besökarnas användningsmönster och upplevelser. Området spänner över alla tre nivåerna.

Friluftslivets och naturturismens ekonomi

Området har betydelse för Naturvårdsverket som grund för att delta i utveckling av turistnäringen, särskilt medverkan i regional utveckling. Planering och förvaltning av naturområden har dessutom viktiga ekonomiska implikationer. Forskning inom området kan t.ex. omfatta: betydelse för ekonomisk tillväxt och regional utveckling, modeller för avvägning i mångbrukssituationer, modeller och metoder för en kostnadseffektiv

förvaltning av naturområden, speciellt med fokus på skyddade områden; modeller för en ökad självfinansiering för friluftsinriktad skötsel av naturområden. Området är viktigt för programnivån A men kräver också insatser från andra finansiärer, nivå C.

Planering och förvaltning av naturområden

Den internationella forskningen om metoder och modeller för planering, genomförande av olika former av skydd med olika former av avvägning mellan bevarande och brukande har i relativt liten grad tillämpats i Sverige. Området är centralt för ett forskningsprogram och innehåller frågeställningar av typen: Tillämpningserfarenheter av zonering och aktiv förvaltning i olika naturtyper; erfarenhet av reglering med MB; Allmänhetens deltagande i planeringsprocesser; effektiva samrådsformer; lokal förankring av naturvård; metoder för uppföljning och adaptiv förvaltning. Samspelet segmentering av brukare – zonering – tolerans. Lagreglerade planeringsinstrument; nya arealinstrument; Natura 2000 och friluftsliv.

Rekreationsekologi

Internationellt har "rekreationsekologi" utvecklats. Skälet att utveckla "rekreationsekologi" kan sökas i diskussionen av miljöpåverkan: behovet av att kombinera ekologisk kunskap om störningar, miljöeffekter osv. med kunskap om brukarna, aktiviteter, utvecklingstrender osv. Det är en påtagligt förvaltningsinriktad ekologi som skall ge underlag både för skötselplaner och för tillrättaläggande, revegetering, utveckling av "viltsafaris", fiskeförvaltning för naturturism osv. Förvaltningsinriktade och upplevelseinriktade metoder för att studera och övervaka t.ex. slitage och störningar behöver utvecklas och användas. Tyngdpunkten av detta område ligger inom nivå B men utvecklingen måste ske delvis inom ramen för programnivån.

Friluftsliv och naturvård i fysisk planering

Den fysiska planeringen lägger premisser för samspelet mellan natur, friluftsliv och turism bl.a. genom den kommunala översiktsplaneringen. En ökad betydelse kan förväntas för regional planering som följd av bl.a. EUs arbete, direktiv mm samt för samspelet mellan regional ekonomisk utveckling och miljö- och naturvård som bas för hållbar utveckling. En ökad betydelse för kommunal naturvård ökar betydelsen av fysisk planering som redskap. Den kommunala översiktsplaneringen har med varierande framgång prövats som arena för förhandling mellan olika intressen. Detta är ett område som berör flera myndigheter: området skulle omfatta kulturminnesvård, naturvård och friluftsliv i kommunal planering osv. Viktiga områden är planering för tätortsnära rekreation och naturvård i kommunal planering men också, vilket är ett område vi inte behandlar i rapporten, urban grönstruktur. Områdets betydelse för programnivån är bl.a. som leverentör av metoder för att i planering och t.ex. miljökonsekvensbedömning ta hänsyn till friluftsliv och för samverkan med andra myndigheter.

Friluftslivs- och miljöpedagogik

Olika pedagogiska verksamheter ställer anspråk på tillgänglig natur, på förvaltningsregimer osv. Friluftsliv utgör i sig i olika organiserade och icke organiserade former ett medel för att stimulera natur- och miljöintresse. Kunskap och information/naturvägledning är viktiga styrmedel för naturförvaltning, konflikthantering osv. Utomhuspedagogik är ett viktigt arbetsområde för olika åldrar från förskola och inom flera ämnesfält. Betydelsen av information som styrmedel och för utveckling av naturturism pekar vi på i rapporten. Området har alltså viktiga bidrag direkt på programnivån.

Friluftsliv, motion och hälsa

För det vidare samhällsperspektivet dvs. motiven för samhället att satsa resurser på friluftslivet är forskningen som vi pekar på i rapporten viktig. Området hör inte primärt till Naturvårdsverkets ansvarsområde men kan leverera betydelsefulla premisser för planering och förvaltning. Tvärvetenskapliga ansatser med beteendevetenskap, epidemiologi, folkhälsovetenskap är nödvändiga för att sätta denna diskussion på säkrare grund. Området skulle lämpa sig för en allsidig belysning och kritisk, tvärvetenskaplig kunskapsöversikt innan satsningar görs.

Om forskningsuppbyggnad och forskningsorganisation

Inledningsvis pekade vi på några frågeställningar som rör behovsmotiverad forskning och relationen till annan kunskapsinhämtande verksamhet för myndigheter. Vi skall här komplettera med ytterligare synpunkter på detta samt på några frågor som gäller uppbyggnad och organisation av forskning om "natur för friluftsliv".

Friluftsliv: akademiskt ämne eller akademiskt kompetensfält?

Vi anser att det är viktigt när det gäller friluftsliv som forskningsfält att bevaka ämnesfältets bredd och mångvetenskapliga karaktär så att en ökad forskningsanknytning inte leder till för trångsynta och/eller för obalanserade avgränsningar. Det inför framtiden mest intressanta ligger ofta i ett fenomens utkanter och gråzoner.

Behovet av att bevaka ämnesfältets mångvetenskapliga karaktär och att slå vakt om dess akademiska legitimitet inkluderar behovet av att förankra forskningsfältet brett i ett antal existerande och på sikt allt fler akademiska miljöer och discipliner. Detta kräver samarbetande men fokuserade nätverk med ett antal lärosäten inknutna, i stil med hur större forskningsprogram kan läggas upp och ofta är det då nödvändigt med olika

basfinansierade centrumorganisationer som spindlar i dessa nätverk och för att säkerställa kontinuitet.[65] Det är viktigt att inkludera utbildningsaspekterna i dessa konstellationer av forskningsfält, discipliner och lärosäten genom att anknyta till existerande utbildningar till lärare, inom turism och hälsofrågor, för samhällsplanering etc. Sannolikt bör man också, särskilt när det gäller de högre nivåerna, inrätta nya utbildningar (som påbyggnadsmöjligheter för t.ex. ovanstående kategorier, men också t.ex. som forskarutbildningskurser relevanta för ett stort antal forskarämnen).

Även om man inte skall utesluta ett framtida inrättande av ett akademiskt ämne som heter friluftsliv med egna examinationsmöjligheter och forskarutbildning så förefaller det idag vara en stor risk för att ett enda sådant ämne får en alldeles för begränsad syn på vad friluftsliv som forsknings- och kompetensfält innehåller. Inrättande av ett ämne, friluftsliv, som forskarämne kan också riskera att fungera som alibi att inte andra friluftsperspektiv behöver beforskas och andra utbildningar finansieras vilka skulle falla utanför den aktuella ämnesavgränsningen. Likaså är det vår bedömning att ett för snabbt inrättande av ett specifikt forskarämne "friluftsliv" gör att det nya ämnet får mycket begränsad vetenskaplig legitimitet då man ännu inte hunnit bygga upp en tillräckligt bred och djup akademisk kompetensbas. Sannolikt är det för friluftslivets del betydligt bättre om det successivt inrättas ett antal specialiseringar som inkluderar friluftsliv i sitt namn, typ: friluftsplanering, friluftspedagogik, friluftsliv och hälsa, friluftsliv och naturturism m.fl.

En modell för forskningsuppbyggnad

Vi förordar en modell med tillskott av forskningsresurser till ett antal olika miljöer som redan idag arbetar med relevanta frågeställningar eventuellt kompletterat med medel för en kärna som kan bygga upp forskning inom ramen för miljöer som har en potential genom att besitta nödvändig kompetens inom viktiga delområden.

Friluftsliv är ett så brett område att det knappast kan eller bör utvecklas till en egen disciplin. Tvärt om är det viktigt att säkerställa en viss mångfald av perspektiv.

Tillskott till relevanta miljöer eller skapande av forskargrupper i sådana miljöer kan förväntas ge en mera varaktig utdelning genom att friluftsforskning byggs upp inom och i anslutning till annan forskning och att den på sikt bör ha en sådan livskraft att den förmår ta till sig konkurrensutsatta forskningsmedel.

Sammanfattningsvis förordas en modell med:

- professurer inom ett antal centrala områden
- doktorand- och post doc tjänster dels som komplement till professurer dels tillskott till miljöer med relevant seniora forskare

[65] Avsnittet bygger på ett kapitel om "Reflektioner kring framtida svensk friluftsforskning" i rapporten: Sandell (2004a): Friluftslivets värden. En internationell forskningsutblick. -Arbetsrapport från forskargruppen Turism och Fritid, Karlstads universitet, Karlstad (tillgänglig som webpublicering via: www.kau.se/geografi/).

- programmedel till ett antal forskningsfinansiärer (Naturvårdsverket, Formas m.fl) för både mera grundforskningsinriktade satsningar och sådana med tydlig behovsmotivering (t.ex. Naturvårdsverkets myndighetsområde som vi här fokuserar på)
- funktionen att hålla samman nätverket och svara för administration av nätverksfunktionerna
- programmedel inom ett antal områden för att stimulera miljöer att samverka.
- utformningen av program kan antingen medföra helt konkurrensutsatta medel eller en pott till en programledande institution och medel för samverkan (en blandning av de två modeller som Naturvårdsverket haft för sina program)

Modellen är något mera krävande än att enbart ge medel för en centrumbildning till något villigt universitet. Kräver samverkan mellan departementen för att realiseras.

Modell med en enda centrumbildning har ett antal nackdelar som vi menar kraftigt överväger de kortsiktiga fördelarna. Den är framförallt attraktiv därför att den medger ett relativt enkelt politiskt beslut: medel tillförs något forskningssystem som kommer att satsa inom ett område där ett embryo eller någon entreprenör finns. Om en enda centrumbildning skapas och en pott pengar för uppbyggnad pytsas ut kan detta ge sken av handlingskraft men ger begränsad utvecklingseffekt därför att området monopoliseras av en enskild institution och forskningsinriktning och riskerar att ignoreras av andra. Konkurrensutsatta programmedel stimulerar däremot andra att delta och visa intresse.

Forskningsnätverk med olika inriktningar måste kompletteras och stödjas av centrala funktioner bland annat för att bevaka friluftsforskningen i sin helhet; som impulsgivare, koordinator och kunskapsförvaltare. Det kan gälla t.ex.:

- inrättandet av en nationell forskarskola i friluftsliv;
- mer generella signaler till olika forskningsfinansiärer;
- reserverade forskningsmedel i form av särskilda utlysningar och forskningsprogram;
- fasta basresurser till forskartjänster, doktorander och utbildningar;
- inrättande av kunskapsbanker;
- anordnande av regelbundna konferenser;
- utgivande av tidskrifter och nyhetsbrev;
- möjlighet att utdela initieringsmedel till ansökningsskrivande och mindre projekt.

Denna typ av funktion kunde Forskningsrådsnämnden i den tidigare svenska forskningsorganisationen kunnat fylla. I den nuvarande finns ingen självklar instans. Behovet av andra funktioner än ren forskningsfinansiering t.ex. impulser till att utveckla högre utbildning, kunskapsöversikter, seminarier och konferenser osv. finns. Ett sätt att utveckla detta kunde vara ett uppdrag till Naturvårdsverkets forskningsavdelning att tematiskt se ut över hela det breda friluftsforskningsfältet och vid behov och i samarbete med andra forskningsfinansiärer stå för kontinuitet och initiera nya konstellationer i linje med de centrala koordineringspunkterna som nämndes ovan.

Förutom riktade forskningsprogram av den typ vi diskuterar för Naturvårdsverkets forskningsområde bör en huvudstrategi när det gäller ökad finansiering av friluftsrelaterad forskning vara att de nätverk och noder som utvecklas på sikt skall vara i stånd att göra konkurrenskraftiga ansökningar om forskningsmedel till ordinarie forskningsfinansiärer.

Relevans och kvalitet

En fråga som ofta är brännande i förvaltningsinriktad forskning är avvägningen mellan de två faktorerna vetenskaplig kvalitet och relevans för praktiken. Vi skall här inte ge oss in i några djupare vetenskapsteoretiska diskussioner om huruvida motsättningen är reell eller fruktbar; låt oss bara konstatera att "god vetenskap" inte är ett så enkelt och entydigt begrepp som vissa forskare ibland förfäktar eller att kriterier som publicering är uttömmande. Vi skall i stället peka på några specifika problem som är viktiga att observera för den praktiska naturvården.

Problemet är inte så enkelt som att skilja mellan "god" och "dålig" forskning. Miljövården kännetecknas av att kunskapsunderlaget ofta är genuint osäkert och omstritt, att beslut måste fattas på bristfälligt eller ibland motsägelsefullt underlag. Argument som är eller förefaller vara vetenskapligt underbyggda ges gärna stor tyngd i samhällsdebatten; en tendens som i miljövården förstärks av den egna professions- och organisationskulturen.

En viktig fråga är hantering av forskning vars resultat förefaller ge stark underbyggnad åt den egna verksamheten samtidigt som den teoretiskt eller metodologiskt kan vara omstridd. Om människan har ett inneboende, biologiskt behov av naturkontakt och naturupplevelse är det ett starkt argument för parker, friluftsområden och annan lättillgänglig natur. I konkurrens med motstående ekonomiska intressen är självfallet ett "behov" betydligt starkare än en "efterfrågan"; det ger den egna verksamheten hög legitimitet. Det är också frestande för forskare som söker medel att övertolka eller vinkla. Det är naturligtvis opportunt att bygga stöd till friluftslivsforskning på föreställningar om att deltagande i friluftsliv skapar positiva attityder till natur- och miljövård eller höjer folkhälsan. Att resa metodologiskt eller teoretiskt grundade invändningar är inopportunt eftersom de tas som försvagande av området.

I fallet med "det inneboende behovet av naturkontakt" är problemet dessutom svårare än att bara hänvisa till att fortsatt forskning får visa om påståendena håller. Man kan hävda att om vissa minimikrav på kvalitet är uppfyllda så bör försiktighetsprincipen tillämpas: parker och tätortsnära naturområden får inte bebyggas därför att forskningen tycks visa på att de skulle kunna ha en stor betydelse.

De svenska och nordiska särdragen bör speciellt uppmärksammas i framtida svenska forskningsansatser. Motiven är dubbla. Dels att den svenska situationen har svårast att hitta relevant internationellt forskningsstöd och har behov av att transformera, analysera och komplettera internationell forskning. Dels att det bör vara här som den svenska forskningen har särskilt stora potentialer när det gäller att på ett intressant sätt komplettera de internationella forskningssamtalen kring friluftsliv som mångfaldigt och föränderligt samhällsfenomen.

Den forskning som behövs kan således också innebära behov av uthållighet och överblick över stora material och längre tidsperioder som universitetsforskningen inte alltid förmår. Den norska modellen med forskningsinstitut har bevisligen lett till en god del forskning av direkt betydelse för friluftsliv och naturförvaltning. Omfattningen av internationell publicering från dessa institut är god. Låt oss också peka på att deskriptiv forskning kan ha betydande värde även om det från akademisk vetenskaplig synvinkel framstår som mindre spännande. Longitudinella studier kräver att man börjar och första studien kan kanske ge resultat av begränsat vetenskapligt intresse.

17. Referenser

Aas, [66] O. (1995) Constraints on sport fishing and effect of management actions to increase participation rates in fishing. *North American Journal of Fisheries Management* 15:631-638.

Aas, Ø & Aasetre J. (1994) *Bærplukking i Norge - en truet friluftslivsaktivitet*. Pp 61-72 i Emmelin (1994) [ed]

Aas, Ø. (1991*) Fritidsfiske og ferskvannsfiskeforvaltning – En samfunnsfaglig kunnskapsoversikt.* NINA utredning 27:1-44.

Aas, Ø. [red.] Vistad, O.I, Dervo, B., Eide, N. E., Kaltenborn, B.P., Haaland, H., Andersen, O., Svarstad, H., Skår, M.,Nellemann, C. (2003*) Bruk og forvaltning av nasjonalparker i fjellet?* NINA Fagrapport 72.

Aasetre, J. (1997) *Holdninger til miljøvern i forvaltningen*. SMU-Report 3/97. Trondheim: Centre for Environment and Development, University of Trondheim.

Aasetre, J. (2000) *Holdninger og kultur i norsk naturforvaltning*. Dr polit. avhandling. Geografisk Institutt, NTNU, Trondheim.

Abrahamsson, K.V.(1984) *Fritidsbebyggelse i renskötselland - två fallstudier i markkonflikter*. Geografiska Rapporter C:63. Umeå Universitet. 46 sid.

Abrahamsson, K.V., Carlsson, T., & Sundberg, N.,(1980) Flygtrafik i de svenska fjällen. SNVPM 1285. 93 sid.

Adolfsson, E.,(1983) *Erfarenheter av vandringsleder i låglandsterräng*. Naturvårdsverket Rapport SNV PM 1726. 118 sid.

Ahlström, I. (1992a) *Hoten mot allemansrätten*. Firma Friluftsplanering på uppdrag av FRISAM, Stockholm.

Ahlström, I. (1999) *Allemansrätten: En bok om vad som gäller i naturen*. Naturia, Stockholm.

Ahlström, I. (2000) Utomhus i konsumtionssamhället. -I: Sandell, Klas & Sörlin, Sverker, [red.] *Friluftshistoria – från `härdande friluftslif´ till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag, Stockholm, s. 168-183.

Ahlström, I.(1982) *Friluftsliv i Norge - Intryck och erfarenheter från nordisk utbytesstjänstgöring*. SNV PM 1573. 62 sid.

Ajzen, I. (1991) Benefits of Leisure: A Social Psychological Perspective. - I: Driver, B. L., Brown, P. J. & Peterson, G. L. (1991) [eds.] *Benefits of Leisure*. - Venture Publishing, Inc. State College. Pennsylvania.

Ajzen, I.(1988) *Attitudes, Personality, and Behavior*. – Open University press, Milton Keynes, England.

[66] Listan är sorterad med Aa först eftersom många svenskar förefaller okunniga om att aa = å i äldre dansk och norsk stavning.

Ajzen, I., & Driver, B.L.(1991) Prediction of leisure participation from behavioral, normative and control beliefs: an application of the theory of planned behavior. *Leisure Sciences*, 13, 185-204.

Ajzen, I., & Driver, B.L.(1992) Application of the theory of planned behavior to leisure choices. *Journal of Leisure Research*, 24, 204-224.

Ajzen, I., & Fishbein, M.(1980) *Understanding attitudes and predicting social behaviour*. Prentice-Hall.

Aldskogius, H.(1986) Kunskap och information - förklaring till beteende och styrmedel i planering. sid 123 - 131 i Bäck [red] 1986.

Alexandersson, U. (2000) FjällAgendan. Slutrapport från FoU-projekt om hållbart utnyttjande av naturresurser i fjällen. (ingen utgivare finns angiven på rapporten)

Alexandris, K. C. & Carroll, B. (1997) Demographic Differences in the Perception of Constraints on Recreational Sport Participation. *Leisure Studies* 16 107-125.

Alfredsson, T.(1982) *Fjällinformation - försök i Västjämtland vintersäsongen 1982*. SNV PM 1634. 66 sid.

Alldredge, R. (1973) Some capacity theory for parks and recreation areas. *Trends* 10, 20-29.

Allmendinger, P. & Tewdwr-Jones, M. [eds.] (2002) *Planning Futures, New Directions for Planning Theory* London & New York: Routledge

Alm E.L. (2000) Framgångsrik stadsplaneringen i Göteborg genom etablering av lokala referensgrupper. Europeiskt forskningsprojekt, Chalmers.

Alm, E.L.(2001) *Byggd miljö och hållbar utveckling.* Chalmers tekniska högskola

Almstedt, M. (1998) *En plats i planeringen: En studie av områden av riksintresse för det rörliga friluftslivet*. Geografiska regionstudier, No. 37, Uppsala universitet, Uppsala.

Amdam, J., & Veggeland, N. (1991) Teorier om samfunnsplanlegging. Universitetsforlaget.

Anderson, D. & Manfredo, M. (1986) *Visitor preferences for management actions* Proceedings-National Wilderness Research Conference: Current Research. USDA Forest Service General Technical Report INT-212,314-19.

Anderson, D.H.(1984) *Displacement: one consequence of not meeting peoples needs* i Harris & Spearing [eds](1984

Anderson, O., Kaltenborn, B.P. & Emmelin, L. (2005) *Ferdselsmønster og holdninger blant friluftslivsutøvere i Femundsmarka nasjonalpark.* NINA, Lillehammer.

Andersson, T. (1999) *Self Actualisation in the Antarctic*. ETOUR working paper 1999:30

Anon (2001) *På skoter I Funäsdalsfjällen*. Slutrapport från skoterprojektet ”Hållbar utveckling I Funäsdalsfjällen”.

Anon(1988) *Friluftsliv, fritid og natur. Rapport fra et forskningsseminar Lillehammer 18-19 februar 1988*. 161 sid.

Anon,(1989) *Längtan till Landet Annorlunda.* Gidlunds. 166 sid.

Anon. (1986) *Naturvård i fjällen*. Statens Naturvårdsverk Informerar. 122

Anshelm, J. (2004) *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara: Om opinionsbildningen i Svenska Naturskyddsföreningens tidskrift Sverige Natur 1943-2002*. - Rapport No. 8 från forskningsprogrammet Landskapet som Arena, Inst. f. Historiska Studier, Umeå universitet, Umeå.

Appelblad, H (2001) *The spawning salmon as a resource by recreational use.* GERUM 2001:3.

Arnberger, A., Brandenburg, C. & Muhar, A. (2002) [eds.] Monitoring and Management of Visitor Flows in Recreational and Protected Areas. Conference Proceedings Bodenkultur University Vienna, Austria, January 30 – February 02, 2002.

Arnesen, T.(1998) Landscapes Lost in *Landscape Research,* **23** (1) pp 39-50

Arnesen, T. (1998) *National park policy in Norway* Humanekologiska skrifter 16 pp49-60, Göteborgs universitet.

Aronsson, L. (1989) *Turism och lokal utvecklingen. Turism-geografisk studie* Meddelanden från Göteborgs Universitets Geografiska Institutioner Serie B Nr 79.

Aronsson, L. (1997) *Turismens hållbara utveckling?* -Forskningsrapport 97:8, Forskargruppen Turism & Fritid, Högskolan i Karlstad, Karlstad.

Axelsson Lindgren, C (1999) *En Semantisk modell för skogsupplevelse*. SLU, Inst. för landskapsplanering Alnarp, Rapport 1999:3.

Axelsson Lindgren, C. (1990)Upplevda skillnader mellan skogsbestånd –rekreations- och planeringsaspekter. *Stad & Land* nr 87.

Axelsson-Lindgren, C. (1990) *Upplevda skillnader mellan skogsbestånd – rekreations och planeringsaspekter*. Stad och land, 87.

Baker, W.M., & Olsson, L.E.,(1992) Tourism: a climate-sensitive industry. *Industry and Environment*, vol 15, no 3-4, July-December 1992.

Basman, C., Manfredo, M., Barro, S., Vaske, J. & Watson, A. (1996) Norm accessibility: An exploratory study of backcountry and frontcountry recreational norms. *Leisure Sciences* 18,177-91.

Bayfield, N. G. & R. J. Lloyd. (1973) An Approach to Assessing the Impact of Use ma Long Distance Footpath—The Pennine Way. *Recreation News Supplement* 8:11-17.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a new modernity*. Sage Publications.

Becker, R., Jubenville, A. &Burnett, G. (1984) Fact and judgment in the search for asocial carrying capacity. *Leisure Siences*, 6, 475-86.

Beckman, S. (1990) *Utvecklingens hjältar: om den innovativa individen i samhällsutvecklingen.* Carlssons.

Beckman, S. (1992) Tröghet, livsstil och miljö i Lundgren, L. (1992) [red]: *Livsstil och Miljö. På väg mot ett miljövänligt beteende ?* FRN mfl.

Bengtsson, B. (1999) *Allemansrätten: Vad säger lagen?* Naturvårdsverket, Stockholm.

Bengtsson, B. (2002) Allemansrätt och naturskydd – problem vid en friluftslagstiftning. - I: *Festskrift till Gösta Walin*. Norstedts juridik, Stockholm, s. 41-59.

Bergstedt, J. & Vikman, P.-Å. (2002) *Satellitbildsbaserad sårbarhetsanalys av mark och vegetation i Västra Härjedalen* Fjällforskningsinstitutet, Mitthögskolan Rapport 2000:2

Bergstedt, J., van den Brink, P. & Vikman, P.-Å. (1999) *Vegetationsförändringar på fjällen i västra Härjedalen –en kunskapsöversikt* Fjällforskningsinstitutet, Mitthögskolan.

Bernergård, K., Lundh-Malmros, B. & Tönnerfors, E. (2001) *Upplevelsevärden –Sociala kvaliteter i den regionala grönstrukturen*. Regionplane- och Trafikkontoret, Rapport 4:2001.

Berntsen, B.(1977) *Naturvernets historie i Norge. Fra klassisk naturvern til økopolitikk*. Grøndal.

Betänkande (1907) *Betänkande rörande åtgärder till skydd för vårt lands natur och naturminnesmärken*. Stockholm: Isaac Marcus boktryckeri-aktiebolag.

Bialeschki, M. D. & Henderson, K. A. (1988) Constraints to Trail Use. *Journal of Park and Recreation Administration* 6:20-28.

Bjerke, T. & Kleiven, J.(1993) Forholdet mellom mennesker og viltlevende fugler og dyr. i Kaltenborn & Vorkinn 1993.

Bjerke, T.(1993) Jegeren. *En samfunnsvitenskaplig kunnskapsoversikt*. – NINUtredning 44, Trondheim

Bladh, G. & Sandell, K. (2003) *Biosfärsområden i Sverige? Ett koncept och en kontext*. Arbetsrapport från en Workshop i Mattila, Värmland 14-15 November 2002. Karlstads universitet, Institutionen för samhällsvetenskap, Turism & Fritid. Arbetsrapport, 2003:15.

Blahna, D., Smith, K. & Andersson, J. (1995) Backcountry lama packing: Visitor perceptions of acceptability and conflict. *Leisure Sciences* 17:185-204.

Blazey, M.A. (1987) The Difference between Participants and Non-participants in a Senior Travel Programme. *Journal of Travel Research* 26(1):7-12.

Bodin, M., & Hartig, T. (2003). Does the outdoor environment matter for psychological restoration gained through running? Psychology of Sport and Exercise, 4, 141-153.

Boken om friluftslif: Upplysningar, råd och skildringar (1910) Wilh. Siléns Bokförlags Aktiebolag, Stockholm.

Borrie, W. & Roggenbuck, J. (1995) Community-based research for an urban recreation application of benefits-based management. *Proceedings of the Second Symposium on Social Aspects and Recreation Research*. USDA Forest Service General Technical Report PSW-156,159-63.

Bostedt, G. (1997) *Public goods in Swedish forests. Essays on nonmarket valuation and environmental policy*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 34.

Bostedt & Mattsson (1995) The value of forests for tourism in Sweden. *Annals of Tourism Research,* 22:671-680.

Boverket (2000) Samhällsplanering med miljömål i Sverige : slutredovisning, Boverket & Naturvårdsverket SAMS-projektet.

Boverket (1996) *Boken om MKB.* Boverket, Karlskrona

Boverket (1996b) *Kustnära bebyggelse – en undersökning av bebyggelsen och dess utveckling i Sveriges kustkommuner.* Faktaunderlag till bedömning av Naturresurslagens effekter.

Boyd, S. W. & Butler, R. W. Managing ecotourism: an opportunity spectrum approach *Tourism Management*. Vol. H, No. S, pp. 557-566.

Brandin, E. (2003) *Spatializing canoe tourism* Karlstad University Studies 2003:8.

Bradshaw, A.D. (1987) The reclamation of derelict land and the ecology of ecosystems. In: Jordan, W.R. et al. (Eds.). Restoration ecology. A synthetic approach to ecological research, pp. 54-74 (Cambridge, Cambridge University Press).

Brehmer, B. & K.R. Hammond (1977) Cognitive factors in interpersonal conflict, pp. 79-103 in Druckman, D. [ed.] *Negotiations. Social Psychological Perspectives*, Sage, Beverly Hills.

Breivik, G. & Løvmo, H. [red.] (1978) *Friluftsliv fra Fridtjof Nansen til våre dager*. Universitetsforlaget, Oslo.

Bright, A. (1994) Information campaigns that enlighten and influence the public. *Parks and Recreation*, 29, 49-54.

Brokking, P., Emmelin, L., Engström, M.G., Eriksson, G., Nilsson, J-E, Wikberg, O. (1997) An environmentally Sustainable Transport System in Sweden - A Scenario Study. KFB Rapport 97:3.

Brown, P. et al. (1979) *The outdoor recreation opportunity spectrum in wildland recreation planning: Development and application*. First Annual National Conference on Recreation Planning and Development: Proceedings of the Speciality Conference (Vol. 2), Washington D.C. Society of Civil Engineers, 1-12.

Brown, P.J. (1984) Benefits of outdoor recreation and some ideas for valuing recreation opportunities. pp. 209-220 in: Peterson, G.L. and Randall, A. [eds.] *Valuation of Wildland Resource Benefits. Westview Press,* Boulder, Colorado,.

Brown, R, McCool, S. & Manfredo, M. (1987) *Evolving concepts and tools for recreation user management in wilderness.* Proceedings—National Wilderness Research Conference: Issues, State-of-Knowledge, Future Directions. USDA Forest Service General Technical Report INT-220,320-46.

Brox, O. (2001) *Vor felles eiendom: Tar vi vare på allemannsretten?* Pax Forlag, Oslo.

Brügge, B.; Glantz, M. & Sandell, K. [red.] (2002; 2a reviderade uppl.). *Friluftslivets pedagogik: För kunskap, känsla och livskvalitet*. Liber, Stockholm.

Bryan, R.B.(1977) The influence of soil properties on degradation of mountain hiking trails at Grövelsjön. *Geogr Ann* vol 59 A 1-2

Brännlund, R. & Kriström, B. (1998) *Miljöekonomi*. Studentlitteratur, Lund.

Bråtå, H. O. (2001) Forvaltningen av villreinen og dens ressurssystem i Rondane. Belyst i et arenaperspektiv med makt og kunnskap som teoretiske innfallsvinkler. Dr scient avhandling, Geografisk Institutt, Universitetet i Oslo. Dissertations no 171 matematisk naturvitenskaplig fakultet, U i Oslo.

Bultena, G., Field, D., Womble, P., and Albrecht, D. (1981) Closing the gates: A studyof backcountry use-limitation at Mount McKinley National Park. *Leisure Sciences*, 4,249-67.

Burch, W. Jr (1964) Two concepts for guiding recreation decisions. *Journal of Forestry* 62:707-712.

Burch, W. Jr. (1970) Recreation preferences as culturally determined phenomena. *Elements of Outdoor Recreation Planning*. Ann Arbor: University of Michigan, 61-87.

Burton, T. L. & Glover, T. D. (1999) Back to the Future: Leisure Services and the Reemergence of the Enabling Authority of the State pp 371 – 384 in Jackson & Burton [eds.]

Butler, R.W. (1999) Understanding Tourism. In: Jackson, E.L. & Burton, T.L. [eds.]. *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. College State, Pennsylvania, Venture Publishing: 299-321.

Bäck, L. & Bäck, E.(1986) *Effekterna av ett vägbygge - väg 98 mellan Kiruna och Riksgränsen.* Acta Univ Upsaliensis C 52

Bäck, L. & Hedblom, M. (1991) Svensk planering av riksobjekt för naturvård och friluftsliv. -*Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift* (13):53-59.

Bäck, L. & Hedlund, L.G. (1982) *Vandringsturismen i Norrbottensfjällen 1980*. Naturvårdsverket, rapport 1572.

Bäck, L. & Jonasson, C. (1998) *Miljökonsekvensutvärderingar kring väg E10 mellan Kiruna och Riksgränsen.* Forskningsrapport 109, KIUU.

Bäck, L. & Strömquist, L.(1987) *Miljö, naturvård och planeringsstrategier i ett skandinaviskt fjällområde - fallstudie från Kirunafjällen*.

Bäck, L. (2002) Friluftslivet i norra Lapplandsfjällen. *Bergen i fokus*. Svenska Sällskapet för Antropologi och geografi. YMER 2002.

Bäck, L. [red](1986) *Turism och naturvård - Skrifter och diskussioner vid Uppsala universitets och Svenska Turistföreningens forskningsseminarium, 29 oktober 1986*. Acta Univ Upsaliensis C 53. 140 sid.

Bäck, L., Hedblom, M., Josefsson, M. & Rydén, A. (1992) *Rennäringen i konflikt och samverkan. En geografisk markanvändnings- och simuleringsstudie*. Rapport 104, KIUU, Uppsala.

Callicott, J. B. & Nelson, P. M. [eds.] (1998) *The Great New Wilderness Debate*. The University of Georgia Press, Athens and London.

Canon, L., Adler, S., and Leonard, R. (1979) *Factors Affecting Backcountry Campsite Dispersion.* USDA Forest Service Research Note NE-276.

Carlsson, R., Dahlström, A. & Jönsson, A. (1999) *Den tätortsnära skogens betydelse i planeringen. En jämförelse mellan tre kommuner.* Rapport 99:2, inst. För landskapsplanering Alnarp. SLU

Carothers, P., Vaske, J.J. & Donnelly, M.P. (2001) Social values versus interpersonal conflict among hikers and mountain bikers. *Leisure Sciences* 23:47-61.

Carson, R.T. (2004) *Contingent Valuation – A Comprehensive Bibliography and History*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK.

Ceballos-Lascurain, H. (1998) Introduction. In M. Epler-Wood & K. Lindberg [eds.] *Ecotourism: A guide for planners and managers*, Vol 2, pp. 7-10.

Chavez, D. (1996) Mountain biking: Direct, indirect, and bridge buildingmanagement styles. Journal of Park and Recreation Administration, 14,21-35.

Christensen, H, Williams, P. & Clark, R. (1986) *Values and choices in outdoor recreation by male and female campers in dispersed recreation areas*. USDA Forest Service General Technical Research Paper, PNW-377.

Clark, K. (1979) *Landscape into art* Harper & Row. 2nd ed (paperback)

Clark, R. & Stankey, G. (1978) *The recreation opportunity spectrum: A framework for planning, management and research*. USDA Forest Service Research Paper, PNW-98.

Clark, R. N. & Stankey, G. H.(1979) *The Recreation Opportunity Spectrum: A Framework for Planning, Management, and Research.* - General Technical Report PNW-98, Pacific Northwest Forest and Range Experiment Station, Forest Service, Oregon.

Colby, K.T. (1988) Public Access to Private Land: Allemansrätt in Sweden. -*Landscape and Urban Planning* 15:253-264.

Cole, D. (1982) Controlling the spread of campsites at popular wilderness destinations. *Journal of Soil and Water Conservation*, 37, 291-95.

Cole, D. (1987) *Research on soil and vegetation in wilderness: A state-of-knowledge review*. Proceedings-National Wilderness Research Conference: Issues, State-oKnowledge, Future Directions. USDA Forest Service General Technical Report IN220,135-77.

Cole, D. (1993) Wilderness recreation management. *Journal of Forestry*, 91, 22-24.

Cole, D. N. & T. E. Hall. (1992) *Trends in Campsite Condition: Eagle Cap Wilderness, BobMarshall Wilderness and Grand Canyon National Park*. USDA Forest Service ResearchPaper INT-453. 40 pp.

Cole, D. N. (1983a) *Monitoring the Condition of Wilderness Campsites*. USDA Forest ServicResearch INT-302. 10 pp.

Cole, D. N. (1983b) *Assessing and Monitoring Backcountry Trail Conditions*. USDA ForestService Research Paper INT-303.10 pp.

Cole, D. N. (1989) *Low-impact Recreational Practices for Wilderness and Backcountry*. USDA Forest Service General Technical Report INT-265.

Cole, D. N. (1999) Wilderness Management Principles: Science, Logical Thinking or Personal Opinion? *Trends* 32:6-9.

Cole, D., Peterson, M. & Lucas, R. (1987) *Managing Wilderness Recreation Use*. USDAForest Service General Technical Report INT-230.

Cole, D., Watson, A., Hall, T., and Spildie, D. (1997) *High-Use Destinations in Wilderness: Social and Bio-Physical Impacts, Visitor Responses, and Management Options.* USDA Forest Service Research Paper INT-496.

Cordell, H.K. & Betz, C. J. (2000) Trends in Outdoor Recreation Supply on Public and Private Lands in the US. -In: Gartner, William C. & Lime, David W. [eds.], *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI Publishing, Wallingford and New York, pp. 75-89.

Cordell, H.K. & Super, G.R. (2000) Trends in Americans' outdoor recreation. In. Gartner, W.C. & Lime, D.W. [eds.] *Trends in outdoor recreation, leisure and tourism.* CAB International.

Cordell, H.K. (1999) *Outdoor recreation in Americans life: a national assessment of demand and supply trends*. Sagamore Publishing.

Cormick, G.W. (1982) Intervention and self-determination in environmental disputes: a mediator's perspective, *Resolve*, (Winter) 1-7.

Countryside Commission (1996) *Visitors to National Parks: Summary of the 1994 Survey Findings*. Countryside Commission, Cheltenham.

Crawford, D. W., Jackson, E. L. & Godbey G (1991) A Hierarchical Model of Leisure Constraints. *Leisure Sciences* 13 309-320.

Crawford, D.W. & Godbey, G. (1987) Reconceptualizing Barriers to Family Leisure. *Leisure Sciences* 9:119-127.

Cronon, W. (1983) The Trouble with Wilderness, or, Getting Back to the Wrong Nature pp 471 – 499 in Callicott & Nelson [eds.] (1998).

Curry, N. (2001) Rights of Access to Land for Outdoor Recreation in New Zealand: Dilemmas Concerning Justice and Equity. -*J. of Rural Studies* 17:409-419.

Curry, N. (2002) Access Rights for Outdoor Recreation in New Zealand: Some Lessons for Open Country in England and Wales. -*J. of Environmental Management* 64:423-435.

Dahl, J.H. & Emmelin, L. (1989**)** *Friluftsliv og reiseliv i Lågen.* KOMMIT-Rapport 1989:4. Universitetet i Trondheim.

Dahl, J.H., & Emmelin, L. (1993) *Plansamarbeid Hafjell-Nordseter-Sjusjøen-Lillehammer. Rapport fra arbeidsseminar vedr. strategier for å forvalte et mangfold av rekreasjonsmuligheter.* Meddelelser nr 1/93. Senter for miljø og utvikling, Universitetet i Trondheim.

Davis P. B. (1999) Beyond Guidelines a Model for Antarctic Tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 26, No. 3, pp. 516-533.

Decker, D., Brown, T., and Gutierrez, R. (1980) Further insights into the multiple satisfactions approach for hunter management. *Wildlife Society Bulletin*, 8, 323-31.

Denevan, W. M. (1992) The Pristine Myth: The Landscape of the Americas in 1492 pp 414 – 442 in Callicott & Nelson [eds.] (1998)

Desbarats, J. (1983) Spatial choice and constraints on behaviour. *Annals of the Association of American Geographers* 73:340-357.

Ditton, R.B., Fedler, A.J., Graefe, A.R.(1983) Factors contributing to perceptions of recreational crowding. sid 273 - 288 i *Leisure Sciences*, vol 5 no 4.

Donnelly, P. (1993) The Right to Wander: Issues in the Leisure Use of Countryside and Wilderness Areas. -*Int. Rev. for Soc. of Sport* 28 (2-3):187-202.

Doucette, J. & Cole, D. (1993) *Wilderness Visitor Education: Information About Alternative Techniques.* USDA Forest Service General Technical Report INT-295.

Driml, S. & Common, M. (1995) Economic and financial benefits of tourism in major protected areas. *Australian Journal of Environmental Management*, 2(2): 19-39.

Driver, B. (1990) Focusing research on the benefits of leisure: Special issue. *Journal of Leisure Research*, 22, 93-98.

Driver, B. (1996) Benefits-driven management of natural areas. *Natural Areas Journal*,16, 94-99.

Driver, B., &Tocher, R. S. (1970) Toward a behavioral interpretation of recreation with implications for planning. pp. 9-31 in B. Driver [ed] *Elements outdoor recreation planning*) Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.

Driver, B., and Brown, P. (1978) *The opportunity spectrum concept in outdoorrecreation supply inventories: A rationale.* Proceedings of the Integrated RenewableResource Inventories Workshop. USDA Forest Service General Technical Report R55,24-31.

Driver, B., and Cooksey, R. (1977) *Preferred psychological outcomes of recreational fishing.* Proceedings of the National Sport Fishing Symposium. Arcata, CA: Humboldt State University, 27-39.

Driver, B., and Knopf, R. (1977) Personality, outdoor recreation, and expected consequences. *Environment and Behavior*, 9,169-93.

Driver, B., Brown, P. & Peterson, G. (1991) *Benefits to Leisure*. Venture Publishing. State College, PA.

Driver, B.L. & Bruns, D.H. (1999) Concepts and Uses of the Benefits Approach to Leisure in Jackson & Burton (1999) [eds]

Driver, B.L., Brown, P.J., Stankey,G.H., Gregoire, T.G. (1987) The ROS-planning System: Evolution, Basic Concepts, and Research Needs. *Leisure Sciences*, vol 9, pp 201-212.

Drogin, E.B. et al (1986) *A citation index for the recreation impact/carrying capacity literature: a descriptive analysis and demonstration.* Paper presented at the First National Symposium on Social Science in Resource Management. Corvallis, Oregon, May 12-16, 1986.

Ds 1999:78. *Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer*. Kulturdepartementet.

Dunlap, R.E.; Van Liere, K.D.; Mertig, A.G. & Jones, R.E. (2000) Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. -*J. of Social Issues* 56(3):425-442.

Dustin, D. & McAvoy, L. (1984) The limitation of the traffic light. *Journal of Park and Recreation Administration*, 1,8-32.

Dwyer, J.F. (1983) Recreation Benefits for Benefit-Cost Analysis pp 26-35 i Lieber & Fesenmaier [eds](1983).

Eagles, P.F.J & Wind, E. (1994) The advertising of Canadian Ecotours in 1992. *Journal of Applied Recreation Research* 19(1): 67-87.

Eagles, P.F.J. & McCool, S.F. (2002) *Tourism in National Parks and Protected Areas. Planning and Management*. Cabi Publishing.

Eagles, P.F.J. (2001) *International trends in park tourism*. Paper prepared for Europarc october 3-7, 2001. Hohe Tauern National Park, Austria.

Eagles, P.F.J., McLean, D. & Stabler, M.J. (2000) Estimating the tourism volume and value in parks and protected areas in Canada and the USA. *George Wright Forum* 17(3), pp 62-76.

Eagles, P.J.F. & Higgins, B.R. (1998) Ecotourism market and industry structure. In. M. Epler-Wood and K. Lindberg [eds.] *Ecotourism: A guide for planners and managers*, Vol 2, pp. 7-10. North Bennington, VT.

Eagly, A.H. and Chaiken, S. (1993) *The Psychology of Attitudes*. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth, Texas.

Eco, U. (1986) *Travels in hyperreality*. Picador.

Eddington, J.M. & Eddington, M.A,, (1986) *Ecology, Recreation and Tourism*. CUP.

Eichberg, BH. & Jespersen, E. (1986) *De grønne bølger, traek af natur- och friluftslivets historie*. Bavnebanke, Gerlev Idraetshøjskole, Slagelse, Danmark.

Ekoturismföreningen (2004) *www.ekoturism.org*

Emanuelsson, U. (1984) *Ecological effects of grazing and trampling on mountain vegetation in northern Sweden*. Dissertation, Lund.

Emmelin [red] (1994) *Nordiskt seminarium om friluftslivsforskning*. April 1992. NORDPLAN Rapport 1994:3.

Emmelin, L (1994) Om konsekvensanalys och friluftsliv. pp 155 – 166 i Emmelin 1994 [ed]

Emmelin, L. (1994) Ett nordiskt forskarseminarium om friluftslivsforskning - inledande diskussion. pp 5 – 22 i Emmelin 1994 [ed]

Emmelin, L. & Iderot, A. (1999) *Mittåkläppen - En omstridd naturattraktion*. ETOUR working paper, 1999:23.

Emmelin, L. & Kleven, T. (1999) *A paradigm of Environmental Bureaucracy ? Attitudes, thought styles, and world views in the Norwegian environmental adminstration*.NIBR's Pluss Series 5-99.

Emmelin, L. & Lerman, P. (2004) *Miljöregler – hinder för utveckling och god miljö?* BTH Research Reports 2004:09

Emmelin, L. & Lien, A.,(1989) *Rapport fra seminar om reiseliv, friluftsliv og naturvern på Svalbard, Longyearbyen, 21-23 November 1988.* KOMMIT Rapport 1989:1

Emmelin, L. & Ohlsson, A. (1999) *Besöksmönstret i Femundsmarka-Rogen-Långfjället sommaren 1998 jämfört med 19B85/86*. ETOUR Working Paper 1999:25

Emmelin, L. & Vuorio, T. (1998) *Are the nature tourists where they should to be ?* 7:e Nordiska Forskarsymposiet i Turism, Åre 2-6 december 1998. ETOUR R 1999:2

Emmelin, L. & Vuorio, T. (1998): Are the nature tourists where they should to be ? Proceedings 7:e Nordiska Turismforskningskonferensen, Åre 2-6 december 1998.

Emmelin, L. & Wiman, B. (1977) *Om energi och ekologi* Sekretariatet för framtids-studier.

Emmelin, L. (1983a) *Ekologisk grundsyn - bidrag till en diskussion om ett begrepp*. Naturresurs- och miljökommittén. Bakgrundsmaterial nr 9.

Emmelin, L. (1983b) *Planering med ekologisk grundsyn*. -Naturresurs- och miljökommiten, bakgrundsrapport No. 13, Stockholm.

Emmelin, L. (1988) Sårbar natur og turisme - eksemplet Svalbard. sid 119 - 138 i Friluftsliv, fritid og natur Rapport fra et forskningsseminar, Lillehammer feb 1988.

Emmelin, L. (1991) *Landskapsvård i Hemavan: Ett planeringsseminarium om målkonflikten mellan att bygga ut turismen och att bevara karaktären som jordbruksby*. KOMMIT-Rapport 1991:2, Unviersitetet i Trondheim.

Emmelin, L. (1995) *Planering och miljöproblem i fjällen: en diskussion om planeringens möjligheter med tonvikt på triangeldramat bevarande - friluftsliv- turism*. PM 1995-08-30 till Regeringens Miljövårdsberedning. 50 sid.

Emmelin, L. (1997) *Turism – Friluftsliv – Naturvård. Ett triangeldrama*. Mitthögskolan, Institutionen för turismvetenskap, rapport 1997:1.

Emmelin, L. (1997b) Föreställningar om rationalistisk planering. Hilding Rydevik, T [red.] *Samspelet mark-vatten-miljö*. sid 50-68. Forskningsrådsnämnden.

Emmelin, L. (1997c): Global hållbar utveckling ? i Andersson, H.E.B. (1997) *Trafik och miljö. Forskare skriver om kunskapsläge och forskningsbehov*. Studentlitteratur/KFB.

Emmelin, L. (1998) Evaluating Environmental Impact Assessment Systems– Part 1: Theoretical and Methodological Considerations. Scandinavian Housing and Planning Research 15: 129-148, 1998.

Emmelin, L. (1998b) Evaluating Environmental Impact Assessment – Part 2: Professional Culture as an Aid in Understanding Implementation. *Scandinavian Housing and Planning Research* 15: 187- 209, 1998.

Emmelin, L. (1999) *Good Examples of Sustainable Tourism in Sweden?* Lecture at Seminar on sustainable tourism, Finnish University Network for Tourism Studies, Savonlinna, Sept 1998. ETOUR Working Paper 1999:14.

Emmelin, L. (2000) Nordisk miljöförvaltnings professionskultur och några aktuella frågeställningar i miljöpolitiken. -*Tidskrift för samfunnsforskning* 41(3):486-515.

Emmelin, L. (2003): Att förvalta landskapet. Framtidens förvirrande mångfald och historiens skenbara begriplighet. sid 102 – 148 i Lundgren, L J [red] *Vägar till kunskap. Några aspekter på humanvetenskaplig och annan miljöforskning*. Symposion.

Emmelin,L., Jones, M., Ree, H. (1990) "Kulturlandskapet." i Sødal [ed.] Lantbrukspolitikk og miljø" Lantbruksforlaget.

Eskilsson, L. (1995) Fritiden: Om fritidens idé och en utställning i Ystad 1936. -*Tvärsnitt* 17(4):16-29.

Eskilsson, L. (1996) Svenska Turistföreningen från fjäll till friluftsliv: Från den vetenskaplige vildmarksmannen till den cyklande husmodern. -*Historiskt Tidskrift* (2):257-282.

Etzioni, A. (1988) *The Moral Dimension, Toward a new economics.* The FreePress.

Evans, S. (2001) Community Forestry: Countering Excess Visitor Demands in Englands National Parks pp77 – 89 in McCool & Moisey [eds.].

Evans, S. and Davies, D. (1993) A review of Community Forest policy and the constraints on its implementation. In: *Environmental Policy and Practice*, Vol. 2, No. 2. EPP, Surrey.

Ewert, A.W., Dieser, R.B. & Voigt, A. (1999) Conflict and the recreational experience. In: Jackson, E.L. and Burton, T.L. (1999). *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. College State, Pennsylvania, Venture Publishing: 335-345.

Faarlund, N. (1978) *Vurdering av en offentlig friluftslivs-politikk*. -For-ut studie- og debatthefte, No. 3, Hemsedal, Norge.

Faarlund, N. (1990) Om møtet med fri natur som metode i miljøundervisningen. *–Mestre fjellet* (37):21-23, Hemsedal, Norge.

Faarlund, N. (1992) *Støy og stillhet i friluftsliv*. -SFT-rapport, No. 92:39, Statens forurensningstilsyn, Oslo.

Falck, J. Rydberg, D. (1999) Grön Fakta 1999 nr 7.

Farvar, T., & Milton, J., 1972: The Careless Technology - Ecology and International Development. The Natural History Press.

Feldreich, S. (2000) Idrott eller inte: Filosofen säger nej (intervju med bl.a. Claudio Tamburini). -*Svensk Idrott (*5):18.

Festinger, L. (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance.* - Stanford University Press, Stanford,

Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975) *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research.* Addison-Wesley.

Fjesme, T., Teigland,J. &Vorkinn,M. (1987) *Bilistenes bruk av og opplevelse i et høykvalitets naturområde. En undersøkelse foretatt sommeren 1986 i Sjodalen sammenlignet med bilister i Aurlandsdalen.* Intern rapport från FRV-prosjektet, Lillehammer.

Fleischer, A. and Pizam, A. (2002) Tourism Constraints among Israeli Seniors. *Annals of Tourism Research* 29(1): 106-123.

Flyvbjerg B & Richardson, T. (2002) Planning and Foucault, In search of the dark side of planning. in Allmendinger, P. & Tewdwr-Jones, M. [eds.].

Forman, R.T.T. & Godron, M. (1986) *Landscape Ecology*. Wiley.

Forsberg, H. (1992) *En politisk nödvändighet. En studie av den fysiska riksplaneringens introduktion och tillämpning* Linköping Studies in Arts and Science 74

France, L. [ed.] (1997) *The Earthscan Reader in Sustainable Tourism*. Earthscan Publications, London.

Fredman P. (1995) The Existence of Existence Value. A Study of the Economic Benefits of an Endangered Species. *Journal of Forest Economics* 1(3):307-327.

Fredman P. (1997) En dag i skogen, 200 kronor. *Forskning och Framsteg* 2/97.

Fredman, P & Emmelin, L. (2001) Wilderness purism, willingness to pay and management preferences. A study of Swedish mountain tourists. *Tourism Economics* 7(1):5-20.

Fredman, P. & Emmelin, L. (1999) *Values of Mountain Tourism: Economic Benefits Across Visitor Segments in Femundsmarka, Rogen and Långfjället*. ETOUR Working paper 1999:26

Fredman, P. & Hansson, A. (2003) *Besökare i Tyresta nationalpark*. European Tourism Research Institute (ETOUR), rapport U2003:13.

Fredman, P. & Hansson, A. (2003) Besökaren i nationalparken. Stillhet och vacker natur lockar flest. In: *Tio år med Tyresta nationalpark. Dokumentation av de svenska nationalparkerna*. Naturvårdsverket, rapport 5302.

Fredman, P. & Heberlein, T.A. (2003a) Trender i Svensk Fjällturism 1980 – 2000. In: Larsson, M. [ed.] *Svensk turismforskning – en tvärvetenskaplig antologi om turister, turistdestinationer och turismorganisationer*. Turistforskningsinstitutet ETOUR, vetenskapliga bokserien, V 2003:13.

Fredman, P. & Heberlein, T.A. (2003b) Changes in Skiing and Snowmobiling in Swedish Mountains. *Annals of Tourism Research*, 30(2) pp. 485-488.

Fredman, P. & Heberlein, T.A. 2005. *Mountain Tourism in Northern Europe: Current Patterns and Recent Trends.* Forthcoming in proceedings of the international conference on "Nature and People – Conservation and Management in the Mountains of Northern Europe", Pitlochry, Scotland, November 6-9, 2002.

Fredman, P. & Hörnsten, L. 2004. Social capacity and visitor satisfaction in national park tourism. In proceedings from the 12th Nordic symposium in Tourism and Hospitality Research, Stavanger,, Norway 2-5 October 2003. Also available in ETOUR reprint series, S2004:1.

Fredman, P. (1997) *Mångbruk i skogen – en översikt och framåtblick*. Naturvårdsverket, rapport 4718.

Fredman, P. (2000) *Environmental Valuation and Policy: Applications in the management of endangered species, recreation, and tourism*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 136.

Fredman, P. (2005) *Determinants of Visitor Expenditures in Mountain Tourism*. European Tourism Research Institute, *manuscript*.

Fredman, P., Emmelin, L., Heberlein, T.A. & Vuorio, T. (2001) Tourism in the Swedish Mountain Region. In: Sahlberg [ed.] *Going North*. European Tourism Research Institute, report R 2001:6.

Fredman, P., Hörnsten Friberg, L. & Emmelin, L. (2005) *Friluftslivet i Fulufjället. Före och efter nationalparksbildning*. Dokumentation av de svenska nationalparkerna, Naturvårdsverket.

Fremstad, E. (1987) *Slitasje på vegetasjon og mark i Femundsmarka, Rogen og Långfjället. Befaringsrapport.* Økoforsk Utredning 1987:2.

Friedmann, J. (l 987) *Planning in the public domain:From knowledge to action*. Princeton, NJ: Princeton Unversity Press.

Friedmann.J. (1973) *Retracking America*. Emmaus, PA: Rodale Press.

Friluftsliv, (1985) *Friluftsliv: En utredning fra Miljøverndepartementet*. Miljøverndepartementet, Oslo.

Frissell, S. S. (1978) J impacts on Wilderness Campsites. *Journal of Forestry* 76:481-483.

Frissell, S. S. (1978) *Judging recreation Impacts on Wilderness Campsites*. - Journal of Forestry 76/8.

Frost, J. & McCool, S. (1988) Can visitor regulation enhance recreational experiences? *Environmental Management*, 12, 5-9.

Garrod, G. & Willis, K.G. (1999) *Economic valuation of the environment. Methods and case studies*. Edvard Elgar Publishing, Massachusetts.

Gelter, H. (2000) Friluftsliv: The Scandinavian Philosophy of Outdoor Life. -*Canadian J. of Environmental Education* (5, Summer):77-92.

Gibbons, S. & Ruddell, E. (1995) The effect of goal orientation and place dependence on select goal interferences among winter backcountry users. *Leisure Sciences* 17:171-183.

Gilbert, D. & Hudson, S. (2000) Tourism Demand Constraints. A Skiing Participation. *Annals of Tourism Research* 27(4):906-925.

Gilbert, G., Peterson, G. & Lime, D. (1972) Towards a model of travel behaviour in the Boundary Waters Canoe Area. *Environment and Behavior*, 4,131-57.

Glacken, C. (1967) *Traces on the Rhodian shore: nature and culture in western thought to the end of the eighteenth century.* Berkeley, CA: University of California Press.

Gössling, S. (2000) *Tourism, Ecosystem Functions, and Human-Environmental Relations*. Lund Dissertations in Human Ecology No. 1, Lund University, Lund.

Graefe, A. R., Kuss, F. R. & Vaske, J. J. (1990) *Visitor Impact Management: The Planning Framework.* Volume Two. - National Parks and Conservation Association, Washington.

Graefe, A., Ditton, R., Roggenbuck,]., and Schieyer, R. (1981) Notes on the stability of the factor structure of leisure meanings. *Leisure Sciences*, 4, 51-65

Graefe, A.R. (1990) 'Visitor impact management', in Graham, R. and Lawrence, R. [eds.] *Towards Serving Visitors and Managing Our Resources, Proceedings of a NorthAmerican Workshop on Visitor Management in Parks and Protected Areas*, pp 213-34,Waterloo: Tourism Research and Education Centre, University of Waterloo.

Graefe, A.R. (1991) 'Visitor impact management: an integrated approach to assessing the impactsof tourism in national parks and protected areas', in Veal, A.J., Jonson, P. and Cushman,G. [eds.] *Leisure and Tourism: Social and Environmental Change*, Papers from the World Leisure and Recreation Association Congress, Sydney, Australia, 74-83, Sydney: University of Technology, Sydney.

Graefe, A.R., Vaske, J.J. & Kuss, F.R. (1984) Social carrying capacity: an integration and synthesis of twenty years of research *Leisure Sciences*, 6, 4: 395-431.

Graham, R. (1990) 'Visitor management in Canada's national parks', in Graham, R. and Lawrence, R. [eds.] *Towards Serving Visitors and Managing Our Resources*, Proceedings of a North American Workshop on Visitor Management in Parks and Protected Areas, 271-96, Waterloo: Tourism Research and Education Centre, University of Waterloo.

Graham, R., Payne, R.J. and Nilsen, P. (1988) Visitor activity planning and management in Canadian national parks, *Tourism Management*, 9, 1: 44-62.

Grahn, P. & Sorte, G. (1985) *Hur används parken? Om organiserade gruppers bruk av grönområden.* Del 1. Sveriges Lantbruksuniversitet, Institutionen för landskapsplanering. Stad & Land 39.

Grahn, P. (1989) Den fysiska miljöns diktatur över människan: En undran över begreppet miljödeterminism. -*Arkitekturforskning* 2(4):15-32.

Grahn, P. (1991) *Om parkers betydelse: Parkers möjligheter att underlätta och berika föreningsverksamhet och arbete på daghem, skolor, servicehus och sjukhus*. -Stad & land, No. 93/1991, MOVIUM/Inst. för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.

Grahn, P.; Mårtensson, F.; Lindblad, B.; Nilsson, P. & Ekman, A. (1997) *Ute på dagis: Hur använder barn daghemsgården? Utformningen av daghemsgården och dess betydelse för lek, motorik och koncentrationsförmåga*. -Stad & Land, No. 145, MOVIUM, Alnarp.

Gray, P.A., Duwords, E., Villeneuve, M., Boyd, S. & Legg, D. (2003) The socio-economic significance of nature-based recreation in Canada. *Environmental Monitoring and Assessment*, 86:129-147.

Green, B. (1996) *Countryside Conservation* 3d ed E & FN Spon.

Gustavsson, R. & Fransson, A. (1991) *Furulunds Furu en skog i samhällets centrum.* Movium, Stad & Land 96.

Gustavsson, R. & Ode, Å. (2001) *Form och design i skötsel av stadens skog* Gröna fakta 2001:1 SLU

Haas, G., Driver, B., and Brown, P. (1980) *Measuring wilderness recreationexperiences. Proceedings of the Wilderness Psychology Group*. Durham, NewHampshire: Wilderness Psychology Group, 20-40.

Haas, G.E. & Driver, B.L. (1987) Wilderness management zoning. *Journal of Forestry* 85(1):17-21.

Hacking, I. (2000) *Social konstruktion av vad?* Thales, Stockholm. (Original: "The Social Construction of What?", 1999).

Hagen, D. (2003) *Assisted recovery of disturbed arctic and alpine vegetation – an integrated approach* Dr. Scient. Thesis, Department of Biology, NTNU, Trondheim.

Hagen, D., Aasetre, J., Emmelin, L. (2002) Communicative approaches to restoration ecology – the case of Dovre and Svalbard. *Landscape Research*. Vol 27, No 4, 359-380.

Hägerstrand, T. (1965) Metodik för naturvårdsplanering. -*Plan* (6):208-211.

Hägerstrand, T. (1991) Tillkomsten av nationalparker i Sverige: En idés väg från `andskap´ till landskap. *Svensk Geografisk Årsbok*, Lund, s. 83-96.

Haider, W. (2002) Stated Preference & Choice Models-A Versatile Alternative to Traditional Recreation Research pp 115 – 121 in Arnberger et.al. [eds.].

Hajer, M. A. (1993) Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practice: The Case of Acid Rain in Great Britain), pp 43-76 in Fischer, F. F. and Forester J. (eds], *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning.* Durham: Duke University Press.

Hajer, M.A. (1995) *The politics of Environmental Discourse. Ecological Modernization and the Policy Process.* Oxford University Press.

Hajer, M.A.,(1992)*The politics of environmental performance review: choices in design*. in Lykke [ed.].

Hall, C. M. & Johnson, M. E. [eds.] (1995) *Polar Tourism: Tourism in the Arctic and Antarctic Regions* Chichester: Wiley.

Hallgren, L. (2003) I djupet av ett vattendrag. Om konflikt och samverkan vid naturresurshantering. Acta Univ. Agr. Sueciae. Agraria 379.

Hammitt, W., McDonald, C., and Noe, F. (1989) Wildlife management: Managing the hunt versus the hunting experience. *Environmental Management*, 13, 503-7.

Hammitt, W.E. & Cole, D.N., (1987) *Wildland Recreation - Ecology and Management.* Wiley-Interscience

Hammitt, W.E. & Cole, D.N. (1998) *Wildland Recreation - Ecology and Management*. 2nd edition. Wiley-Interscience .

Hammitt, W.E., Kaltenborn, B., Vistad,O.I., Emmelin,L. & Teigland,J. (1993) Common Access Tradition and Wilderness Management in Norway - a Paradox for Managers. *Environmental Management* vol 16;no2. pp 149-156.

Hampton, B. & D. Cole. (1995) *Soft Paths*. 2d ed. Mechanicsburg, PA: Stackpole Books.

Hansen-Møller, J.,(1993) Friluftsliv, livsform, køn, alder. i Emmelin [red] 1993.

Hardin, G. (1968) The Tradgedy of the Commons *Science* 162: 1243 – 1247.

Harris N (2002) Collaborative Planning: From Theoretical Foundations to Practice Forms. pp 21- 43 in Allmendinger, P. & Tewdwr-Jones, M. [eds.].

Hartig, T., Evans,G. W.,Jamner,L.D., Davis, D. S., & Gärling, T. (2003) Tracking restoration in natural and urban field settings. *Journal of Environmental Psychology, 23,* 109-123

Hartman, L. & Cordell, H. (1989) An overview of the relationship between social and demographic factors and outdoor recreation participation. *Outdoor Recreation Benchmark 1988: Proceedings of the National Outdoor Recreation Forum*. USDA Forest Service General Technical report, SE-52:255-274.

Haukeland, J. V. (1990). Non-travellers. The Flip Side of Motivation. *Annals of Tourism Research* 17:172-184.

HaySmith, L. & Hunt, J.D. (1995) Nature tourism: impacts and management, pp203-219 in Knight,R.L. & Gutzwiller, KJ. [eds.] *Wildlife and Recreationists: Coexistence through Management and Research*, Washington DC: Island Press.

Heberlein, T & Fredman, P. (2002) *Motivation, Constraints and Visits to the Swedish Mountains*. European Tourism Research Institute, working paper 2002:2.

Heberlein, T. (1973) Social psychological assumptions of user attitude surveys: The case of the wildernism scale. *Journal of Leisure Research*, 5,18-33.

Heberlein, T. A. (1977) *Density, crowding and satisfaction: Sociological Studies for Determining Carrying Capacities*. - I: Proceedings - River Recreation Management and Research Symposium. - USDA Forest Service GTR NC-28, North Central Forest Exp. Station, St. Paul, Minnesota.

Heberlein, T., and Dunwiddie, P. (1979) Systematic observation of use levels, site selection and visitor characteristics at a high mountain lake. *Journal of Leisure Research*, 11, 307-16.

Heberlein, T., Trent, J., and Baumgartner, R. (1982) *The influence of hunter density on firearm deer hunters' satisfaction: A field experiment.* Transactions of the 47th NorthAmerican Natural Resource and Wildlife Conference, 665-76.

Heberlein, T.A. & Shelby, B. (1977) Carrying capacity, values and the satisfaction model: A reply to Greist. *J. of Leisure Research* 9(2) 142-148.

Heberlein, T.A., Fredman, P. & Vuorio, T. (2002) Current Tourism Patterns in the Swedish Mountain Region. *Mountain Research and Development* 22(2):142-149.

Heberlein, T.A.,(1973) Social Psychological Assumptions of User Attitude Surveys: The case of the Wildernism Scale. *J of Leisure Research* 5. p 18-33.

Hedlund, L.G., & Hårdén, P-O, (1986) Besökstryckets utveckling i Njåtsosvagge och Rapadalen i Sareks nationalpark 1970 - 1984 i Bäck [red] 1986.

Heldt T. (2000) *Turskidåkares värdering av externaliteter från skoter (Cross-country skiers' valuation of externalities from snowmobiles)*. CTEK Working papers 2000:22, Dalarna University College /VTI, Borlänge, Sweden.

Hendee, J. C., Stankey, G. H. & Lucas, R. C. (1990) *Wilderness Management*. 2nd ed. American Press. Fulcrum publishing, Colorado.

Hendee, J., Clark, R., and Daily, T. (1977) *Fishing and Other Recreation Behavior at High Mountain Lakes in Washington State.* USDA Forest Service Research Note PNW-304.

Hendee, J., Gale, R., and Catton, W., Jr. (1971) A typology of outdoor recreation activity preferences. *Journal of Environmental Education*, 3,28-34.

Hendee, J.C., Stankey, G.H., Lucas, R.C.(1978) *Wilderness Management*. USDA Forest Service Misc Publ no 1365.

Hettne, B. (1982b) *Strömfåra och Kontrapunkt i Västerländsk Utvecklingdebatt*. - Naturresurs- och miljökommittens bakgrundsrapport, No.8, Stockholm.

Hillier, J. (2002) Direct Action and Agonism in Democratic Planning Practice pp 110-135 in Allmendinger, P & Tewdwr-Jones, M. [eds.]

Hillmo, T. & Lohm, U. (1992) Naturskyddets genombrott i Sverige. -*Värld och Vetande* 41:140-146, 145-163, 177-191.

Hjern, B. (1993) Är lokal demokratisk miljöpolitik egentligen önskvärd ? Kullinger, B. and Strömberg, U-B, [ed.] (1993) *Planera för en bärkraftig utveckling*. Byggforskningsrådet

Hjortsø, C. N. (2004) Enhancing public participation in natural resource management using Soft OR—an application of strategic option development and analysis in tactical forest planning *European Journal of Operational Research* 152 (2004) 667-683

HM Government (1995) *The Environmental Impact of Leisure Activities*, Vol. 1.HMSO, London.

Holden, A. (2000) *Environment and Tourism*. Routledge, London and New York.

Hollenhorst, S., Whisman, S. & Ewert, A. (1992) *Monitoring visitor use in backcountry wilderness*. USDA Forest Service General Technical Report, PSW-134.

Holling, C.S. (1978) *Adaptive Environmental Assessment and Management*. Wiley.

Holm, L. & Schantz, P. [red.] (2002) *Nationalstadsparken: Ett experiment i uthållig utveckling – Studier av värdefrågor, lagtillämpning och utvecklingslinjer*. Formas, Stockholm.

Hudson, S. (2000) The Segmentation of Potential Tourists: Constraint Differences between men and Women. *Journal of Travel Research* 38(May):363-368.

Hudson, S. and Gilbert D. (1999) Tourism Constraints: The Neglected Dimension in Consumer Behavior Research. *Journal of Travel and Tourism Marketing* 8(4):69-78.

Hultkrantz, L(1985) *Samhällsekonomisk värdering av fjällnära skogsbruk - fallet Vålådalen*. Rapportserien Idé utveckling, Högskolan i Östersund 1985:1. 21 sid.

Hultkrantz, L. (1994) Allemansrätten: Hur bör den förändras? -*Ekonomisk debatt* 22(8):759-771.

Hultkrantz, L. (1995) Allemansrätten – hur bör den förändras. I Ds 1995:15. *Hushållning med knappa naturresurser – Exemplen allemansrätten, fjällen och skotertrafik i naturen*. Finansdepartementet.

Hultman, S-G,(1983) *Allmänhetens bedömning av skogsmiljöers lämplighet för friluftsliv.* Avd f landskapsvård Rapport 28.1983. 91 sid + bil

Hultman, S-G. & Rosell E. [red](1984) *Tolkning - pedagogik i fält*. Rapport från en konferens i Garpenberg mars 1984. Sveriges Lantbruksuniversitet, ALA Stencil nr 22.

Hultman, S-G. & Wallsten, P,(1988) *Besöksmönstret i Rogen-Långfjället sommaren 1985.* KOMMIT Rapport 1988:3, Universitetet i Trondheim. 54 sid

Hultman, S-G. (1983) *Allmänhetens bedömning av skogsmiljöers lämplighet för friluftsliv. Del 1 och 2. En rikstäckande enkät*. Sveriges lantbruksuniversitet, Avdelningen för miljöanpassat skogsbruk, rapport 27 och 28.

Hultman, S-G. (1986) i Bäck [red] 1986.

Hultman, S-G.(1979) Interpretation for recreation and wood production in urban forests. *Arboricultural J*. vol 3 no 7. pp 483-489.

Hultman, S-G.,(1985) *Tolkning en sovande jätte - vidgad information om natur och kulturlandskapet i Uppsala län.* Avd f landskapsvård. Rapport 35.1985. Sveriges Lantbruksuniversitet.

Huszar, P.C. & Seckler, D.W. (1974) Effects on pricing a ”free” good: A study of admission at the California Academy of Sciences. *Land Economics* 50:364-373.

Hörnsten, L (2000) *Outdoor Recreation in Swedish Forests – Implications for Society and Forestry.* Sveriges Lantbruksuniversitet. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 169.

Hörnsten, L. & Fredman, P. (2000) On the distance to recreational forests in Sweden. *Landscape and Urban Planning* 51:1-10.

Hörnsten, L. & Fredman, P. (2002) *Besök och besökare i Fulufjället 2001. En studie av turismen före nationalparksbildning*. European Tourism Research Institute (ETOUR), rapport U2002:6.

Hörnsten, L. (2000) *Forest recreation in Sweden – Implications for Society and Forestry*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 169.

Hörnsten, L. (2002) *Turisters attityder till vindkraftverk i fjällen*. ETOUR working paper, 2002:1.

Isberg, R. (1991) *Färd: möte - människa - natur*. Vägledarutbildningen på Sjöviks folkhögskola, 775 00 Krylbo.

Iso-Ahola, S. (1980) *The Social Psychology of Leisure and Recreation.* Dubuque, IA: William C. Brown Co. Publishing.

Iso-Ahola, S. E. (1989) *Motivation for Leisure*. - I: Jackson, E. L. & Burton, T. L. [eds] Understanding Leisure and Recreation: Mapping the Past, Charting the Future. - Venture Publishing, State College, Pennsylvania, USA.

IUCN (1994) *United Nations list of national parks and protected areas*. Gland Switzerland: Commission on National Parks and Protected Areas.

Ivy, M., Stewart, W. & Lue, C. (1992) Exploring the role of tolerance in recreational conflict. *Journal of Leisure Research* 24:348-360.

Jackson E. L, Crawford, D. W. & Godbey, G. (1993) Negotiations of Leisure Constraints. *Leisure Studies* 15:1-11.

Jackson, E. L. & Scott, D. (1999) Constraints to Leisure. In: Jackson, E.L. & Burton, T.L. [eds.]. *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. College State, Pennsylvania, Venture Publishing: 299-321.

Jackson, E. L. (1988) Leisure Constraints: A Survey of Past Research. *Leisure Sciences* 10 203-215.

Jackson, E. L. (2000) Will Research on Leisure Constraints Still Be Relevant in the Twenty-first Century? *Journal of Leisure Research* 32(1):62-68.

Jackson, E.L. & Burton, T.L. (1999) [eds] *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-First Century*. Venture Publishing.

Jackson, E.L. (1986) Outdoor Recreation Participation and Attitudes to the Environment. -*Leisure Studies* 5(1):1-23.

Jackson, E.L., & Wong, R.A.G. (1982) Perceived conflict between urban cross-country skiers and snowmobilers in Alberta. *Journal of Leisure Research*, 14:47-62.

Jacob, G.R. & Schreyer, R. (1980) Conflict in outdoor recreation: A theoretical perspective. *Journal of Leisure Research* 12:368-380.

Jacobi, C., Manning, R., Valliere, W. & Negra, C. (1996) Visitor use and conflict on the carrage roades of Acadia National Park. *Proceedings of the 1995 Northeastern Recreation Research Symposium*. USDA Forest Service General Technical Report NE-218, 109-12.

Jenkins, J.M. & Pigram, J.J. [ed.] (2003) *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. Routledge, London and New York.

Johansson, K. (2003) *På skoter i Funäsdalsfjällen*. Examensarbete geografi C, Umeå universitet.

Johnsson, C., Bowker, J., English, D. & Worthen, D. (1998) Wildland recreation in the rural south: An examination of marginality and ethnicity theory. *Journal of Leisure Research* 30:101-120.

Johnston, M.E. & Twynam, G.D. (2001) Evaluating Achievement of Sustainable TourismPrinciples: the WWF Arctic Tourism Guidelines Initiative pp 257- 270 in McCool & Moisey [eds.]

Johnston, R.J. [ed] (1994) *The Dictionary of Human Geography*. 3d ed. Blackwell.

Kaae, B.C. (2001) The Perceptions of Tourists and Residents of Sustainable Tourism Principles and Environmental Initiatives 289-313 in McCool & Moisey.

Kaltenborn, B. (1988) *Ferdsel i Arktis. Del 1: Konsekvenser for miljøet.* En litteraturstudie. Rapport til Miljøverndepartementet. 116 sid.

Kaltenborn, B. P.,(1991) *The Role of Environmental Setting Attributes in Outdoor Recreation and Tourism Planning: A case study from Svalbard in the Norwegian Arctic.* Ph.D. Thesis. Dept of Geography, University of Oslo. 202 pp.

Kaltenborn, B., & Vorkinn, M.(1993) *Vårt friluftsliv: Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov.* Temahefte 3. NINA

Kaltenborn, B.; Haaland, H. & Sandell, K. (2001) The Public Right of Access – Some Challenges to Sustainable Tourism Development in Scandinavia. -*J. of Sustainable Tourism* 9(5):417-433.

Kaltenborn, B.P. & Emmelin, L. (1993) Tourism in the High North: Management Challenges and Recreation Opportunity Spectrum Planning in Svalbard, Norway. *Environmental Management* vol 17, No 1 pp 41 - 50.

Kaltenborn, B.P. (1993a) Forskning på friluftslivet – bakgrunn og utvikling. I Kaltenborn, B.P. & Vorkinn M. [red.] *Vårt friluftliv. Aktiviteter, miljøkrav og forvaltningsbehov*. Lillehammer:NINA (NINA Temahefte 3).

Kaltenborn, B.P. (1993b) Myk styring bedre enn forbud og stengteveier. *Statsskog* nr 2/93.

Kamfors, G. (1999) *Turism och affärsresande. Nya idéer och strategier*. Sellin, Stockholm.

Kangas, J. & Store, R. (2003) Internet and teledemocracy in participatory planning of natural resources management *Landscape and Urban Planning* 62 (2003) 89-101

Kardell, L. & Lindhagen, A. (1995) *Förändringar i Växjöbornas friluftsliv mellan 1975 och 1992*. Rapport 59. Institutionen för skoglig landskapsvård, Sveriges Lantbruksuniversitet, Uppsala.

Kardell, L. (1985) *Rekreationen, skogen och svenskarna*. Naturvårdsverket Rapport, Stockholm.

Kardell, L. (1985) *Växjöbornas friluftsliv*. Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för skoglig landskapsvård, rapport 32.

Kardell, L. (1998) *Anteckningar om friluftslivet på norra Djurgården 1975-1996*. Sveriges lantbruksuniversitet, Inst. f. skoglig landskapsvård, rapport 75.

Kardell, L. (2003) *Rörligt friluftsliv på Bogesundslandet 1969-2001*. SLU, Rapport nr 92.

Karlsson, H. [red.] (1995) *Svenska ljudlandskap: Om hörseln, bullret och tystnaden*. Kungl. Musikaliska akademien i samarbete med Inst. f. Framtidsstudier, Bo Ejeby Förlag, Göteborg.

Kay, T. & Jackson, E.L. (1991) Leisure Despite Constraint: The Impact of Leisure Constraints on Leisure Participation. *Journal of Leisure Research* 23:301-303.

Kellert, S. R., Mehta, J. N., Ebbin, S. A. & Lichtenfeld, L. L. (2000) "Community Natural Resource Management: Promise, Rhetoric, and Reality", *Society and Natural Resources*, 13:705-715.

Kellert, S.R. & Wilson, E.O. [eds.] (1993) *The Biophilia Hypothesis*. Island Press/Shearwater Books, Washington, D.C./Covelo, California, USA.

Kelly, J. (1974) Socialization toward leisure: A developmental approach. *Journal of Leisure Research* 6:181-193.

Kelly, J. (1980) Outdoor recreation participation: A comparative analysis. *Leisure Sciences* 3:129-154.

Kleven, T. (1996) *Environment and Planning – norms and realities.* Scandinavian Housing & Planning Research 13: 129-146.

Knight, R.L. & Gutzwiller, K.J. [eds.] (1995) *Wildlife and Recreationists: Coexistence through Management and Research* Washington DC: Island Press.

Knopf, R., and Lime, D. (1984) *A Recreation Manager's Guide to Understanding River Use and Users.* USDA Forest Service General Technical Report WO-38.

Knopf, R., Driver, B., and Bassett, J. (1973) *Motivations for fishing. Human Dimensions in Wildlife Programs.* Washington, DC: The Wildlife Management Institute, 28-41.

Koch, N.E. & Canger, S. (1987) *Skovopbygning til glaede forfriluftslivet – et arbejdsnotat*. Skov-og Naturstyrelsen.

Koch, N.E. & Søndergaard Jensen, F. (1988) *Skovenes friluftsfunktion i Danmark*. IV Del: Befolkningens ønsker til skovenes og det åbne lands udformning. Det forstlige forsøksvaesen i Danmark, beretning nr 351, XLI, h3, 1988.

Krutilla, J. (1967) Conservation reconsidered. *American Economic Review* 57:777-786.

Kulturdepartementet (1999) *Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer*. Ds. 1999:78.

Kuss, F. R., Graefe, A. R. & Vaske, J. J. (1990) *Visitor Impact Management: A Review of Research.* Volume One. - National Parks and Conservation Association, Washington.

Lagerkvist, S. (2002) Påverkar miljömärkning valet av boendealnäggning? ETOUR Working paper WP 2002:4

Larsson, S.-O. (1992) *Femundsmarka, Rogen, Långfjället. En studie i naturvårdsförvaltning.* Rapport 2, Högskolan i Östersund.

Lash, S., B. Szerszynski and B. Wynne [eds] (1996) *Risk, Environment and Modernity*. *Theory, Culture and Society.* London: Sage Publications.

Lawler, E. (1973) *Motivations in Work Organizations*. Monterey, CA: Brooks/ColePublishing Company.

Lawson, S. & Manning, R (2002) Visitor Management and Ecological Integrity: One Example of an Integrated Management Approach Using Decision Analysis. pp 143-150 in Arnberger et.al. [eds.].

Lawson, S., Manning, R., Valliere, W., Wang, B. & Budruk, M. (2002) Using Simulation Modelling to Facilitate Proactive Monitoring and Adaptive Management of Social Carrying Capacity in Arches National Park, Utah, USA. pp 205 – 210 in Arnberger et.al. [eds.].

Lee, R. (1977) Alone with others: The paradox of privacy in the wilderness. *Leisure Sciences*, 1, 3-19.

Leung, Y.F., Marion, J.L. & Farrell T.A.(2001) The Role of Recreation Ecology in Sustainable Tourism and Ecotourism pp 21-40 in McCool & Moisey [eds.]

Lewis, J.B. (2001) Self-developed Rural Tourism: a Method of SustainableTourism Developmen pp 177-194 in McCool & Moisey

Lidskog, R. & Elander, I. (1999) Demokrati, ekologi och kunskap. Statsvetenskapliga responser på miljöproblematiken. *Statsvetenskaplig Tidskrift* 102(4), 353-377.

Lidskog, R.; Sandstedt, E., Sundqvist, G. (1997) Samhälle, risk och miljö. Studentlitteratur.

Lieber, S. R. & Fesenmaier, D. R. (1985) Physical and social conditions affecting recreation site preferences. *Environment and Plannning A*, vol. 17, s. 1613 - 1625.

Lindberg, K. & Enriquez, J. (1994) *An analysis of ecotoruism's economic contribution to conservation and development in Belize*. World Wildlife Fund, Washington, DC.

Lindberg, K. & Huber, R.M. (1993) Economic issues in ecotourism management. p 103-104 in: Lindberg, K., Hawkins, D.E., Epler Wood, M. & Engledrum, D. [eds.] *Ecotourism: A Guide for Planners and Managers*. The Ecotourism Society, North Bennington, Vermont.

Lindberg, K. (1998) Economic aspects of ecotourism. P. 7-10 in Epler-Wood, M. & Lindberg, K. [eds.] *Ecotourism: A guide for planners and managers* Vol 2 North Bennington, VT.

Lindberg, K., Denstadli, J.M., Fredman, P., Heldt, T. & Vuorio, T. (2001) *Skiers and Snowmobilers in Södra Jämtlandsfjällen: Are there Recreation Conflicts?* European Tourism Research Institute, working paper 2001:12.

Lindberg, K., Denstadli, J.M., Vuorio, T. & Fredman, P. (2002) *Residents in Södra Jämtlandsfjällen: Attitudes toward windpower, national park designation and tourism development*. European Tourism Research Institute, working paper 2002:3.

Lindhagen, A. (1996) *Forest Recreation in Sweden. Four Case Studies Using Quantitative and Qualitative Methods. Sveriges lantbruksuniversitet* , Institutionen för skoglig landskapsvård, rapport 64.

Lisberg Jensen, E. (2002) *Som man ropar i skogen: Modernitet, makt och mångfald i kampen om Njakafjäll och i den svenska skogsbruksdebatten*. -Lund Studies in Human Ecology No. 3, Lund University Press, Lund.

Loomis, J.B. & Walsh, R.G. (1997) *Recreation Economic Decisions: Comparing Benefits and Costs*. Venture Publishing, State College, Pennsylvania.

Lorah, P. & Southwick, R. (2003) Environmental protection, population change and economic development in the rural western United States. *Population and Environment*, 24(3):255-272.

Lucas, R. (1979) *Perceptions of non-motorized recreational impacts: A review of research findings.* Recreational Impact on Wildlands. USDA Forest Service, Pacific Northwest Region R-6-001-1979,24-31.

Lucas, R. (1982) Recreation regulations-When are they needed? *Journal of Forestry*, 80,148-51.

Lucas, R. C. & Oltman, J. L. (1971) Survey Sampling Wilderness Visitors. *Journal of Leisure Research* 3/1, 28-43.

Lucas, R. C. (1980) *Use Patterns and Visitor Characteristics, Attitudes and Preferences in Nine Wilderness and other Roadless Areas*. - USDA forest Service research Paper INR-253, Intermountain Forest and Range Experiment Station, Ogden, Utah.

Lundberg, C., Fredman, P., Gudmundsson, A., Jünger, E. & Emmelin, L. (2000) *Tyskar i fjällen*. ETOUR Working Paper 2000:3.

Lunde, J. (1996) *Miljøpreferanser, bruk og brukere. En undersøkelse blant fotturister i østlige Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark og Gåsvatnan landskapsverneområde*. Hovedfagsuppsats vid Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim

Lundgren, L. (1991) Försurningen på dagordningen. En bild av ett händelseförlopp 1966- 1968.

Lundgren, L.J. & Sundqvist, G. (2000) Where do environmental officials obtain their knowledge. Sid 75 - 127 i Lundgren, L.J. *Knowing and Doing. On knowledge and action in environmental protection* Naturvårdsverket.

Lundqvist, G. (1944) *De svenska fjällens natur* STFs förlag.

Länsstyrelsen i Stockholms län (2003) *Besökare i naturreservat. Metodstudie och resultat av en enkätundersökning i Stockholms län 2002*. Miljö- och planeringsavdelningen, rapport 2003:10.

Länsstyrelsen i Stockholms län, 2004. *Så använder vi naturreservaten. Resultat från en enkät till 1000 hushåll i Stockholms län 2003*. Rapport 2004:23.

Löfgren, O. (1989) *Längtan till landet annorlunda*. I Anon (1989).

MacCannell, D. (1999) *The tourist. A new theory of leisure class*. University of California press.

MacEwen, A. & MacEwen, M. (1982) *National Parks: conservation or cosmetic*. The Resource Management Series 5, George Allen & Unwin.

Machlis, G.E. & Field, D.R. (2000) *National Parks and Rural Development. Practice and Policy in the United States*. Island Press. Washington, D.C.

MAFF (2001) *The Upland Experiment* MAFF Countryside matters (hämtad från www.maff.gov.uk)

Manfredo, M. [ed.] (1992) *Influencing Human Behavior: Theory and Applications inRecreation, Tourism, and Natural Resources Management*. Champaign, IL: SagamorePublishing, Inc.

Manfredo, M. (1989) An investigation of the basis for external information search inrecreation and tourism. *Leisure Sciences*, 11,29-45.

Manfredo, M., and Shelby, B. (1988) The effect of using self-report measures in tests of attitude-behavior relationships. *Journal of Social Psychology*, 128, 731-43.

Manker, E. (1963) *De åtta årstidernas folk* Tre tryckare.

Manning, R. (1979). Strategies for managing recreational use of national parks. *Parks*,4,13-15.

Manning, R. (1997) Social carrying capacity of parks and outdoor recreation areas. *Parks and Recreation,* 32,32-38.

Manning, R. E. (1986) *Studies in Outdoor Recreation*. Corvallis: Oregon State University Press.

Manning, R. E. (1999). *Studies in Outdoor Recreation. Search and Research for Satisfaction*. 2nd ed. Corvallis, Oregon State University Press.

Manning, R., and Ciali, C. (1980) Recreation density and user satisfaction: A further exploration of the satisfaction model. *Journal of Leisure Research*, 12,329-45.

Manning, R., Ballinger, N., Marion,M., & Roggenbuck, J. (1996a) Recreationmanagement in natural areas: Problems and practices, status and trends. *Natural Areas Journal*, 16,142-46.

Manning, R.E. (1999b). Crowding and carrying capacity in outdoor recreation: From normative standards to standards of quality. P 323-334 in: Jackson, E.L. & Burton, T.L. *Leisure Studies. Prospects for the Twenty-first Century*. College State, Pennsylvania, Venture Publishing.

Marion, J. L. (1991) *Developing a Natural Resource Inventory and Monitoring Program for Visitor Impacts on Recreation Sites: A Procedural Manual.* USDI National Park Service Natural Resources Report NPS/NRVT/NRR-91/06. 59 pp.

Marion, J. L. (1994) *An Assessment of Trail Conditions in Great Smoky Mountains National Park.* USDI National Park Service, Southeast Region. 155 pp.

Marion, J. L., J. W. Roggenbuck & R. E. Manning. (1993) *Problems and Practice in Backcountry Recreation Management: A Survey of National Park Service Managers*. USDI Ntional Park Service Natural Resources Report NPS/NRVT/NRR-93/12. 48 pp.

Marion, J., Cole, D. & Reynolds, D. (1985) *Limits of Acceptable Change: A Framework for Assessing Carrying Capacity*. Park Science, Fall.

Mattsson, L (1990a) Hunting in Sweden: Extent, economic values and structural problems. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 5:563-573.

Mattsson, L (1990b) Moose management and the economic value of huting: Towards bioeconomic analysis. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 5:575-581.

Mattsson, L. & Li C-Z (1993) The non-timber value of northern Swedish forests. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 8:426-434.

Mattsson, L. & Li, C-H. (1994) How do different forest management practices affect the non-timber value of forests? An economic analysis. *Journal of Environmental Management* 41: 79-88.

Mattsson, L. (1990a) Hunting in Sweden: Extent, economic values and structural problems. *Scandinavian Journal of Forest Research* 5:563-573.

Mattsson, L. (1995.) Mångbruk av skog är ekonomi. *Skog och forskning*, 1/95.

McAvoy, L. & Dustin, D. (1983) Indirect versus direct regulation of recreation behavior. *Journal of Park and Recreation Administration*, l, 12-17.

McCool, S. & Christensen, N. (1996) *Alleviating congestion in parks and recreation areas through direct management of visitor behaviour. Crowding and Congestion in the National Park System: Guidelines for Management and Research*. St. Paul, MN: University of Minnesota Agriculture Experiment Station Publication 86-1996,67-83.

McCool, S.F. & Moisey, R.N (2001) *Tourism, Recreation and Sustainability. Linking Culture and the Environment.* CABI Publishing.

McDonald, J. & Hutchinson, I. (1986) Minority and ethnic variation in outdoor recreation participation. *A Literature Review: The President's Commission on Americans Outdoors*. Washington, DC. US Government Printing Office, S-421-S-51.

McGuire, F., Dottavio, F. & O'leary, J. (1987) The relationship of early life experiences to later life leisure involvement. *Leisure Sciences* 9:251-257.

McKercher, B. (1998) *The Business of Nature-Based Tourism*, Melbourne: Hospitality Press.

McNeely, J.A. & D. Pitt (1985) *Culture & conservation: the human dimension inenvironmental planning*. Beckenham: Croom Helm.

Mels, T. (1999) *Wild Landscapes: The Cultural Nature of Swedish National Parks*. Lund University Press, Lund.

Meyer, R. (1999) *Stedstilknytning kontra aktivitetstilknytning: To alternative modeller for forskning og forvaltning av friluftsliv og rekreasjon*. -WP 1999:19, ETOUR, Östersund.

Meyer, R. (1999a) *Cognitive and behavioral aspects of people–place interactions in recreational boating. The case of locals, cabin dwellers and boat tourists in the Nøtterøy/Tjøme Skerries boating area, southeastern Norway.* Dr Polit Dissertation, Geografisk Institutt, NTNU, Trondheim.

Miljövårdsberedningen (1994) *Allemansrätt och hållbar turism: Sammanfattning av ett rundabordssamtal i mars 1994*. Rapport, No. 1994:9.

Miller, R., Prato, A. & Young, R. (1977) Congestion, Success, and the Value of Colorado Deer Hunting Experiences. *Transactions of the Forty-Second North American Wildlife and Natural Resources Conference*, Washington, DC. Wildlife Management Institute, pp 129-36.

Millward, H. (1991) Public Recreational Access in the Countryside: Concepts and Measures of Physical Rigour. -*J. of Rural Studies* 7:241-251.

Millward, H. (1992) Public Access in the Canadian Countryside: A Comparative Survey. -*The Canadian Geographer* 36(1):30-44.

Mitchell, R.C. & Carson, R.T. (1989) *Using Surveys to Value Public Goods. The Contingent valuation method.* Resources for the Future. Washington, D.C.

Moeller, G., and Engelken, J. (1972) What fishermen look for in a fishing experience. *Journal of Wildlife Management*, 36,1253-57.

Mortazavi, R. (1997) The right of public access in Sweden. *Annals of Tourism Research* 24(3):609-623.

Müller, D. K. (1999) *German Second Home Owners in the Swedish Countryside* ETOUR Vetenskapliga bokserien V 1999:4.

Müller, D.K. (1997) Sveriges nya tyskar: Myter och konflikter på den svenska landsbygden. -I: Müller, Dieter, K. [red.], *Tyskland i Sverige & Sverige i Tyskland.* Etnologiska institutionen, Umeå universitet, Umeå, s. 81-98.

Munn, R. E. (1979) *Environmental impact analysis. Principles and procedures*. 2 ed SCOPE Report no 5. Toronto: Wiley.

Mykletun, R. (2003) The Experience of Free Flight when Base-jumping in Kjerag, Norway. -Paper presented at the *International Interdisciplinary Conference "Taking Tourism to the Limits"* December 8 – 11, 2003, University of Waikato, Hamilton, New Zealand.

Nash, R. (1982; 1967). *Wilderness and the American Mind* (3rd ed.). Yale University Press, New Haven and London.

Naturvårdsverket (1985) *Svenskarnas fjällvanor*. Rapport 3019.

Naturvårdsverket (1993a) *Allemansrätten: En enkätundersökning*. Naturvårdsverket, 10 mars, mimeo.

Naturvårdsverket (1994) *Allemansrätten och turisterna: Enkätundersökning 1994*. -Rapport No 4380, Naturvårdsverket förlag, Stockholm.

Naturvårdsverket (1995) *Allemansrätten och kommersen*. Rapport 4446.

Naturvårdsverket (2002) *Fulufjällets nationalpark. Skötselplan*. Rapport 5246.

Naturvårdsverket (2003) *Lokal förankring av naturvård genom deltagande och dialog*. Naturvårdsverket, rapport 5264-0.

Naturvårdsverket (2004) *Ett program för bättre förvaltning och nyttjande av naturskyddade områden 2005-2015*. Naturvårdsverket, rapport 5410.

Nedrelid, T. (1991) Use of Nature as a Norwegian Characteristic: Myths and Reality. -*Ethnologia Scandinavia* 21:19-33.

Neulinger, J., and Breit, M. (1971) Attitude dimensions of leisure: A replication study. *Journal of Leisure Research*, 3,255-61.

Newby, H. (1985) *Green and Pleasant Land: Social change in rural England.* Hutchinson, London.

Newman, P. (2003) Research on visitor management in Yosemite National Park, USA. *Rekreation, friluftsliv och turism i naturskyddade områden*. Rapport från seminarium i Stockholm 16 juni 2003. Naturvårdsverket, ETOUR, Fjällmistra.

Nielson, J., and Shelby, B. (1977) *River-running in the Grand Canyon: How much and what kind of use*. Proceedings: River Recreation Management and Research Symposium. LUSDA Forest Service General Technical Report NC-28,168-77.

Nilsson Dahlström, Å. (2003) *Negotiating Wilderness in a Cultural Landscape: Predators and Saami Reindeer Herding in the Laponian World Heritage Area*. Uppsala: Kulturantropologiska institutionen, Uppsala universitet, nr 32.

Nilsson, P.Å. (1999) *Fjällturismens historia: En studie av utvecklingen i Åredalen*. -Inst. f. Turismvetenskap, Rapport No. 1999:1, Mitthögskolan, Östersund.

Nilsson, P.Å. (2002) *Rekreation og tilgængelighed i et tætbefolket område - brug og attituder id et agrare Danmark* Rapport 22/2002 Center For Regional- og Turismeforskning, Nexø.

Nisja, E-G. (1988) *Vegetasjonens slitestyrke - Undersøkelse av vegetasjonens slitestyrke ved tråkkforsøk i Femundsmarka og noen forslag til forvaltningstiltak i Røosen-Rødalen området*. Sammendrag av hovedfagsoppgave. KOMMIT-Rapport 1989:2. Universitetet i Trondheim.

Nordström, M. (1994) *Vårt behov av grönska: Några aktuella miljöpsykologiska forskningsresultat*. Stockholm: Byggforskningsrådet, rapport nr 14.

Norling (2001) *Rekreation och psykisk hälsa – dokumentation och analys av forskningen om hur rekreationens inriktning och kvalitet kan förbättra psykisk hälsa och behandlingen av psykisk ohälsa.* Sektionen för vårdforskning, Sahlgrenska Universitetssjukhuset, Göteborg, 2001

Norling, I. (1983). *Fritid och hinder*. Göteborgs universitet.

Norling, I. (1985). *Fritid och hinder : Barriers to leisure*. Statens naturvårdsverk, Solna. SNV pm 1995.

Norling, I. (1988) *Hvilke befolkningsgrupper henger etter ? Hindringer og aktuelle virkemidler*. i Anon 1988.

Norling, I. (1995) *Livskvalitet och välbefinnande: Nya forskningsrön om folkhälsa och fritid-rekreation*. Kommunförbundet, nr 46, Stockholm.

Norling, I. (1999) *Om hur fritid – kultur- rekreation påverkar äldres hälsa.* Sektionen för vårdforskning, Sahlgrenska universitetssjukhuset, Göteborg och Svenskt nätverk för lokalt folkhälsoarbete, Svenska Kommunförbundet.

Norling, I., & Gunnarsson, M. (1994). *Fritid som socialt fenomen*. Stockholm: Liber utbildning.

Næss , P. (2002) Byplanlægningen og energiforbrug in Arler, F [red.] Humanøkologi : miljø, teknologi og samfund Aalborg Universitetsforlag.

Næss, P. (1999) Fysisk planlegging og bæredyktighet in Holten-Andersen, J., Christensen, H. S., Pedersen, T. N., & Manninen, S. [red.] Dansk naturpolitik - i bæredygtighedens perspektiv.

O'Riordan, T., Wood, C. & Shadrake, A. (1993) Landscapes for tomorrow. *Journal of Environmental Planning and Management*, 36(2)pp 123-147.

Oelschlaeger, M. (1991) *The Idea of Wilderness: From Prehistory to the Age of Ecology*. Yale University Press, New Haven and London.

Olson, H.-E. (1987) *Staten, turismen och rekreationen*. -Fritidspolitiska studier, No. 2, Stockholms universitet, förvaltningshögskolan, Stockholm.

Olwig, K. (1994) Er friluftsliv meningsløst? Giver det mening at skelne det fra sport pp 23 – 30 i Emmelin [red].

Ostrom, E., Dietz, T., Dolsak, N., Stern, P. C., Stonich, S., & Weber, E. U. [eds] (2002): *The Dilemma of the Commons.* Washington DC: National Academies Press.

Ottosson, J. & Grahn, P. (1998) *Utemiljöns betydelse för äldre med stort vårdbehov.*. Stad & Land nr 155. Alnarp

Parks Canada (2001) Parks Canada Guide to Management Planning. http://www.parkscanada.gc.ca/library/index_e.htm#manuals . (Version February 6, 2001)

Patterson, M. E. & Hammitt, W. E. (1990) *Backcountry Encounter Norms, Actual Reported Encounters, and Their Relationship to Wilderness Solitude*. - Journal of Leisure Research 22/3, 259-275.

Paulrud, A. & Laitila, T. (2003) Valuation of management policies for sport-fishing in Sweden's Kaitum river. Arbetsrapport 335. Institutionen för skogsekonomi, SLU.

Paulrud, A. (2001) Sportfisket i Bohuslän – samhällsekonomiska aspekter. Arbetsrapport 300. Institutionen för skogsekonomi, SLU.

Pedersen, K. (1994) Med snøscooter som livsform. i Emmelin [red] 1994.

Pedersen, K. (1999) *"Det har bare vært naturlig": Friluftsliv, kjønn og kulturelle brytninger*. Inst. f. samfunnsfag, Norges Idrettshøgskole, Oslo.

Penning-Rowsell, E. (1975) Constraints on the application of landscape evaluation *Transactions, Institute of British Geographers*, 66: 49-55.

Personlig kommunikation: Silvander, (pers.kom. 2004) Ulf Silvander, tjänsteman vid FRISAM (Friluftsorganisationer i samverkan), som nås via www.frisam.org.

Peterson, G. & Lime, D. (1980) *Recreation policy analysis in wilderness management: A case study of the Quetico-Superior.* Proceedings of the Third Annual Applied Geography Conference. Kent, OH: Kent State University, 4-13.

Peterson, G. L. & Lime, D.W. (1979) People and Their Behavior: A Challenge forRecreation Management. *Journal of Forestry* 77:343-346.

Peterson, G., and Lime, D. (1973) Two sources of bias in the measurement of human response to the wilderness environment. *Journal of Leisure Research*, 5, 66-73.

Pettersson, R. (1987) Dramat på allmänningen, en tragedi i två versioner. -I: *Festskrift till Rolf Adamson*, 25/10 1987. Stockholm, s. 212-233.

Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. (1981) *Attitudes and Persuasion: Classic and Contemporary Approaches*. Wm C Brown Company Publishers, Iowa.

Pfister, R. (1993) *Ethnic identity: A new avenue for understanding leisure and preferences. Culture, Conflict, and Communication in the Wildland-Urban Interface.* Boulder, CO: Westview Press, 53-68.

Pierce, R. (1980a) Dimensions of leisure. II: Descriptions. *Journal of Leisure Research*, 12,150-63.

Pierce, R. (1980b) Dimensions of leisure. III: Characteristics. *Journal of Leisure Research*,12,273-84.

Pigram, J.J. & Jenkins, J.M. (1999) *Outdoor Recreation Management*. Routledge.

Power, T.M. (1996) *Lost Landscapes and Failed Economies. The Search for a Value of Place*. Island Press. Washington, D.C.

Puke, M. (1982) *Scoutings historia*. Scoutförlaget, Stockholm.

Puota, E, Sievänen; T & Heikkilä, M (2000) National outdoor recreation demand and supply in Finland: an assessment project. *Forestry*, vol 73, no 2: 103-105.

Qvarnström, H. & Rosenqvist, T. (1980) Bulltofta rekreationsområde : den framtida parken : förslag till utformning. Alnarp, Konsulentavdelningens rapporter / Sveriges lantbruksuniversitet.

Raiffa, H. (1982) *The Art and Science of Negotiation*, Belknap Press, Cambridge.

Ramthun, R. (1995) Factors in user group conflict between hikers and mountain bikers. L*eisure Sciences* 17:159-169.

Rantatalo, P. (2002) *Den resande eleven: Folkskolans skolreserörelse 1890-1940*. Umeå universitet, Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena, Umeå. (The travelling pupil: the school journey movement within the Swedish elementary school 1890-1940.)

Rantatalo, P. & Åkerberg, S. (2002) Ansikte mot ansikte med de verkliga tingen – Folkskolans åskådningsundervisning, Skansen och den nya nationalismen. - *Lychnos: Årsbok 2001 för idé- och lärdomshistoria*, s. 7-40.

Rantatalo, P. (2000) Skogsmulleskolan. -I: Sandell, Klas & Sörlin, Sverker [red.], *Friluftshistoria*. Carlssons, Stockholm, s. 138-155.

Regeringens skrivelse 2001/02:173. *En Samlad naturvårdspolitik*.

Reitan, J. (1994) *Naturvern – Friluftsliv – Turisme. Konflikter i planleging og forvaltning. En litteraturstudie.* NIBR-rapport 1994:19.

Riksantikvarieämbetet (2002) Samverka – för en hållbar utveckling av landskapet. TVÄRSprojektet slutrapport.

Rizell, M. & Gustavsson, R. (1998) *Att anlägga skogsbryn : modeller och referenser för anläggning och rekonstruktion* Movium, Stad & land.

Roggenbuck, J and Schreyer, R. (1977*) Relations between river trip motives andperception of crowding, management pteference, and experience satisfaction.* Proceedings: River Recreation Management and Research Symposium. USDA ForestService General Technical Report NC-28, 359-64.

Roggenbuck, J. & Ham, S. (1986) Use of information and education in recreationmanagement. A Literature Revieiv: The Presidents Commission on Americans Outdoors.Washington, D. C.: U.S. Government Printing Office, M-59-M-71.

Roggenbuck, J. & Lucas, R. (1987) *Wilderness use and users: A state-of-the-knowledge review*. USDA Forest Service General Technical Report INT-220:204-245.

Roggenbuck, J. (1992) *Use of persuasion to reduce resource impacts and visitorconflicts. Influencing Human Behavior: Theory and Applications in*

Recreation, Tourism, and Natural Resources. Champaign, IL: Sagamore Publishing, 149-208.

Roggenbuck, J., Marion, J. & Manning, R. (1994) Day users of the backcountry: The neglected national park visitor. *Trends*, 31,19-24.

Rothstein, B. (1985) Managing the Welfare State. Lessons from Gustav Möller. Scandinavian Political Studies nr 3.

Rydberg, D. (1998) *Urban Forestry in Sweden. Silvicultural aspects focusing on young forests.* Sveriges Lantbruksuniversitet, Institutionen för skogsskötsel. Rapport 73.

Rådelius, C. (2002) Självstyre eller samförvaltning? Problem och möjligheter utifrån en studie av världsarvet Laponia. Licentiatuppsats 2002:57 Luleå tekniska universitet

Sadler, B. & Verheem, R. (1996) *Strategic Environmental Assessment: Status, Challenges and Future Directions.* Publication 53 Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment of The Netherlands.

Sadler, B. (1996) *Environmental Assessment in a Changing World: Evaluating Practice to Improve Performance. Final Report of the International Study of the Effectiveness of Environmental Assessment.* Ottawa: Canadian Environmental Assessment Agency and the International Association for Impact Assessment.

Sager, T (1990) Communicate or Calculate: Planning Theory and Social Science Concepts in a Contingency Perspective. Stockholm: Nordplan Dissertation.

Sager, T (1994) Communicative Planning Theory. Avebury.

Sahlberg, B. (1998) *Kungar, katastrofer & kryddor. Om en världsomspännande industri: turismen*. ETOUR Populärvetenskapliga serien 1998:1

Samhällsplanering med miljömål i Sverige, slutredovisning. 2000. Boverket och Naturvårdsverket (SAMS). ISBN Boverket 91-7147-646-6, Naturvårdsverket 91-620-5122-9.

Sandell, K. & Sörlin, S. [red.] (2000) *Friluftshistoria – från `härdande friluftslif´ till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*. Carlssons bokförlag, Stockholm.

Sandell, K. (1988) *Ecostrategies in Theory and Practice: Farmers´ Perspectives on Water, Nutrients and Sustainability in Low-resource Agriculture in the Dry Zone of Sri Lanka*. -Linköping Studies in Arts and Science, No. 19, Linköping, Sweden.

Sandell, K. (1993) Perceptions of Landscapes: Perspectives on Nature. -In: Lundgren, L.J. [ed.], *Views of Nature: Report from two seminars in Solna and Stockholm, Sweden, October 22-23, 1991*, the Swedish Environmental Protection Agency and the Swedish Council for Planning and Coordination of Research, Stockholm, pp. 46-61.

Sandell, K. (1995) Ekostrategier, humanekologi och friluftsliv. -*Humanekologi: Meddelande från Nordisk förening för humanekologi* 14(3/4):11-22.

Sandell, K. (1996a) *Själens friluftsskog: Naturkontakt och miljöperspektiv bland friluftsengagerade i Södra Halland.* -Nordisk Samhällgeografisk Tidskrift, No. 22, April, s. 99-112.

Sandell, K. (1996b) Friluftsliv och miljöengagemang. -I: *Natur og friluftsliv i byens nærmiljø*. Tema Nord, 1996:518, Nordisk ministerråd, København, s. 51-64.

Sandell, K. (1997) Naturkontakt och allemansrätt: Om friluftslivets naturmöte och friluftslandskapets tillgänglighet i Sverige 1880-2000. -*Svensk Geografisk Årsbok 1997*, s. 31-65.

Sandell, K. (1999) Vem tillhör landet? Om friluftsliv och folkstyrets jordbundenhet. -I: Amnå, Erik [red.] *Civilsamhället. Demokratiutredningen, Forskarvolym VIII, SOU 1999:84*, Stockholm, s. 347-379.

Sandell, K. (2000a.) Fritidskultur i natur. -I: Berggren, Leif [red.] *Fritidskulturer*. Studentlitteratur, Lund, s. 213-239.

Sandell, K. (2000b) *Ett reservatsdilemma: Kiruna nationalparksförslag 1986 - 1989 och makten över fjällen som fritidslandskap*. Rapport: R 2000:5, ETOUR, Östersund (i samarbete med Umeå och Örebro universitet och forskningsprogrammet "Landskapet som Arena").

Sandell, K. (2001a) Nationalparken i Kirunafjällen: Hot och möjlighet. -*Fjället: Sv. Fjällklubben* 46(1):12-15, 28.

Sandell, K. (2001b) Friluftsliv och friluftsmotiv: Igår, idag och i morgon. -I: Walldén, Göran [red.] *Argaladei: En otrolig historia*. Föreningen Argaladei, u.o., s. 181-202.

Sandell, K. (2001c) *Några aspekter på svenska reservatsdilemmans förutsättningar: Arbetsrapport om allemansrätt, naturvård och landskapsperspektiv inför fördjupade studier i forskningsprogrammet FjällMistra om fjällandskapets tillgänglighet*. -Forskningsprogrammen: FjällMistra och Landskapet som Arena (och dess arbetsrapport No. 4), Umeå universitet, Umeå. (Också som PDF-fil vid: http://www.umu.se/histstud/forskning/arena/index.html.)

Sandell, K. (2002) Från välfärdsprojekt till upplevelseindustri: Fritidsnatur under det sena 1900-talet: Exemplet Ådalen/Höga Kusten. -Arbetsrapport No. 2 från forskningsprogrammet Landskapet som Arena, Inst. f. Historiska Studier, Umeå universitet, Umeå. (Också som PDF-fil vid: http://www.umu.se/histstud/forskning/arena/index.html.)

Sandell, K. (2003) Begrepppet friluftsliv: Som en trebent pall. -*Argaladei: Friluftsliv – en livsstil* (1):10-11.

Sandell, K. (2004a) *Friluftslivets värden. En internationell forskningsutblick*. Arbetsrapport från forskargruppen Turism och Fritid, Karlstads universitet, Karlstad (tillgänglig som webpublicering via: www.kau.se/geografi/).

Sandell, K. (2004b) Var ligger utomhus? Om nya arenor för natur- och landskapsrelationer. -I: *Utomhusdidaktik*, red. Wohlin, Ammi m.fl., Studentlitteratur, Lund s 151-170.

Sandell, Klas (2000) Ett reservatsdilemma: Kiruna nationalparksförslag 1986 - 1989 och makten över fjällen som fritidslandskap. Rapport: R 2000:5, ETOUR, Östersund (i samarbete med Umeå och Örebro universitet och forskningsprogrammet "Landskapet som Arena").

SCB (1993) *Fritid 1976 – 1991. Levnadsförhållanden*. Statistiska centralbyrån, rapport 85.

SCB (2004) *Fritid 1976-2002: Levnadsförhållanden, rapport nr. 103*. Statistiska Centralbyrån, Stockholm.

Schantz, P. & Silvander, U. [red.] (2004) *Utredning om utbildning och forskning inom friluftsliv* Friluftsorganisationer i Samverkan (FRISAM) Stockholm.

Schantz, P. (2003) Fysisk aktivitet och hälsa kräver goda miljöer. Vilka är de och hur skapas de? *Svensk idrottsforskning* 1:2003.

Schmitt, P.J. (1969) *Back to Nature: The Arcadian Myth in Urban America*. Oxford University Press, New York.

Schneider, I. & Hammitt, W. (1995) Visitor response to outdoor recreation conflict: A conceptual approach. *Leisure Sciences* 17:223-234.

Schoute, J.F.Th.; Finke, P.A.; Veeneklaas, F.R. and Wolfert, H.P. [eds.] (1995) Scenario Studies for the Rural Environment. Selected and Edited Proceedings of the Symposium Scenario Studies for the Rural Environment, Wageningen, The Netherlands 12-15 September 1994. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht

Schreyer, R. & Roggenbuck, J. W. (1978) The Influence of Experience Expectations on Crowding Perception and Social-Psychological Carrying Capacities. *Leisure Sciences* 1/4, 373-394.

Schreyer, R. (1990) Conflict in outdoor recreation: The scope of the challenge to resource planning and management. In Vinning, J. [ed.] *Social Science and Natural Resource Recreation Management*. Westview Press, Boulder.

Schuett, M. (1995) Predictors of social group participation in whitewater kayaking. *Journal of Park and Recreation Administration*, 13:42-54.

Segrell, B. (1995) *Den attraktiva kusten: Synsätt, konflikter och landskapsnyttjande*. Linköping Studies in Arts and Science, No. 125, Linköping, Sweden.

Sehlin, H. (1998) *Känn ditt land: STF:s roll i den svenska turismens historia*. Svenska Turistföreningen, Stockholm.

Sessons, H. (1961) *A Review of Selected Results from Recreation Studies*. Outdoor Recreation Resources Review Commission. Washington D.C.

Shafer, E.L. jr, (1969) *The Average Camper Who Doesn't Exist*. USDA Forest Service, Research Paper NE-142, Northeast Forest Experiment Station, Upper Darby, Pennsylvania.

Shaw, S. M., Bonen, A. & Mc Cabe, J. F. (1991) Do more constraints mean less leisure? Examining the relationship between constraints and participation. *Journal of Leisure Research* 23:286-300.

Shelby, B. (1980) Crowding models for backcountry recreation. *Land Economics*, 56,43-55.

Shelby, B., and Heberlein, T. (1986) *Carrying Capacity in Recreation Settings*. Corvallis, OR: Oregon State University Press.

Shelby, B., Vaske, J., & Heberlein, T.A. (1989). Comparative analysis of crowding in multiple locations: Results from fifteen years of research. *Leisure Sciences* 11:137-144.

Shindler, B. & Shelby, B. (1993) Regulating wilderness use: An investigation of usergroup support. *Journal of Forestry*, 91,41-44.

Shoard, M. (1999) *A Right to Roam*. Oxford University Press, Oxford.

Sievänen, T. (2001) Luonnon virkistyskäyttö 2000. Metsäntutkimuslaitoksen Tiedonanto- ja 802. (Outdoor recreation 2000).

Sillanpää, P. (2002) *The Scandinavian Sporting Tour A case Study in Geographical Imagology* ETOUR V 2002:9

Skage, O.R., 1984: Økologisk planlegging i kulturlandskapet - økologisk grunnsyn i praksis. pp 15- 51 i Emmelin, L. [red.] (1984) *Kulturlandskap och samhällsplanering*. Nordisk Ministerråd/Tapir.

Skr (2001/02) *En samlad naturvårdspolitik. Regeringens skrivelse 2001/02:173*. Regeringskansliet, Stockholm.

SOU (1938:45) *Betänkande med förslag angående reglering av strandbebyggelsen m.m. avgivet av fritidsutredningen*. Socialdepartementet, Stockholm.

SOU 1983:45. *Turist- och rekreationspolitiska utredningen, Turism och friluftsliv 2. Om förutsättningar och hinder*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 151 sidor.

SOU 1990:103. *Turism i Norrbotten : att utveckla affärs- och privatresandet i länet*. En rapport från Utredningen om turistnäringen i Norrbottens län (Jo 1988:01). Stockholm: Allmänna förlaget. 316 sidor.

SOU, 1965:19. *Friluftslivet i Sverige, del 2: Friluftslivet i Samhällsplaneringen*.

Staats, H., Kieviet, A., & Hartig, T. (2003) Where to recover from attentional fatigue: An expectancy-value analysis of environmental preference. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 147-157

Stankey, G. & McCool, S. (1984) Carrying capacity in recreational settings: Evaluation, appraisal, and application. *Leisure Sciences*, 6,453-73.

Stankey, G., Cole, D., Lucas, R., Peterson, M., Frissell, S. & Washburne, R. (1985)*The Limits of Acceptable Change (LAC) System for Wilderness Planning*. USDA ForestService General Technical Report INT-176.

Stankey, G.H. & Lime, D.W. (1973) *Recreational Carrying Capacity: An Annotated Bibliography*. USDA Forest Service General Technical Report INT-3.

Stankey, G.H., McCool, S.F., Clark, R.N., Brown, P.J. (1999) Institutional and Organisational Challenges to Managing Natural Resources for Recreation: A Social Learning Model. i Jackson & Burton (1999) [eds]

Statens stöd till friluftsliv och främjandeorganisationer (1999) Kulturdepartementet, Regeringskansliet, Ds 1999:78, Stockholm.

Stein, T. & Lee, M. (1995) Managing recreation resources for positive outcomes: An application of benefits-based management. *Journal of Park and Recreation Administration* 13:52-70.

Steven R. Lawson, S. R., Manning, R.E., Valliere, W.A. & Wang, B. (2003) Proactive monitoring and adaptive management of social carrying capacity in Arches National Park: an application of computer simulation modelling. *Journal of Environmental Management* 68 (2003) 305-313

Stewart, W., and Hull, R. (1992) Satisfaction of what? Post hoc versus real-time construct validity. *Leisure Sciences*, 14,195-209.

Stokowski, P. & Lee, R. (1991) The influence of social network ties on recreation and leisure: An exploratory study. *Journal of Leisure Research* 23:95-113.

Sundberg, M. & Öhman, J. (2000) Hälsa och livskvalitet. -I: Sandell, Klas & Sörlin, Sverker, [red.] *Friluftshistoria*. Carlssons bokförlag, Stockholm, s. 102-117.

Sundberg, S. & Söderberg, T. (2004) *A survey of studies on the economic value of environmental change in Sweden.* Beijer Occasional Paper Series. Beijer International Institute of Ecological Economics. The Royal Swedish Academy of Sciences.

Swain, R. (1996) Leave No Trace (LNT)—Outdoor Skills and Ethics Program. *International Journal of Wilderness* 2(3):24-26.

Swearingen, T. & Johnson, D. (1995) Visiters' responses to uniformed park employees. *Journal of Park and Recreation Administration*, 13, 73-85.

Sweeting, J.E.N., Bruner, A.J. & Rosenfeld, A.B. (1999) *The Green Host Effect: an Integrated Approach to Sustainable Tourism and Resort Development.* Conservation International, Washington, DC.

Sörlin, S. (1991) *Naturkontraktet: Om naturumgängets idéhistoria*. Carlssons bokförlag, Stockholm.

Sörlin, S. (1995) Nature, Skiing and Swedish Nationalism. -*Int. J. of the History of Sport* 12(2):147-163.

Tarrant, M. (1996) Attending to past outdoor recreation experiences: Symptom reporting and changes in affect. *Journal of Leisure Research*, 28,1-17.

Tarrant, M., Manfredo, M. & Driver, B. (1994) Recollections of outdoor recieationexperiences: A psychophysiological perspective. *Journal of Leisure Research*, 26,357-371

Teigland, J. (1986) *Vassdragsreguleringers virkning på friluftsliv og rekreasjon.* Forprosjekt. Rapport MVU-4 från projektet Miljövirkninger av vassdragsutbygging, NIVA, Oslo.

The Ecologist, (1992) Whose Common Future: A Special Issue. -*The Ecologist* 22(4).

Thompson, J. D., & Tuden, A. (1987) Strategies,and processes of organizational decision. in J. D. Thompson, P. B. Hammond, R. W. Hawkes, B.H. Junker & A. Tuden [eds.], *Comparative studies in administration: Management and technology* New York, NY: Garland Publishing, Inc.

Tiffin, R. and Burton, R. (1996) Seeing the woods for the trees. *Forestry* June.

Tordsson, B. (1993) *Perspektiv på friluftslivets pedagogik*. Høgskolen i Telemark, Bø i Telemark, Norge (även utgett som särtryck vid Inst. f. Idrott och Hälsa, Örebro universitet).

Tordsson, B. (2000) Rötter i "barbari" och "romantik". -I: Sandell, Klas & Sörlin, Sverker [red.], *Friluftshistoria*. Carlssons bokförlag, Stockholm, s. 47-61.

Tordsson, B. (2003) *Å svare på naturens åpne tiltale: En undersøkelse av meningsdimensjoner i norsk friluftsliv på 1900-tallet og en drøftelse av friluftsliv som sosiokulturellt fenomen*. Norges Idrettshøgskole, Oslo.

Towler, W. (1977) Hiker perception of wilderness: A study of the social carrying capacity of Grand Canyon. *Arizona Review*, 26,1-10.

Tronde, P.(odaterad) *Urban Forest Management based on Experiences.* WSP Samhälls-byggnad avd. Trafik-Plan-Landskap

Sievänen, t. & Karjalainen, E. (1994) Criteria for scenic quality of longdistance trails. pp 179-190 i Emmelin [red]

Turistdelegationen (2004) *Fakta om svensk turism*.

Turner, A. (1987) *The management of impacts in recreational use of nature areas'*, paper presented to 22nd Conference of the Institute of Australian Geographers, Canberra, August.

Törnqvist, A. & Nilsson, J-E (2001) *The Effects of ICT on Communicative and Decision-Making Rationalities in Urban Planning,* paper presenterat vid Cities of Tomorrow, konferens anordnad av Vinnova i Göteborg 23-24 augusti 2001.

Törnqvist, A, (2001) *IT och planerarrollen* i IT-profilen vid Fysisk planering. Fyra debattinlägg. Slutsatser och förslag. BTH Research Report 2001:7.

U.S. Fish & Wildlife Service (2001) *Net Economic Values for Wildlife-Related Recreation in 2001. Addendum to the 2001 National Survey of Fishing, Hunting and Wildlife-Associated Recreation.* Report 2001-3.

Uddenberg, N. (1993) *Ett djur bland alla andra? Biologin och människans uppfattning om sin plats i naturen*. Bokförlaget Nya Doxa, Nora.

Uddenberg, N. (1995) *Det stora sammanhanget: Moderna svenskars syn på människans plats i naturen*. Nya Doxa, Nora.

Ullring, U. (1989) *Forvaltning av stislitasje – en utprøvning av to vegetasjonsøkologiske metoder i Femundsmarka og Långfjället*. Hovedfagsoppgave i botanikk. Botanisk Institutt, Universitetet i Trondheim.

Ulrich R.S. (1983) Aesthetic and affective responses to natural environment pp 85-120 i Altman & Wohlwill [eds] (1983) *Behaviour and the Natural Environment* vol 6 i handboksserien: Human Behavior and Environment- Advances in Theory and Research.

Urbanska, K.M., Webb, N.R. & Edwards, P.J. (1997) *Restoration ecology and Sustainable development.* Cambridge University Press

Urry, J. (1990) The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies. Sage, London.

US Department of Agriculture(1987) *Proceedings - National Wilderness Research Conference 1986. 2 vol: Current Research.* General Technical Report INT-212 553 sid. resp Issues, State of Knowledge, Future Directions. General Technical Report INT 220 369 sid.

van den Brinck, P. (2000) Erosionsmätningar i hedvegetation i fjällområden. Utveckling av en fältmetod baserad på dynamiken i fjällvegetationen. Fjällforskningsinstitutet, Mitthögskolan Forum 2000:2

Van der Stoep, G. & Roggenbuck, J. (1996) *Is your park being "loved to death?": Using communication and other indirect techniques to battle the park "love bug." Crowding and Congestion in the National Park System: Guidelines for Research*

and Management. St. Paul, MN: University of Minnesota Agricultural ExperimentStation Publication 86-1996, 85-132.

Vaske, J.J., Carothers, P., Donnelly, M.P. & Baird, B. (2000) Recreation conflict among skiers and snowboarders. *Leisure Sciences* 22:297-313.

Vaske, J.J., Donnelly, M.P., Wittmann, K. & Laidlaw, S. (1995) Interpersonal versus social-values conflict. *Leisure Sciences* 17:205-222.

Vi och vår natur. 1935. Bonniers, Stockholm.

Vincent, J.R. & Binkley, C.S. (1993) Efficient Multiple-use Forestry May Require Land-use Specialization, *Land Economics* 69(4):370-376.

Vistad, O. I. (1995) *I skogen og i skolten. Ein analyse av friluftsliv, miljøoppleving, påverknad og forvaltning i Femundsmarka, med jamføringar til Rogen og Långfjället.* Dr Polit Avhandling 1995, Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim.

Vistad, O.I. (2002) Visitors and Managers: Differing Evaluations Concerning Recreational Impacts and Preferences for Management Actions? pp 380-383 in Arnberger et.al. [eds.].

Voorhees, P. Mednick, A.C. & McQueen, M. (1996) *The economic importance of national parks: Effects of the 1995-1996 government shutdowns on selected park-dependent businesses and communities*. A report of the National Parks and Conservation Association, NPCA, Washington, DC.

Vorkinn, M. & Gåsdal, O. (1993) Fysisk tilrettelegging — kun for "eldre, syke og handikappede"? pp 83-89 i Kaltenborn & Vorkinn [red.].

Vorkinn, M., Teigland, J., Fjesme, T. 1987. Bruken av et høykvalitets naturområde til friluftsformål - en undersøkelse blant overnattings-gjestene på turistbedriftene i Sjodalen. Manuskript från FRV-prosjektet, Lillehammer 22/4 1987.

Vuorio, T. (2000) *Besöksmönstret i Södra Jämtlandsfjällen sommaren 1999*. ETOUR working paper, 2000:7.

Vuorio, T. (2003) *Information on recreation and tourism in spatial planning in the Swedish mountains – methods and need for knowledge*. Blekinge Institute of Technology, Department of Spatial planning. Licentiate dissertation series no. 2003:03.

Vuorio, T., Emmelin, L. & Sandell, K. (2003) *Methods for monitoring outdoor recreation and tourism in large natural areas – the case of Södra Jämtlandsfjällen*. ETOUR Working Paper 2003:3.

Vuorio, T., Emmelin, L., Göransson, S., & Gudmundsson, A. (2000a) *Besöksmönstret i Södra Jämtlandsfjällen sommaren 1999*. ETOUR Working Paper 2000:7

Vuorio, T., Göransson, S. & Emmelin, L. (2000) *Vandrare i Södra Jämtlandsfjällen - underlag för översiktlig planering*. ETOUR Working Paper 2000:11.

Wagar, J.A. (1974) Recreational Carrying Capacity Reconsidered, *Journal of Forestry* 72:274-278.

Wahlström, L. (1977) *Naturvården i regional och lokal planering. Geografiska studier med exempel från Göteborgsregionen och övriga delar av de västsvenska länen*. Meddelanden Från Göteborgs Universitets Geografiska Institutioner SER. B NR 59

Wall, S. (2003) *Tourists' Behaviour and Attitudes in the Northern Part of the Swedish Mountains*. ETOUR working paper, 2003:6.

Wallsten, P. (1985) *Fritidsnatur – var och hur? Modeller och begrepp för friluftslivets planering*. Sveriges lantbruksuniversitet, avdelningen för landskapsvård, rapport 34.

Wallsten, P.(1988) *Rekreation i Rogen - tillämpning av en planeringsmetod för friluftsliv.* KOMMIT Rapport 1988:2 Universitetet i Trondheim. 180 sid + bilagor.

Wallsten, P.,(1982) *Vad tål vildmarken ? - en studie av rekreativ bärförmåga.* Stad och Land/ Rapport nr 10. Sveriges Lantbruksuniversitet.

Walters, C. (1986) *Adaptive Management of Renewable Resources*. Macmillan.

Walters, C.,(1986) *Adaptive Management of Renewable Resources*. Macmillan.

Washburne, R. (1978) Black under-participation in wildland recreation: Alternative explanations. *Leisure Sciences* 1:175-189.

Watkins, C. [ed.] (1996) *Rights of Way: Policy, Culture and Management*. Pinter, London.

Watson, A.E. (1999) Introduction to the theme issues: "Recreation fees and pricing issues in the public sector" (Journal of Park and Recreation Administration), "Societal response to recreation fees on public lands" (Journal of Leisure Research). *Journal of Leisure Research* 31(3):203-204.

Watson, A.E., Cole, D.N., Turner, D.L. & Reynolds, P.S. 2000. Wilderness Recreation Use Estimation: A Handbook of Methods and Systems. USDA Forest Service, General Technical Report RMRS-GTR-56.

Weiler, S., Seidl, A. & Weeks, E. (2002) What's in a name? The impact of national park designation. Colorado State University. *Manuscript*.

Wells, M.P. (1997) *Economic perspectives on nature tourism, conservation and development*. Environment department paper No. 55, Pollution and environmental economics division. Washington DC, The World Bank.

West, P. (1981b) Perceived crowding and attitudes toward limiting use in backcountry recreation areas. *Leisure Sciences*, 4, 419-26.

West, P. (1989) Urban regional parks and black minorities: Subculture, marginality, and interracial relations in park use in the Detroit metropolitan area. *Leisure Sciences* 11:11-28.

West, P.C. and Brechin, S.R. (1991) *Resident Peoples and National Parks: Social Dilemmas and Strategies in International Conservation*. University of Arizona Press, Tuscon, Arizona.

Westerlund, S. (1991) *EG:s miljöregler ur svenskt perspektiv*. Naturskyddsföreningen, Stockholm.

Westerlund, S. (1995) Nutida allemansrättsliga frågor. -*Miljörättslig tidskrift*, No. 1., Institutet för miljörätt, Uppsala, s. 74-130.

Westerlund, S. (1996) *The Right och Free Access to Nature and the Countryside in Europe: Issues and Overview*. IMIR Inst. for Environmental Law, Uppsala.

Western D. & Wright, R.M. (1994) *Natural connections: perspectives in community-based conservation*. Washington DC: Island Press.

Wiklund, T. (1995) *Det tillgjorda landskapet: En undersökning av förutsättningarna för urban kultur i Norden*. Korpen, Göteborg.

Wiktorsson, G. (1996) *Den grundlagsskyddade myten: Om allemansrättens lansering i Sverige*. City University Press, Stockholm.

Williams, D. R. (1989) *Great Expectations and the Limits to Satisfaction: A Review of Recreation and Consumer Satisfaction Research.* - I: Watson, A. (comp.). Outdoor Recreation Benchmark 1988: proceedings of the National Outdoor Recreation Forum. - USDA Forest Service GTR SE-52, 422-438. Ashevill, NC.

Williams, D. R. [ed.] (2001) Sustainability and the Right to Roam: International Differences in Public Rights (and Responsibilites) to Nature. *–J. of Sustainable Tourism*; Special Issue 9(5).

Williams, P. & Fidgeon, P.R. (2000) Addressing participation constraint: a case study of potential skiers. *Tourism Management*, 21:379-393.

Williams, P.W. & Lattey, C. (1994) Skiing Constraints for Women. *Journal of Travel Research* 33(2):21-25.

Wiman, B. & Holst, J.(1982) Ekologisk tolerans - om stabilisering och föränderlighet i ekologiska system. Naturresurs- och miljökommittén Bakgrundsrapport 11.

Witter, D., Haver land, R, Belusz, L., and Hicks, C. (1982) *Missouri trout park anglers: Their motives and opinions of management.* Forest and River Recreation: Research Update. St. Paul, MN: University of Minnesota Agricultural Experiment Station Miscellaneous Publication 18,69-73.

Wondolleck, J. M. (l 988) *Public lands conflict and resolution: Managing national forest disputes.* New York,NY: Plenum Publishing Co.

World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press.(”Brundtlandrapporten”).

Yuan, S., Maiorano, B., Yuan, M., Kocis, S.M. & Hoshide, G.T. (1995) *Techniques and equipment for gathering visitor use data on recreation sites*. USDA Forest Service, 9523-2838-MTDC.

Zachrisson, A. (2004) Co-management of Natural Resources. Paradigm Shifts, Key Concepts and Cases. Mountain Mistra Programme report no 1.

Åkerblom, P. (2003) *Trädgård i skolan – skola i trädgården: Om skolträdgårdens funktion och betydelse i ett plats- och lärandeperspektiv*. -Movium Rapport 1:2003, Inst. f. Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.

Ödmann, E., Bucht, E. & Nordström, M. (1982) *Vildmarken och Välfärden: Om naturskyddslagstiftningens tillkomst*. Liber, Stockholm.

Öhman, J. (2003) Miljöfostran i naturen. -I: Östman, Leif [red.], *Nationell och internationell miljödidaktisk forskning: En forskningsöversikt*. Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala, s. 65-89.

Ölander, F., & Thøgersen, J. (1994) *Understanding Consumer Behaviour as a Prerequisite for Environmental Protection.* Keynote address, 23rd International Congress of Applied Psychology, Madrid, July 17-22, 1994.

Planering och förvaltning för friluftsliv

- en forskningsöversikt

RAPPORT 5468

NATURVÅRDSVERKET
ISBN 91-620-5468-6
ISSN 0282-7298

Friluftsliv ligger idag högt på den politiska dagordningen och lyfts fram av regeringen som en av Naturvårdens hörnstenar. För att kunna genomföra naturvårdspolitiken behövs bättre kunskap, inte minst när det gäller planering och förvaltning för friluftslivet. Naturvårdsverket har därför tagit initiativ till en översikt av gällande kunskapsläge och en analys av forskningsbehovet inom området. Arbetet har utförts av Professor Lars Emmelin vid Blekinge Tekniska Högskola, Forskningsledare Peter Fredman vid Mittuniversitetet och Docent Klas Sandell vid Karlstads universitet.

Rapporten fyller ett stort tomrum. Här ges för första gången en översikt av svensk och internationell forskning inom området planering och förvaltning av natur för friluftsliv och naturturism. Här redovisas kunskapsläget och analyseras behovet av forskning och metodutveckling. Rapporten ger en bra grund för fortsatt FoU-arbete inom ämnesområdet. Den utgör också ett viktigt underlag till verkets arbete att ta fram ett samlat program för forskning om friluftsliv.

Rapportens vänder sig inte bara till forskare inom det mångvetenskapliga friluftsområdet, den är genom sin bredd och sitt djup också av stort värde för andra friluftsintresserade och för de som arbetar med friluftsliv och naturvård på myndigheter, länsstyrelser, kommuner, naturvårdsstiftelser och inom andra organisationer.

Naturvårdsverket SE-106 48 Stockholm. Besöksadress: Blekholmsterrassen 36. Tel: +46 8-698 10 00, fax: +46 8-20 29 25, e-post: natur@naturvardsverket.se Internet: www.naturvardsverket.se **Beställningar** Ordertel: +46 8-505 933 40, orderfax: +46 8-505 933 99, e-post: natur@cm.se Postadress: CM-Gruppen, Box 110 93, 161 11 Bromma. Internet: www.naturvardsverket.se/bokhandeln